

«ԳԵՂԱՐԴ» ԳԻՏԱՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ
«ՕՐԲԵԼԻ» ԳԻՏԱՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ
ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՈՐՊԵՍ
ՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ ԽԱՉՄԵՐՈՒԿ.**

**ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

Միջազգային գիտաժողովի նյութեր

Ամսադրու

Երևան, 2024

**“GEGHARD” SCIENTIFIC ANALYTICAL FOUNDATION
“ORBELI” ANALYTICAL RESEARCH CENTER
YEREVAN STATE UNIVERSITY**

**ARMENIA AS
A CIVILIZATIONAL CROSSROAD:
HISTORICAL AND CULTURAL
RELATIONS**

Proceedings of the International Scientific Conference

**"Antares" Publishing House
Yerevan, 2024**

**НАУЧНО-АНАЛИТИЧЕСКИЙ ФОНД «ГЕГАРД»
ЦЕНТР АНАЛИТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ «ОРБЕЛИ»
ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

**АРМЕНИЯ КАК
ЦИВИЛИЗАЦИОННЫЙ
ПЕРЕКРЁСТОК:
ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ**

Материалы международной научной конференции

Издательство «Антарес»
Ереван, 2024

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎ

Ռոբերտ Ղազարյան (նախագահ), Գոռ Ծառուկյան, Մխիթար Գաբրիելյան, Միքայել Յալանուզյան, Գոռ Մարգարյան, Հայկուհի Մուրադյան, Գայանե Ափոյան, Մարիամ Խանզադյան

Պատասխանատու խմբագիր՝ **Ռոբերտ Ղազարյան**

Հայաստանը որպես քաղաքակրթական խաչմերուկ. պատմամշակութային առնչություններ: Միջազգային գիտաժողովի նյութեր. - Եր.: «Անտարես» հրատարակչություն, 2024, - 376 էջ:

Ժողովածուն ընդգրկում է «Հայաստանը որպես քաղաքակրթական խաչմերուկ. պատմամշակութային առնչություններ» միջազգային գիտաժողովի (2024 թ. մարտի 28-30) նյութերը:

Նախադրված է հայագետների, արևելագետների, միջազգային հարաբերություններով և պատմագիտությամբ հետաքրքրվող ընթերցող լայն շրջանակների համար:

ISBN 978-9939-98-306-6

© «Գեղարդ» գիտավերլուծական հիմնադրամ, 2024
© «Անտարես» հրատարակչություն, 2024

EDITORIAL COMMITTEE

Robert Ghazaryan (chairman), Gor Tsarukyan, Mkhitar Gabrielyan, Mikael Yalanuzyan, Gor Margaryan, Haykuhi Muradyan, Gayane Apoyan, Mariam Khanzadyan

Editor-in-Chief:

Robert Ghazaryan

Armenia as a Civilizational Crossroad: Historical and Cultural relations. Proceedings of the international scientific conference: - Yerevan. “Antares” publishing house, 2024, - 376 p.

The collection titled “Armenia as a Civilizational Crossroad: Historical and Cultural Relations” features materials from an international scientific conference.

It is a valuable resource for Armenologists, Orientalists, scholars of international relations, and a broad audience interested in historiography.

ISBN 978-9939-98-306-6

© “Geghard” Scientific Analytical Foundation

© "Antares" Publishing House, 2024

РЕДАКЦИОННЫЙ КОМИТЕТ

Роберт Казарян (председатель), Гор Царукян, Мхитар Габриелян, Микаел Яланузян, Гор Маргарян, Айкуи Мурадян, Гаяне Апоян, Мариам Ханзадян

Ответственный редактор:

Роберт Казарян

Армения как цивилизационный перекрёсток: историко-культурные связи. Материалы международной научной конференции. - Издательство «Антарес», 2024, - 376 с.

В сборник входят материалы международной конференции «Армения как цивилизационный перекресток: историко-культурные связи» (март 28-30, 2024г.).

Предназначен для арменоведов, востоковедов, специалистов по международным отношениям и широкого круга читателей, интересующихся историей.

ISBN 978-9939-98-306-6

© Научно-аналитический фонд «Гегард», 2024
© Издательство «Антарес», 2024

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանի Հանրապետության նախագահ Վահագն Խաչատուրյան	19
President of the Republic of Armenia Vahagn Khachaturyan.....	20
Президент Республики Армения Ваагн Хачатурян	22
ՀՀ վարչապետի օգնական Հակոբ Աբրահամյան.....	24
Assistant to the Prime Minister of the Republic of Armenia Hakob Abrahamyan	27
Помощник Премьер-министра Республики Армения Акоб Абраамян	29
ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայի նախագահ Աշոտ Սաղյան	33
President of the National Academy of Sciences of RA Ashot Saghyan.....	34
Президент Национальной академии наук РА Ашот Сагян	36
ՀՀ վարչապետի աշխատակազմի «Հանրային կապերի և տեղեկատվության կենտրոն» ՊՈԱԿ-ի տնօրեն Գոր Ծառուկյան	38
Director of Prime Minister's Office's “Public Relations and Information Center” SNCO Gor Tsarukyan	40
Директор ГНК «Центр информации и общественных связей» при аппарате Премьер-министра РА Гор Царукян	41
Երեվանի պետական համալսարանի ռեկտոր Հովհաննես Հովհաննիսյան.....	43
Rector of Yerevan State University Hovhannes Hovhannisyanyan	45
Ректор Ереванского государственного университета Оганнес Оганнисян	47
ՀՀ ԱԺ պատգամավոր, «Գարդման-Շիրվան-Նախիջևան» համահայկական միության նախագահ Վիլեն Գաբրիելյան.....	49

Member of the National Assembly of the Republic of Armenia, President of the “Gardman-Shirvan-Nakhijevan” Pan-Armenian Union Vilen Gabrielyan	51
Депутат Национального Собрания, Председатель Всеармянского союза «Гардман-Ширван-Нахиджеван» Вилен Габриелян	53
«Գեղարդ» գիտավերլուծական հիմնադրամի տնօրեն Ռոբերտ Ղազարյան	55
Director of “Geghard” Scientific Analytical Foundation Robert Ghazaryan.....	57
Директор научно-аналитического фонда «Гегард» Роберт Казарян	59

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ (հայերեն), ARTICLES (in Armenian), СТАТЬИ (на армянском)

Քնարիկ Ավագյան (Հայաստան, Երևան) ԺԳՆԱԺԱՄԵՐԸ ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ ՈՐՊԵՍ ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅԵՐԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ԽԹԱՆ (2000-ԱՎԱՆՆԵՐ).....	63
Knarik Avakian (Armenia, Yerevan) THE CRISIS IN THE MIDDLE EAST COUNTRIES AS INCENTIVE OF REPATRIATION FOR THE DIASPORAS’ ARMENIANS TO ARMENIA (2000s).....	68
Կնարիկ Ավաքյան (Արմենիա, Երևան) КРИЗИС В СТРАНАХ БЛИЖНЕГО ВОСТОКА КАК СТИМУЛ РЕПАТРИАЦИИ АРМЯН ДИАСПОРЫ В АРМЕНИЮ (2000-ЫЕ ГОДЫ)	69
Վահրամ Բալայան (Հայաստան, Երևան) ՇՈՒՇԻԻ ՀԱՅ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՂՆԵՐԻ ԴԵՐԸ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԻ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ԵՎ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ՀԵՏ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐԻ ԱՄՐԱՊՆԴՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ (1813-1920 ԹԹ.).....	70

Vahram Balayan (Armenia, Yerevan) THE ROLE OF THE ARMENIAN INDUSTRIALISTS OF SHUSHI IN STRENGTHENING ECONOMIC TIES WITH THE COUNTRIES AND SETTLEMENTS OF THE REGION (1813-1920).....	78
Ваграм Балаян (Армения, Ереван) РОЛЬ АРМЯНСКИХ ПРОМЫШЛЕННИКОВ ШУШИ В УКРЕПЛЕНИИ ЭКОНОМИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ СО СТРАНАМИ И НАСЕЛЕННЫМИ ПУНКТАМИ РЕГИОНА (1813-1920 ГГ.).....	79
Տիրուհի Բայբուրդյան (Հայաստան, Երևան) ԱՊՐԲԵՋԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԿԵՐՏՈՒՄԸ ԵՎ ՏԵՂԱԲՆԻԿՈՒԹՅԱՆ ԹԵԶԵՐԻ ԱՌԱՋՔԱՇՈՒՄԸ 1940-ԱՎԱՆ ԹԹ. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ (Ի. Պ. ՊԵՏՐՈՒՇԵՎՍԿԻ ՕՐԻՆԱԿՈՎ).....	80
Tirui Bayburdyan (Armenia, Yerevan) THE CONSTRUCTION OF AZERBAIJANI HISTORY AND THE PROMOTION OF AUTOCHTHONY THEORIES BY SOVIET HISTORIOGRAPHY IN THE 1940S (WITH THE EXAMPLE OF I. P. PETRUSHEVSKY)	88
Тируи Байбурдян (Армения, Ереван) КОНСТРУИРОВАНИЕ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА И ПРОПАГАНДА ТЕОРИЙ АВТОХТОННОСТИ СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИЕЙ В 1940-ЫЕ ГГ. (НА ПРИМЕРЕ И. П. ПЕТРУШЕВСКОГО)	89
Վիլեն Գաբրիելյան (Հայաստան, Երևան) ՑԱՐԱԿԱՆ ԲԱՔՈՒՆ ՈՐՊԵՍ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՊԻՏԱԼԻ ՆԵՐԴՐՄԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ.....	91
Vilen Gabrielyan (Armenia, Yerevan) TSARIST BAKU AS A CENTER OF ARMENIAN INVESTMENTS	97
Вилен Габриелян (Армения, Ереван) ЦАРСКИЙ БАКУ КАК ЦЕНТР АРМЯНСКИХ ИНВЕСТИЦИЙ	98
Ռուբեն Հովսեփյան (Հայաստան, Երևան) ԱՐՑԱԽԻ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ.....	99
Ruben Hovsepyan (Armenia, Yerevan) PROBLEMS OF RESEARCH AND PRESERVATION OF ISLAMIC MONUMENTS OF ARTSAKH.....	105

Рубен Овсепян (Армения, Ереван) ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ И СОХРАНЕНИЯ ИСЛАМСКИХ ПАМЯТНИКОВ АРЦАХА	106
---	-----

Նելլի Մինասյան (Հայաստան, Երևան) ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍԸ ԹՈՒՐԹԻԱՅԻ ՊԱՆԹՅՈՒՐՔԱԿԱՆ ԾՐԱԳՐԵՐՈՒՄ	108
--	-----

Nelli Minasyan (Armenia, Yerevan) THE SOUTH CAUCASUS IN TURKEY'S PANTURKIC AGENDAS.....	116
--	-----

Нелли Минасян (Армения, Ереван) ЮЖНЫЙ КАВКАЗ В ПАНТЮРКСКИХ ПРОГРАММАХ ТУРЦИИ.....	117
--	-----

Կարեն Մկրտչյան (Հայաստան, Երևան) ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ ԱՎՆԱՐԿՆԵՐՆ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԽՈՍՈՒՅԹՈՒՄ	118
--	-----

Karen Mkrtchyan (Armenia, Yerevan) THE OVERVIEWS OF THE ARMENIANS IN IRANIAN SPEECH.....	122
---	-----

Карен Мкртчян (Армения, Ереван) ОЧЕРКИ ОБ АРМЯНАХ В ИРАНСКОМ ДИСКУРСЕ.....	123
--	-----

Հայկուհի Մուրադյան (Հայաստան, Երևան) ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԳՈՐԾՈՆԸ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ	124
---	-----

Haykuhi Muradyan (Armenia, Yerevan) THE FACTOR OF CULTURE IN THE CONTEXT OF AZERBAIJAN'S FOREIGN POLICY	132
--	-----

Айкуи Мурадян (Армения, Ереван) ФАКТОР КУЛЬТУРЫ В КОНТЕКСТЕ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ АЗЕРБАЙДЖАНА	133
--	-----

Միքայել Յալանուզյան (Հայաստան, Երևան) ՊԱՆԹՅՈՒՐՔԻԶՄԻ ԵՎ ՊԱՆԻՍԼԱՄԻԶՄԻ ԽՈՍՈՒՅԹԸ 1988-1989 ԹԹ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼՈՒՄ ԵՎ ՏՊԱԳԻՐ ՈՉ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՕՐԳԱՆՆԵՐՈՒՄ	134
--	-----

Mikayel Yalanuzyan (Armenia, Yerevan) DISCOURSE ON PAN-TURKISM AND PAN-ISLAMISM IN THE ARMENIAN PRESS AND NONE OFFICIAL PUBLICATIONS (1988-1989)	143
---	-----

Микаел Яланузян (Армения, Ереван) ДИСКУРС О ПАНТЮРКИЗМЕ И ПАНИСЛАМИЗМЕ В 1988-1989ГГ. В АРМЯНСКОЙ ПРЕССЕ И В ПЕЧАТНЫХ НЕОФИЦИАЛЬНЫХ ОРГАНАХ.....	144
--	-----

Վարդգես Սաֆարյան (Հայաստան, Երևան) ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԱՐՅԱԽՈՒՄ 44-ՕՐՅԱ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՅ ՀԵՏՈ (2021 - 2023 ԹԹ.).....	145
--	-----

Vardges Safaryan (Armenia, Yerevan) ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES IN ARTSAKH AFTER 44 DAYS WAR (2021-2023)	153
---	-----

Вардгес Сафарян (Армения, Ереван) АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В АРЦАХЕ ПОСЛЕ 44 ДНЕВНОЙ ВОЙНЫ (2021-2023 ГГ.)	154
---	-----

Հակոբ Սիմոնյան (Հայաստան, Երևան) ՀԱՅ-ԷԼԱՄԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԲՐՈՆԶԻ ԴԱՐՈՒՄ՝ ՎԵՐԻՆ ՆԱՎԵՐԻ ԱՐՔԱՅԱԿԱՆ ԴԱՄԲԱՐԱՆՆԵՐԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻ ԼՈՒՅՍԻ ՆԵՐՔՈ.....	161
--	-----

Hakob Simonyan (Armenia, Yerevan) ARMENIAN-ELAMITE INTERACTIONS IN THE BRONZE AGE IN THE LIGHT OF THE EXCAVATIONS OF THE ROYAL TOMBS OF THE NECROPOLIS OF VERIN NAVER.....	170
---	-----

Акоб Симонян (Армения, Ереван) АРМЯНО-ЭЛАМСКИЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В БРОНЗОВОМ ВЕКЕ В СВЕТЕ РАСКОПОК ЦАРСКИХ ГРОБНИЦ НЕКРОПОЛЯ ВЕРИН-НАВЕР	171
---	-----

Խաչատուր Ստեփանյան (Հայաստան, Երևան) ՌՈՒԲԵՆ ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆԻ «ԿԻԼԻԿԻԱՆ, ԱՆՏԻՈՔԸ, ԱՄԱՆՈՍԸ ՈՐՊԵՍ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀՆԵՐԻ ՀԱՆԳՈՒՅՑ» ՄԵԾԱՐԺԵՔ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ	172
---	-----

Khachatur Stepanyan (Armenia, Yerevan) THE SIGNIFICANT WORK OF RUBEN TER-MINASYAN: “CILICIA, ANTIOCH, AND AMANUS AS A HUB OF INTERNATIONAL TRADE ROUTES”	178
--	-----

Хачатур Степанян (Армения, Ереван) ЦЕННЫЙ ТРУД РУБЕНА ТЕР-МИНАСЯНА «КИЛИКИЯ, АНТИОХИЯ, АМАНОС КАК УЗЕЛ МЕЖДУНАРОДНЫХ ДОРОГ»	179
---	-----

Վանիկ Վիրաբյան (Հայաստան, Երևան) ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ. ՀՀ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՇՎԱՐԿՆԵՐԻ ՁԱԽՈՂՈՒՄԸ.....	180
Vanik Virabyan (Armenia, Yerevan) THE FALL OF THE FIRST REPUBLIC OF ARMENIA: THE FAILURE OF RA FOREIGN POLICY CALCULATIONS.....	192
Ваник Вирабян (Армения, Ереван) ПАДЕНИЕ ПЕРВОЙ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИИ: ПРОВАЛ ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКИХ РАСЧЕТОВ РА.....	193
Mahesh Ranjan Debata (India, New Delhi) INDIA-ARMENIA RELATIONS IN THE POST-COLD WAR PERIOD.....	194
Մահեշ Ռանջան Դեբատա (Հնդկաստան, Նյու Դելի) ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ-ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԵՏԱԱՌԸՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՋԱՆՈՒՄ.....	201
Махеш Ранджан Дебата (Индия, Нью-Дели) ИНДИЙСКО-АРМЯНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В ПЕРИОД ПОСЛЕ ХОЛОДНОЙ ВОЙНЫ	202
Gevorg Kazaryan (Greece, Athens) THE HAY HOROM COMMUNITIES (ORTHODOX ARMENIANS) IN THE 19TH - EARLY 20TH CENTURIES	203
Գևորգ Դազարյան (Հունաստան, Աթենք) ՀԱՅ-ՀՈՌՈՄՆԵՐԻ (ՈՒՂՂԱՓԱՌ ՀԱՅԵՐԻ) ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԸ 19-ՐԴ ԴԱՐՈՒՄ- 20-ՐԴ ԴԱՐԵՐԻ ՍԿԶԲԻՆ	214
Геворг Казарян (Греция, Афины) ОБЩИНЫ ХАЙ-ХОРОМОВ (ПРАВОСЛАВНЫХ АРМЯН) В XIX - НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ	215
Christine Lamoureux (Italy, Feltre) THE WALL PAINTINGS OF THE 7TH CENTURY IN ARMENIA – THE CASE OF THE CHURCH OF ST STEPHEN THE PROTOMARTYR OF LMBATAVANK	216
Քրիստին Լամուրե (Իտալիա, Ֆելտրե) ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ 7-ՐԴ ԴԱՐԻ ՈՐՄՆԱՆԿԱՐՆԵՐԸ ԼՄԲԱՏԱՎԱՆՔԻ ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՆԱԽԱԿԿԱՅԻ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՕՐԻՆԱԿՈՎ.....	220
Кристина Ламурё (Италия, Фельтре) НАСТЕННЫЕ РОСПИСИ VII ВЕКА В АРМЕНИИ – ПО ОБРАЗЦУ ЦЕРКВИ СВЯТОГО СТЕФАНА ПЕРВОМУЧЕНИКА ЛМБАТАВАНКА	224

David Merkviladze (Georgia, Tbilisi) DISTORTION OF SOURCE DATA FROM THE WORKS OF COLONEL BURNASHEV IN A BOOK PUBLISHED IN BAKU	225
Դավիթ Մերկվիլաձե (Վրաստան, Թբիլիսի) ԲԱՔՎՈՒՄ ՀՐԱՏԱՐԱԿՎԱԾ ԳՐՔՈՒՄ ԳՆԴԱՊԵՏ ԲՈՒՌՆԱՇԵՎԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏՎՅԱԼՆԵՐԻ ԱՂԱՎԱՂՈՒՄԸ	235
Давид Мерквиладзе (Грузия, Тбилиси) ИСКАЖЕНИЕ ИСХОДНЫХ ДАННЫХ ИЗ ТРУДОВ ПОЛКОВНИКА БУРНАШЕВА В КНИГЕ, ИЗДАННОЙ В БАКУ	237
Vilen Mnatsakanyan (Armenia, Yerevan) ARMENIA'S STRATEGIC ROLE IN REGIONAL ECONOMIC DYNAMICS: A BRIDGE BETWEEN NORTH AND SOUTH, EAST AND WEST	238
Վիլեն Մնացականյան (Հայաստան, Երևան) ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴԻՆԱՄԻԿԱՅՈՒՄ. ԿԱՄՈՒՐՋ ՀՅՈՒՍԻՍԻ ԵՎ ՀԱՐԱՎԻ, ԱՐԵՎԵԼԷՐԻ ԵՎ ԱՐԵՎՄՈՒՏՔԻ ՄԻՋԵՎ.....	245
Вилен Мнацаканян (Армения, Ереван) СТРАТЕГИЧЕСКАЯ РОЛЬ АРМЕНИИ В РЕГИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДИНАМИКЕ: МОСТ МЕЖДУ СЕВЕРОМ И ЮГОМ, ВОСТОКОМ И ЗАПАДОМ.....	246
Paolo Arà Zarian (Italy, Mirano) WALL PAINTINGS IN ARMENIAN CHURCHES IN THE CONTEXT OF CULTURAL AND HISTORICAL RELATIONS	247
Պաոլո Արա Զարյան (Իտալիա, Միրանո) ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՎԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ՈՐՄԱՆԿԱՐՆԵՐԸ ՊԱՏՄԱՄԵՇՎՈՒԹԱՅԻՆ ԿԱՊԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ	253
Паоло Ара Зарян (Италия, Мирано) НАСТЕННЫЕ РОСПИСИ АРМЯНСКИХ ЦЕРКВЕЙ И ИХ ИСТОРИЧЕСКИЕ И КУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ	254
Ваэ Аветисян (Армения, Ереван) РОЛЬ КИЛИКИЙСКОГО АРМЯНСКОГО КОРОЛЕВСТВА В МЕЖХРИСТИАНСКОМ ДИАЛОГЕ.....	255
Վահե Ավետիսյան (Հայաստան, Երևան) ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՈՐՈՒԹՅԱՆ ԴԵՐԸ ՄԻՋՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԵՐԿԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ	265

Vahe Avetisyan (Armenia, Yerevan) THE ROLE OF THE ARMENIAN KINGDOM OF CILICIA IN THE INTERCHRISTIAN DIALOGUE	266
---	-----

Николай Джавахишвили (Грузия, Тбилиси) ЗАКАВКАЗСКАЯ УНИФИЦИРОВАННАЯ ФИНАНСОВАЯ СИСТЕМА (1918-1919 И 1923-1924 ГГ.)	267
Նիկոլայ Ջավախիշվիլի (Վրաստան, Թբիլիսի) ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՄԻԱՍՆԱԿԱՆ ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ (1918-1919 ԵՎ 1923-1924 ԹԹ.)	281
Nikolay Djavakhishvili (Georgia, Tbilisi) TRANSCAUCASIAN UNIFIED FINANCIAL SYSTEM (1918-1919 AND 1923-1924).....	282

Руслан Кобзарь (Украина, Светловодск) К ВОПРОСУ О ЛОКАЛИЗАЦИИ «70 ДОЛИН» (Strabo, XI, 14, 15)	283
Ռուսլան Կոբզար (Ուկրաինա, Սվետլովոդսկ) «ՅՈՒԹԱՆԱՍՈՒՆ ՀՈՎԻՏՆԵՐԻ» ՏԵՂԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԸ (STRABO, XI, 14, 15).....	299
Ruslan Kobzar (Ukraine, Svitlovodsk) TO THE QUESTION OF LOCALIZATION OF «SEVENTY VALLEYS» (STRABO, XI, 14, 15)	300

Гаянэ Махмурян (Армения, Ереван) РЕСПУБЛИКА АРМЕНИЯ 1918–1920 ГГ. В ФОКУСЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОТИВОРЕЧИЙ США, ВЕЛИКОБРИТАНИИ И ФРАНЦИИ	301
Գայանե Մախմուրյան (Հայաստան, Երևան) 1918–1920 ԹԹ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՄՆ-Ի, ՄԵԾ ԲՐԻՏԱՆԻԱՅԻ ԵՎ ՖՐԱՆՍԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱԿԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԻՋԱԿԵՏՈՒՄ	312
Gayane Makhmourian (Armenia, Yerevan) THE REPUBLIC OF ARMENIA, 1918–1920, IN THE FOCUS OF THE POLITICAL CONTRADICTIONS BETWEEN THE USA, GREAT BRITAIN AND FRANCE.....	313

Андрей Тихомиров (Беларусь, Гродно) АРМЯНЕ БЕЛАРУСИ: ОТ ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА ЛИТОВСКОГО ДО СОВРЕМЕННОСТИ	314
Անդրեյ Տիխոմիրով (Բելոռուս, Գոռոնո) ԲԵԼԱՌՈՒՍԻ ՀԱՅԵՐԸ. ԼԻՏՎԱԿԱՆ ՄԵԾ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՓՈՒԼԸ	324

Andrey Tikhomirov (Belarus, Grodno)	
ARMENIANS OF BELARUS: FROM	
THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA	
TO THE PRESENT DAY	325

Зарифа Цаллагова (Россия, Москва)	
ОСЕТИНСКИЙ НАРТСКИЙ ЭПОС - ТРАДИЦИИ	
ВОСПИТАНИЯ И ПРОБЛЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ	326

Զարիֆա Ցալլագովա (Ռուսաստան, Մոսկվա)	
ՕՍԱԿԱՆ ՆԱՐՏՅԱՆ ԴՅՈՒՑԱԶՆԱՎԵՊԸ.	
ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒՅԹՆԵՐԸ ԵՎ	
ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ	337

Zarifa Tsallagova (Russia, Moscow)	
OSSETIAN NART EPIC - TRADITIONS OF	
EDUCATION AND PROBLEMS OF EDUCATION	338

Лариса Цвижба (Россия, Москва)	
АРМЯНЕ В АБХАЗИИ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ	339

Լարիսա Ցվիժբա (Ռուսաստան, Մոսկվա)	
ՀԱՅԵՐՆ ԱՐԽԱԶԻԱՅՈՒՄ.	
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	347

Larisa Tsvizhba (Russia, Moscow)	
ARMENIANS IN ABKHAZIA: HISTORY	
AND MODERNITY	348

Вачаган Чолахян (Россия, Саратов)	
АРМЕНИЯ КАК МЕЖЦИВИЛИЗАЦИОННАЯ	
ПЛОЩАДКА ДИАЛОГА В ЕВРАЗИЙСКОМ	
ПРОСТРАНСТВЕ	349

Վաչագան Չոլախյան (Ռուսաստան, Սարատով)	
ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՈՐՊԵՍ ԵՐԿԻՆՍՈՒԹՅԱՆ	
ՄԻՋՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ ՀԱՐԹԱԿ	
ԵՎՐԱՍԻԱԿԱՆ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆՈՒՄ	359

Yachagan Cholakhyan (Russia, Saratov)	
ARMENIA AS AN INTER-CIVILIZATIONAL	
DIALOGUE PLATFORM IN THE EURASIAN SPACE	360

**ԲԱՅՄԱՆ ԵՎ ՈՂՋՈՒՅՆԻ
ԽՈՍՔԵՐ**

**INTRODUCTORY
AND WELCOME SPEECHES**

**ВСТУПИТЕЛЬНЫЕ И
ПРИВЕТСТВЕННЫЕ СЛОВА**

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀ ՎԱՀԱԳՆ ԽԱՉԱՏՈՒՐՅԱՆ

Գիտությունների ազգային ակադեմիայի հարգելի նախագահ,
հարգարժան բանախոսներ,
գիտաժողովի հարգելի մասնակիցներ և հյուրեր,
տիկնայք և պարոնայք

Ողջունում եմ այսօր մեկնարկող «Հայաստանը որպես քաղաքակրթական խաչմերուկ. պատմամշակութային առնչություններ» խորագրով միջազգային գիտաժողովի անցկացումը Երևանում: Նմանօրինակ միջոցառումները ներկայում առավել քան արդիական են, քանի որ Հայկական լեռնաշխարհը և Հարավային Կովկասը պատմականորեն եղել են համաշխարհային քաղաքակրթությունների հարաբերման և մշակութային համակցման յուրօրինակ խաչմերուկ և միջավայր ու հիմա էլ շարունակում են այդպիսին մնալ:

Հայաստանն այսօր գտնվում է պատմական բարդ ժամանակաշրջանում և ոչ պակաս բարդ իրադարձությունների կիզակետում: Այս տեսանկյունից նման գիտաժողովները լավագույն հնարավորություններից են՝ նոր ելքեր ու հայեցակարգեր գտնելու համար, քանի որ, ես համոզված եմ, գիտությունը կարող է լինել ցանկացած խնդրի, խոչընդոտի և հակամարտության հաղթահարման, ինչպես նաև զարգացման նոր հեռանկարների բացահայտման, քաղաքակրթական համերաշխության ապահովման երաշխավորված բանալին:

Գիտաժողովի հարգելի մասնակիցներ, աննալների պատմագիտական դպրոցի հիմնադիր հայրերից XX դարի ֆրանսիացի խոշորագույն պատմագետ Մարկ Բլոկն իր «Պատմության պաշտպանական կամ պատմաբանի արհեստը» կոթողային աշխատության մեջ գրում էր. «Ինքնին այն միտքը, որ կարող է լինել գիտություն անցյալի մասին, անհեթեթ է: Պատմության էությունը մարդն է, ավելի ճիշտ՝ մարդիկ, ավելի ստույգ՝ մարդիկ ժամանակի մեջ», և ապա նշում. «Ներկան չհասկանալը անցյալի չիմացության անխուսափելի հետևանք է: Բայց, թերևս, նույնքան էլ ապարդյուն է անցյալը հասկանալու ամեն ջանք, եթե ներկայի մասին ոչինչ չգիտես»: Այս տրամաբանության համաձայն, ես վստահ եմ, որ գիտաժողովը լիարժեքորեն ծառայելու է մեր և տարածաշրջանի երկրների պատմության, մշակութային ու քաղաքակրթական ժառանգության խրթին էջերի գիտական հետազոտության ու ուսումնասիրության միջոցով մեր ներկայի,

առօրյայի, աշխարհաքաղաքական իրողություններն առավել սթափ ընկալելու և գնահատելու կարևոր գործին:

Լիահույս եմ նաև, որ գիտաժողովի ընթացքում կլինեն ծրագրային և բովանդակային զեկուցումներ, որոնք առնվազն հնարավորություն կտան առավել բազմակողմանի դիտարկելու մեր պատմության և մշակույթի աղերսներն ու առնչակցությունները ինչպես մեր հարևանների, այնպես էլ համաշխարհային քաղաքակրթական արժեքների հետ:

Հարգելի՛ ներկաներ, ավարտելով խոսքս, ես ցանկանում եմ շնորհակալություն հայտնել գիտաժողովի բոլոր կազմակերպիչներին ու բանախոսներին՝ նման կարևոր նախաձեռնությամբ հանդես գալու և միջոցառման օրակարգում խիստ արդիական թեմաների ընտրության համար: Մաղթում եմ արդյունավետ ստեղծագործական քննարկումներ և հաջողություններ:

**PRESIDENT OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
YAHAGN KHACHATURYAN**

Esteemed President of the National Academy of Sciences,
Honorable Speakers,
Respected Participants and Guests of the Conference,
Ladies and Gentlemen,

I warmly welcome you to the international conference entitled “Armenia as a Civilizational Crossroad: Historical and Cultural Relations” which commences today in Yerevan. Such events are incredibly relevant in today’s world, as the Armenian Highlands and the South Caucasus have historically served as unique intersections and environments for the interaction and cultural fusion of world civilizations, and they continue to hold this significance today.

Armenia is currently navigating a complex historical period and finds itself at the center of equally intricate events. In this context, conferences like this one present some of the best opportunities to explore new solutions and concepts. I am convinced that science can serve as the ultimate key to overcoming any problem, obstacle, or conflict, and can also reveal new prospects for development and ensure civilizational solidarity.

Esteemed Participants of the Conference,

Marc Bloch, one of the founders of the Annales School of history and one of the greatest French historians of the 20th century, wrote in his monumental work *“The Historian’s Craft”*: *“The very idea that there can be a science about the past is absurd. The essence of history is man, more precisely people, more precisely people in time.”* He further notes, *“Not understanding the present is an inevitable consequence of not knowing the past. But perhaps it is just as futile to try to understand the past if you don’t know anything about the present.”*

In line with this logic, I am confident that the conference will fully serve the important task of achieving a more sober understanding and evaluation of our present political realities through the scientific research and study of the complex history, cultural, and civilizational heritage of our country and the countries of the region.

I also sincerely hope that during the conference, there will be programmatic and substantive reports that will provide an opportunity to more comprehensively consider the connections and relations of our history and culture with both our neighbors and global civilizational values.

Respected Attendees,

In conclusion, I would like to express my gratitude to all the organizers and speakers of the conference for spearheading such an important initiative and for selecting highly topical subjects for the event’s agenda. I wish you productive and creative discussions and great success.

ПРЕЗИДЕНТ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ ВААГН ХАЧАТУРЯН

Уважаемый президент Национальной Академии Наук!
Уважаемые докладчики!
Уважаемые участники и гости конференции!
Дамы и господа!

Приветствую проведение в Ереване международной конференции под названием «Армения как цивилизационный перекресток: историко-культурные связи». Подобные мероприятия в настоящее время более чем актуальны, так как Армянское нагорье и Южный Кавказ исторически были своеобразным перекрестком и средой взаимодействия и культурного синтеза мировых цивилизаций, и по сей день они продолжают оставаться такими.

Армения переживает сейчас исторически сложный период и находится в эпицентре не менее сложных событий. С этой точки зрения подобные мероприятия являются лучшей возможностью для поиска новых выходов и концепций, так как я уверен, что наука может быть гарантированным ключом как к преодолению любой проблемы, любого препятствия и конфликта, так и к открытию новых перспектив развития и к обеспечению цивилизационной солидарности.

Уважаемые участники конференции!

Один из отцов-основателей историковедческой школы Анналов, крупнейший французский историк Марк Блок в своем монументальном труде «Апология истории, или Ремесло историка» пишет: «Сама мысль, что прошлое как таковое способно быть объектом науки, абсурдна... Предметом истории является человек. Скажем точнее — люди, конкретнее – люди во времени», и затем добавляет: «Незнание прошлого неизбежно приводит к непониманию настоящего. Но, пожалуй, столь же тщетны попытки понять прошлое, если не представляешь настоящего». Согласно этой логике, я уверен, что конференция полноценно послужит важному делу более трезвого восприятия и оценки нашего настоящего, нашей повседневности, наших геополитических реалий посредством научного исследования и изучения сложных страниц исторического, культурного и цивилизационного наследия нашей страны и региональных стран.

Я полон надежды, что в течение конференции мы услышим программные и содержательные доклады, которые по крайней мере дадут возможность более полно рассмотреть наши взаимосвязи и контакты как с нашими соседями, так и с глобальными цивилизационными ценностями.

Уважаемые присутствующие!

Завершая свою речь, я хочу выразить благодарность всем организаторам и докладчикам конференции за выступление с подобной инициативой и за выбор крайне актуальных тем в повестке мероприятия. Желаю плодотворных творческих обсуждений и удачи!

ՀՀ ՎԱՐՉԱՊԵՏԻ ՕԳՆԱԿԱՆ ՀԱԿՈՐ ԱՐԻԱՀԱՄՅԱՆ

Հայաստանի Հանրապետության մեծարգո նախագահ,
հարգելի գործընկերներ,
տիկնայք և պարոնայք

Ողջունում եմ «Հայաստանը որպես քաղաքակրթական խաչմերուկ. պատմամշակութային առնչություններ» միջազգային գիտաժողովի մասնակիցներին և հյուրերին:

Հատուկ ուզում եմ բարի գալուստ մաղթել արտասահմանից ժամանած գիտնականներին և հույս հայտնել, որ կստեղծեք կարևոր մասնագիտական կապեր և մեր հյուրընկալ երկրից ձեզ հետ կտանեք միայն դրական հույզեր:

Անդրադառնալով գիտաժողովի թեմային՝ չեմ չափազանցնի, եթե նշեմ, որ այսօր տարբեր մակարդակներում ամենից շատ աշխարհաքաղաքական թեմաներից է խոսվում: Մենք ոչ միայն ականատեսն ենք աշխարհաքաղաքական լրջագույն փոփոխությունների, այլև շատ հարցերով զգում ենք դրանց ուղիղ ազդեցությունը:

Պատմության մեջ միշտ էլ մեծ փոփոխությունները ստեղծել են ինչպես մեծ ռիսկեր, այնպես էլ մեծ հնարավորություններ: Հետևաբար, ընթացող այս փոխակերպումները խորքային կերպով իմաստավորման և վերլուծությունների կարիք ունեն: Ողջունելի է, որ հենց աշխարհաքաղաքական բաղադրիչն է այս գիտաժողովի առանցքային ուղղություններից մեկը:

Սա, կարծում եմ, պիտի կարևոր ուղերձ լինի, որ, չնայած մեզ բաժին հասած արհավիրքներին, մենք չենք վհատվում, մենք ամուր վճռակա նությամբ պատրաստ ենք լուծելու մեր առջև ծառացած լրջագույն մարտահրավերները: Աշխարհաքաղաքական վերափոխումներով ստեղծված հնարավորությունները, մեր աշխարհագրական դիրքը, չնայած իր բոլոր սահմանափակումներին, մեր պատմական և քաղաքակրթական հետքն ու ժառանգությունը թույլ են տալիս, գրագետ և համակարգային մոտեցման պարագայում, շահեկանորեն դիրքավորելու Հայաստանը որպես քաղաքակրթական, առևտրատնտեսական, լոգիստիկ և էներգետիկ հանգույց արևելքի, արևմուտքի, հյուսիսի և հարավի միջև, վերածելու Հայաստանը տարածաշրջանային կարևոր խաղացողի, ամրապնդելու մեր սուբյեկտայնությունը և, տարբեր շահերը հմուտ կերպով հավասարակշռելու

պարագայում, ապահովելու մեր պետության սահուն և բարգավաճ ընթացքը:

Աշխարհաքաղաքական դիրքավորումից անդին մենք լրջագույն և բարդագույն անելիքներ ունենք նաև Հայաստանի քաղաքակրթական դերը և դիրքավորումը վերագտնելու, ամրապնդելու և զարգացնելու ուղղությամբ: Ուրախ եմ, որ մշակութային և քաղաքակրթական բաղադրիչները նույնպես տեղ են գտել գիտաժողովի առանցքային ուղղությունների շարքում:

Մենք կարիք ունենք ավելի լավ ճանաչելու ինքներս մեզ և մեզ շրջապատող աշխարհը՝ իր բոլոր դրական և բացասական կողմերով, ճանաչելու, արժևորելու և փայփայելու մեր մշակութային ժառանգությունը՝ այդ կուտակած հարստության հիմքի վրա զարգացնելով և հանրահռչակելով մեր մշակույթը, որպես ազգ նորից քաղաքակրթական արժեքներ արարելու, ամրագրելու Հայաստանի դերը համաշխարհային քաղաքակրթական քարտեզի վրա:

Ի դեպ, գաղտնիք չէ, որ մեր իսկ մշակույթին ու պատմությանը բավարար կերպով հաղորդակցված և դրանք իմաստավորած չլինելու հետևանքով է նաև, որ մեր հաշվին, մեր մշակույթի ու թողած ժառանգության հաշվին այլք/ուրիշները կառուցում ու զարգացնում են իրենց ինքնությունը: Կեղծելով ու վերացնելով մեր հետքերը՝ փորձում են ստեղծել սեփական պատմությունը:

Ու սա պետք է դիտարկել տարբեր ուղղություններով մեր դեմ տարվող հիբրիդային պատերազմի խորապատկերին: Այս համատեքստում, օգտվելով առիթից, ուզում եմ հատուկ շեշտել «Գեղարդ» գիտավերլուծական հիմնադրամի կարևոր առաքելությունը՝ պայքարելու զեղծարարության, ապատեղեկատվության և նման այլ երևույթների դեմ՝ գիտության ու փաստերի ուժեղ զենքով:

Բայց ինչքան էլ նման աշխատանքներ տարվեն, պետք է մի պարզ, բայց կարևոր բան արձանագրենք. մեր դեմ տարվող ապատեղեկատվական, պատմության և մշակույթի զեղծարարության արշավները կլինեն արդյունավետ այնքան ժամանակ, քանի մենք ինքներս ներսից չենք բարձրացրել մեր դիմակայության մակարդակը: Իսկ դա հեշտ գործ չէ:

Սրան և նախորդիվ նշածս գերնպատակներին հասնելը խորքային, համակարգային վերափոխումներ է ենթադրում:

Համակարգելով մեր երկրի հիմնական ռազմավարական օրակարգը հանդիսացող Հայաստանի վերափոխման ռազմավարության շուրջ տարվող աշխատանքները՝ ամեն օր եմ առնչվում այս խնդիրներին և դրանց լուծման բարդություններին: Ու կարող եմ վստահորեն ասել, որ կան

հարցեր, որոնք պիտի բացառեն մեր մեջ որևէ բաժանարար գծի առկայությունը, որոնց շուրջը պիտի լինենք միահամուռ և համախմբենք մեր ամբողջ ներուժը: Տարբեր մակարդակներում համահայկական համախմբվածության, մտքի ու ներուժի լրջագույն մոբիլիզացիայի կարիք կա: Կարիք կա ամեն մեկս մեզ համար և նաև միասնաբար հասկանալու, թե ինչպիսի Հայաստան ենք ուզում կերտել, որ ուղղությամբ ենք ուզում շարժվել, ինչ խնդիրներ պիտի լուծենք: Եվ ինչքան ավելի բարդ են ժամանակները, այնքան ավելի մեծ է նշածս համախմբվածության անհրաժեշտությունը:

Այս տեսանկյունից նույնպես ուզում եմ կարևորել գիտաժողովը, որ նշածս առանցքային թեմաների շուրջ փորձ է արվում ներգրավելու մեր և միջազգային գիտական, ակադեմիական ներուժը, որպեսզի մեր քայլերը լինեն ավելի մտածված և ճշմարիտ: Մենք պետք է ստեղծենք բոլոր կարևոր հարցերում գիտական ներուժի ինստիտուցիոնալ ներգրավման արդյունավետ կառուցակարգեր ու սովորենք այն ճիշտ օգտագործել:

Լրջագույն ներուժ է նաև մեր սփյուռքը: Նշածս համախմբվածության ու կոնսոլիդացիայի համատեքստում, իմ խորին համոզմամբ, Հայաստանի Հանրապետությունը պիտի համահայկականության առանցքի ձևավորման իր կարևոր առաքելությունն ունենա: Եվ ուրախ եմ արձանագրելու, որ գիտաժողովը կարևոր տեղ է հատկացրել նաև սփյուռքին առնչվող հարցերին:

Լիահույս եմ, որ այս կարևոր թեմաներով զեկույցները, որոնք կհնչեն գիտաժողովի ընթացքում, մեզ գոնե մի փոքր կմոտեցնեն առկա խնդիրների ավելի խորքային իմաստավորմանը, մարտահրավերների հաղթահարմանն ու նշածս գերնպատակների իրականացմանը: Թող որ այս գիտաժողովը տարբեր ուղղություններով հետագա փոխգործակցության հիմք դառնա:

Հայաստանի վերափոխման ռազմավարության թիմի որոշ ներկայացուցիչներ այս երկու օրերին ներկա կլինեն նիստերին՝ առավելագույնս զինվելու այստեղ հնչելիք գաղափարներով և տեղեկատվությամբ, որոնք հետագայում կդիտարկենք նաև ռազմավարության համատեքստում: Շնորհակալություն մեզ հյուրընկալելու համար:

Գիտաժողովի մասնակիցներին մաղթում եմ հետաքրքիր քննարկումներ և բեղմնավոր աշխատանք:

**ASSISTANT TO THE PRIME MINISTER OF THE REPUBLIC
OF ARMENIA
HAKOB ABRAHAMYAN**

Esteemed President of the Republic of Armenia,
Dear Colleagues,
Ladies and Gentlemen,

I extend a warm welcome to the participants and guests of the international conference titled “Armenia as a Civilizational Crossroad: Historical and Cultural Relations.” I especially wish to greet the scholars who have traveled from abroad and hope that you will establish important professional connections and return from our hospitable country with only positive impressions.

Referring to the theme of the conference, I would not exaggerate if I say that geopolitical issues are among the most discussed topics at various levels today. We are not only witnesses to significant geopolitical changes but also feel their direct impact on many matters.

In history, major changes have always brought both significant risks and great opportunities. Therefore, the ongoing transformations require profound understanding and analysis. It is commendable that the geopolitical component is one of the key focuses of this conference.

I believe this should serve as an important message: despite the disasters we have faced, we do not despair. With firm determination, we are ready to address the serious challenges before us. The opportunities created by geopolitical transformations, our geographical position - despite its limitations - along with our historical and civilizational legacy, allow us, with a competent and systematic approach, to position Armenia advantageously as a civilizational, trade, logistics, and energy hub between the East, West, North, and South. This can transform Armenia into a key regional player, strengthen our subjectivity, and ensure the smooth and prosperous progress of our state while skillfully balancing various interests.

Beyond geopolitical positioning, we also have serious and complex tasks in rediscovering, strengthening, and developing Armenia’s civilizational role and positioning. I am pleased that cultural and civilizational components are included among the core focuses of the conference.

We need to better understand ourselves and the world around us, with all its positive and negative aspects. We must recognize, value, and cherish our

cultural heritage, developing and promoting our culture based on this accumulated wealth. As a nation, we need to create new civilizational values and reaffirm Armenia's role on the global civilizational map.

It is no secret that the insufficient communication and understanding of our own culture and history have allowed others to build and develop their identities at our expense - using our culture and legacy. By distorting and erasing our traces, they attempt to create their own narrative.

This should be viewed against the backdrop of the hybrid warfare being waged against us on various fronts. In this context, I would like to emphasize the important mission of the "Geghard" Center in combating misinformation, disinformation, and similar phenomena with the power of science and facts.

However, no matter how much work is done in this area, we must acknowledge a simple but crucial fact: the effectiveness of the campaigns of misinformation, historical distortion, and cultural manipulation against us will persist as long as we do not raise our resilience levels from within. Achieving this is not an easy task.

To reach the overarching goals I have mentioned, we need deep, systemic transformations. By coordinating the efforts around the strategic agenda of Armenia's transformation strategy, I encounter these issues and their complexities daily. I can confidently say that there are matters that must exclude any divisive lines among us. We must unite and mobilize all our resources around these issues. There is a need for a serious mobilization of collective Armenian unity, intellect, and potential at various levels. We must understand individually and collectively what kind of Armenia we want to build, the direction we want to move toward, and the problems we need to solve. The more challenging the times, the greater the necessity for this unity.

In this regard, I also want to emphasize the significance of this conference, which attempts to engage our and international scientific and academic resources on the key themes I have mentioned, so that our actions are more thoughtful and authentic. We must create effective mechanisms for the institutional involvement of scientific expertise in all important matters and learn how to use it correctly.

Our diaspora also represents significant potential. In the context of the unity and consolidation I mentioned, I firmly believe that the Republic of Armenia should have an important mission in shaping the axis of pan-Armenian

identity. I am pleased to note that the conference has also allocated significant attention to issues related to the diaspora.

I hope that the reports on these crucial topics presented during the conference will bring us at least a little closer to a deeper understanding of the existing issues, overcoming challenges, and achieving the overarching goals I mentioned. May this conference serve as a foundation for further cooperation in various directions.

Representatives from the team working on Armenia's transformation strategy will be present at the sessions over the next two days to gather the ideas and information shared here, which will later be considered within the context of the strategy. Thank you for hosting us.

I wish all participants of the conference interesting discussions and fruitful work.

ПОМОЩНИК ПРЕМЬЕР-МИНИСТРА РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ АКОБ АБРААМЯН

Многоуважаемый президент Республики Армения!

Уважаемые коллеги!

Дамы и господа!

Приветствую участников и гостей международной конференции «Армения как цивилизационный перекресток: историко-культурные связи»!

Особенно хочу поприветствовать ученых из-за рубежа и выразить надежду, что вы создадите важные профессиональные связи и увезете с собой только положительные эмоции от нашей гостеприимной страны.

Обращаясь к теме конференции, не будет преувеличением отметить, что в настоящее время на разных уровнях более всего обсуждаются геополитические темы. Мы не только являемся свидетелями серьезных геополитических изменений, но и во многих вопросах чувствуем их прямое влияние.

Великие преобразования в истории являются источниками как больших рисков, так и больших возможностей. Следовательно, эти текущие преобразования нуждаются в глубинном осмыслении и анализе.

Похвально, что именно геополитический компонент является одним из основных направлений этой научной конференции.

Считаю важным посланием то, что мы, несмотря на постигшие нас катастрофы, не только не унываем, но и готовы с твердой решимостью разрешить возникшие перед нами серьезнейшие вызовы. Возможности, созданные геополитическими преобразованиями, наше географическое положение, несмотря на все свои ограничения, наши исторические и цивилизационные следы и наследие позволяют при грамотном и системном подходе занять выгодную для Армении позицию как цивилизационного, торгово-экономического, логистического и энергетического узла между востоком, западом, севером и югом, с тем, чтобы превратить Армению в важного регионального игрока, укрепить нашу субъектность и, при умелом соблюдении равновесия всех сторон, обеспечить ровную и процветающую поступь нашего государства.

По ту сторону геополитической позиции нам предстоят серьезнейшие и сложнейшие дела по укреплению и развитию цивилизационной роли и позиции Армении. Я рад, что культурные и цивилизационные компоненты нашли место среди основных направлений конференции.

Мы нуждаемся в том, чтобы лучше познать нас и окружающий мир со всеми его положительными и отрицательными сторонами, чтобы познать, оценить и сохранить наше культурное наследие, развивая и популяризируя нашу культуру на основе этого накопленного богатства, чтобы создавать новые цивилизационные ценности, закрепить роль Армении на всемирной цивилизационной карте.

Кстати сказать, не секрет, что другие конструируют и развивают свою собственную идентичность за наш счет, за счет нашей культуры и оставленного наследия в том числе и потому, что мы не сформировали достаточную связь с нашей собственной культурой и историей, недостаточно их осмыслили. Фальсифицируя и уничтожая наши следы, они пытаются создать свою собственную историю.

И это явление надо рассматривать под разными углами на фоне гибридной войны, которая ведется против нас. В этом контексте, воспользуясь поводом, хочу особенно подчеркнуть важную миссию центра «Гегард», который будет бороться с фальсификациями, дезинформацией и другими аналогичными явлениями, используя сильное оружие науки и фактов.

Но какие бы подобные работы не велись, надо констатировать одну простую, но важную вещь: кампании дезинформации и фальсификации

нашей истории и культуры будут продуктивными столько времени, пока мы сами изнутри не поднимем уровень своей жизнестойкости. А это нелегкая задача.

Для того, чтобы достичь этой и других обозначенных целей, необходимы глубинные, системные преобразования.

Координируя работы по стратегии преобразования Армении, которая является основной стратегической повесткой нашей страны, я каждый день сталкиваюсь с этими проблемами и со сложностями их разрешения. И могу уверенно сказать, что есть вопросы, при решении которых должны быть исключены разделительные линии между нами, вопросы, по которым мы должны выступать единым фронтом и сплотить весь наш потенциал. На разных уровнях существует необходимость серьезнейшей мобилизации всеармянской солидарности, мысли и потенциала. Необходимо, чтобы каждый в отдельности и все вместе поняли, какую Армению мы хотим создать, в каком направлении мы хотим двигаться, какие проблемы нам предстоит решить. И насколько сложные времена нас ждут, настолько больше мы нуждаемся в указанной сплоченности.

Я хочу также с этого аспекта оценить важность конференции, которая пытается привлечь наш и международный научный, академический потенциал по указанным мною основным темам для того, чтобы наши шаги были более продуманными и правильными. Мы должны создать продуктивный механизм по институциональному привлечению научного потенциала по всем важным вопросам и должны научиться правильно его использовать.

Серьезнейшим потенциалом обладает наша диаспора. По моему глубокому убеждению, в контексте сплоченности и консолидации Республика Армения должна сыграть свою важную миссию по формированию стержня всего армянства. И я рад констатировать, что конференция уделила важное место также вопросам, которые относятся к диаспоре.

Я полон надежды, что доклады по этим важным темам, которые прозвучат во время конференции, хотя бы немного пододвинут нас к более глубинному осмыслению существующих проблем, к преодолению вызовов и осуществлению указанных мною сверхцелей. Пусть эта конференция станет основой для дальнейшего взаимодействия по разным направлениям.

Некоторые участники команды стратегии преобразования Армении в течение этих двух дней примут участие в заседаниях, чтобы максимально

вооружиться идеями и сведениями, которые будут здесь озвучены и которые мы в дальнейшем рассмотрим в контексте нашей стратегии. Благодарю за гостеприимство!

Участникам конференции желаю интересных обсуждений и плодотворной работы.

**ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ
ՆԱԽԱԳԱՀ
ԱՇՈՏ ՍԱՂՅԱՆ**

Հայաստանի Հանրապետության մեծարգո նախագահ,
«Հայաստանը որպես քաղաքակրթական խաչմերուկ. պատմամշակու-
թային առնչություններ» միջազգային գիտաժողովի հարգելի մասնակից-
ներ, հյուրեր, պետական այրեր, ՀՀ ԳԱԱ անդամներ

Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադե-
միայի նախագահության անունից ողջունում եմ ձեզ, մաղթում հաջողու-
թյուններ և հետաքրքիր ու արդյունաշատ քննարկումներ գիտաժողովի
ընթացքում:

Այս գիտաժողովը նորաստեղծ «Գեղարդ» գիտավերլուծական հիմնադ-
րամի կազմակերպած առաջին միջազգային նախաձեռնությունն է՝ «Օր-
բելի» կենտրոնի և Երևանի պետական համալսարանի հետ համատեղ:
Տարիներ առաջ Գիտությունների ազգային ակադեմիան նմանատիպ մի-
ջազգային հայագիտական գիտաժողովներ նույնպես կազմակերպել է: Այս
գիտաժողովը, կարծես, շարունակությունը լինի Հայագիտական միջազ-
գային երկու համաժողովների:

Փաստ է, որ Հայոց պատմության վերաբերյալ պատկառելի ժառանգու-
թյուն է ստեղծվել: Արձանագրված են լուրջ ձեռքբերումներ: Բավականին
շատ է խոսվել ու գրվել և դեռ շարունակվելու է՝ Հայաստանի և հայության
ունեցած ավանդի վերաբերյալ, նրա խաղացած դերի մասին համաշխար-
հային պատմության համատեքստում: Բազմապատկված մարտահրավեր-
ների պայմաններում զգալիորեն ավելացել են հակագիտական դրսևո-
րումները, որոնք նույնիսկ վտանգավոր են դարձել, ուստի գիտաժողովի
ընթացքում, համոզված եմ, բազմաթիվ նոր թեզեր կհնչեն, վեր կհանվեն և
կբացվեն նոր շերտեր Հայաստանի և հայ ժողովրդի հարևան պետություն-
ների ու ժողովուրդների հետ առնչությունների մասին, կկարևորվի հայոց
պետականության դերը տարածաշրջանում, ըստ արժանվույն կգնահատ-
վի հայ ժողովրդի դերն ու ազդեցությունը տարածաշրջանի պետություննե-
րի պատմության և մշակույթի ձևավորման և զարգացման գործում:

Հուսով եմ ու համոզված, որ ՀՀ ԳԱԱ-ի կողմից ստեղծված «Գեղարդ»
գիտավերլուծական հիմնադրամը կշարունակի այլ գործընկերների հետ
համագործակցությամբ կազմակերպել նման օգտաշատ գիտական միջո-
ցառումներ: Ուրախալի ու ողջունելի է, որ կարճ ժամանակահատվածում

հիմնադրամը կարողացավ այս մասշտաբի միջոցառում կազմակերպել, որին մասնակցում են գիտնականներ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներին, Ռուսաստանին, Վրաստանին, Իրանին, Հնդկաստանին, Ճապոնիային, Եգիպտոսին, Չինաստանին, Մեծ Բրիտանիային, Բելառուսին, Ուկրաինային, Հունաստանին, Ֆրանսիային, Գերմանիային, Իտալիային, Հունգարիային: Շնորհակալություն ձեզ, որ հետաքրքրված եք Հայաստանով ու հայ ժողովրդով, ուսումնասիրում եք, կարևորում ու արժևորում եք Հայաստանն ու հայ ժողովրդին, մասնակից եք դառնում նրա պատմության լուսաբանմանը և տարածմանը:

Ցանկանում եմ, որ գիտաժողովը նաև նախանշի կարևոր հիմնախնդիրներ, որոնց լուծման ուղղությամբ անհրաժեշտ կլինի կատարել գիտական համատեղ հետազոտություններ ու կազմակերպել կլոր-սեղան քննարկումներ և գիտաժողովներ՝ դրանք դարձնելով պարբերական: Կողջունեմ ու հնարավորինս կաջակցեմ ինչպես գիտաժողովի կողմից ընդունված որոշումների ի կատար ածմանը, այնպես էլ Հիմնադրամի նախաձեռնած ցանկացած նմանատիպ միջոցառման կազմակերպմանը:

Հարգելի՛ ներկաներ, լիահույս եմ, որ կունենանք հետաքրքիր ու արդյունավետ քննարկումներ:

**PRESIDENT OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF
RA
ASHOT SAGHYAN**

Dear President of the Republic of Armenia,

Distinguished participants, guests, statesmen, and members of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia,

On behalf of the Presidency of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, I extend a warm welcome to all of you. I wish you success, along with interesting and productive discussions throughout the conference.

This conference marks the inaugural international conference organized by the newly established “Geghard” Scientific and Analytical Foundation, in collaboration with the “Orbel” Center and Yerevan State University. Years ago, the National Academy of Sciences also organized similar international conferences on Armenian studies. This event can be seen as a continuation of the two prior international conferences on Armenology.

It is an undeniable fact that a remarkable legacy has been established regarding Armenian history, with significant achievements recorded over the years. Much has been said and written and will continue to be, about the contribution of Armenia and the Armenian people and the role they have played in the context of world history. However, in the face of increasing challenges, we are also witnessing a rise in anti-scientific manifestations that have become quite concerning.

Therefore, during this conference, I am confident that a wealth of new information will be brought to light, revealing new dimensions in the relationships between Armenia and its neighboring states and peoples. The role played by Armenian statehood in the region and the influence exerted by the Armenian people in the history and culture of the surrounding states will be thoroughly appreciated and highlighted.

I hope and am convinced that the “Geghard” Scientific Analytical Foundation, established by the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, will continue to organize such valuable scientific events in collaboration with other partners.

It is both gratifying and commendable that, in a short period of time, the Foundation has been able to organize an event of this scale, bringing together scientists from the United States of America, Russia, Georgia, Iran, India, Japan, Egypt, China, Great Britain, Belarus, Ukraine, Greece, France, Germany, Italy, and Hungary. Thank you all for your interest in Armenia and the Armenian people, for studying and appreciating our heritage, and for your participation in the coverage and dissemination of our history.

I hope this conference will also shed light on important issues, the resolution of which will require collaborative scientific research and the organization of round-table discussions and conferences, making them regular occurrences. I wholeheartedly welcome and support the implementation of the decisions made by this conference, as well as the organization of any similar events initiated by the Foundation.

Dear attendees, I am confident that we will have engaged and productive discussions.

ПРЕЗИДЕНТ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК РА АШОТ САГЯН

Многоуважаемый президент Республики Армения!

Уважаемые участники и гости международной конференции «Армения как цивилизационный перекресток: историко-культурные связи»! Уважаемые государственные деятели, члены НАН РА!

Приветствую вас от имени Президиума Национальной академии наук Республики Армения, желаю удачи и интересных и продуктивных обсуждений в течение конференции!

Эта конференция – первая инициатива новосозданного научно-аналитического фонда «Гегард» совместно с центром «Орбели» и Ереванским государственным университетом. Годы назад Национальная Академия наук организовала подобные международные арменоведческие конференции. Эта конференция, кажется, является продолжением двух Арменоведческих международных конференций.

Очевидно, что было создано внушительное наследие по истории Армении. Мы добились серьезных достижений. Достаточно много сказано и написано, и еще будет сказано и написано об Армении и о вкладе армян, о сыгранной роли армянства в контексте всемирной истории.

В условиях умножившихся вызовов значительно увеличились антинаучные проявления, которые даже стали опасными, следовательно, по моему убеждению, во время конференции будут озвучены многочисленные новые тезисы, будут выявлены и открыты новые пласты о связях Армении и армянского народа с соседними странами и государствами, будет по достоинству оценена роль армянской государственности в регионе, а также роль и влияние армянского народа в деле формирования и развития региональных государств.

Я надеюсь и уверен, что созданный Научной академией наук РА научно-аналитический фонд «Гегард» продолжит в сотрудничестве с другими коллегами организацию подобных весьма полезных научных мероприятий. Отрадно и достойно одобрения, что фонд смог за короткое время организовать мероприятие подобного масштаба, в котором принимают участие ученые из Соединенных Штатов Америки, России, Грузии, Ирана, Индии, Японии, Египта, Китая, Великобритании, Беларуси, Украины, Греции, Франции, Германии, Италии, Венгрии. Благодарю вас за ваш интерес к Армении и армянскому народу, за то, что изучаете,

придаете значение и важность Армении и армянскому народу, становитесь участником в деле освещения и распространения его истории.

Хочу пожелать, чтобы конференция также выделила те важные проблемы, для решения которых необходимо осуществить совместные исследования и организовать круглые столы-обсуждения и конференции, придав им регулярный характер. Я одобряю и по возможности поддерживаю как выполнение принятых конференцией решений, так и организацию любого подобного мероприятия, предпринятого Фондом.

Уважаемые присутствующие, я полон надежды, что вас ждут интересные и продуктивные обсуждения.

**ՀՀ ՎԱՐՉԱՊԵՏԻ ԱՇԽԱՏԱԿԱԶՄԻ «ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԿԱՊԵՐԻ և
ՏԵՂԵԿԱՏՎՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ» ՊՈԱԿ-Ի ՏՆՕՐԵՆ
ԳՈՒ ԾԱՌՈՒԿՅԱՆ**

Մեծարգր պարոն նախագահ,
հարգելի հյուրեր, գործընկերներ

Մեր այսօրվա գիտաժողովի անվանումը՝ «Հայաստանը որպես քաղաքակրթական խաչմերուկ. պատմամշակութային առնչություններ», պատահական չէ ընտրված: Հարյուրամյակներ շարունակ Հայաստանը մշակութային, տնտեսական, քաղաքական սերտ հարաբերություններ է ունեցել թե՛ տարածաշրջանի և թե՛ համաշխարհային պետությունների ու ժողովուրդների հետ: Անգամ պետականության բացակայության պայմաններում հայ ժողովուրդը կարողացել է թեկուզ ոչ մեծ, բայց իր ուրույն հետքն ունենալ համաշխարհային քաղաքակրթությունների և մշակույթի ներկայանալով:

Հայ ժողովուրդը, հազարամյակներ շարունակ սերտորեն շփվելով աշխարհի բազմաթիվ ազգերի հետ, նաև ընդունել է նրանց քաղաքակրթական ազդեցությունը՝ հարստացնելով սեփական մշակույթը: Հայկական լեռնաշխարհի աշխարհագրական դիրքը թույլ է տվել դառնալ յուրատեսակ խաչմերուկ, որտեղ հաճախ միաձուլվում և փոխլրացվում էին մշակույթն ու կրոնը, արվեստն ու առևտուրը, գիտությունն ու փիլիսոփայական միտքը: Եվ այս գիտական համաժողովի ելույթների ու զեկույցների, թեմաների և պատմական ժամանակաշրջանների բազմազանությունն այս խոսքերի վառ ապացույցն են:

Մշակութային խաչմերուկի և համաշխարհային քաղաքակրթությանն ինտեգրվելու գաղափարը միայն պատմական անցյալին չի վերաբերում: Այսօր ևս Հայաստանի Հանրապետությունը կարևորում է տարածաշրջանային և համաշխարհային պետությունների հետ ազատ, անխոչընդոտ հարաբերությունները, ինչն արտահայտվում է անկախ Հայաստանի արտաքին և ներքին քաղաքականությամբ: Որքան էլ բարդ ու անկանխատեսելի լինի մեր դժվարին իրականությունը, Հայաստանը ձգտում է բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատելու բոլոր հարևանների հետ: Ավելին՝ մեր երկիրը պատրաստ է ավելի մեծ ջանքեր գործադրելու համաշխարհային քաղաքակրթություններին միանալու, սեփական արժեքները փոխանցելու և նոր գաղափարներ յուրացնելու համար:

Հայաստանի Հանրապետության Կառավարությունն արդեն երկար ժամանակ է, ինչ առաջ է քաշել «Խաղաղության խաչմերուկ»

նախաձեռնությունը, որի հիմնական նպատակն է բացել մեր տարածաշրջանի հաղորդակցության բոլոր ուղիները, նպաստավոր պայմաններ ստեղծել բոլոր երկրների տարանցիկ առևտրի և ենթակառուցվածքների անխափան գործունեության համար: Այս նախաձեռնությունը Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքական հիմնական առաջնահերթություններից մեկն է: Նախագծի անունը նույնպես խորհրդանշական է: Մենք համոզված ենք, որ միայն խաղաղ գործակցության պայմաններում է հնարավոր զարգացնել տնտեսությունը, մշակույթը, գիտությունը և հասնել մարդկանց իրական բարեկեցության:

Օգտագործելով մեր համաժողովի լսարանը՝ ուզում եմ մեր հարգարժան հյուրերին և գիտաժողովի մասնակիցներին ներկայացնել կարճ տեսահոլովակ, որն ավելի ընկալելի ու հասկանալի կդարձնի «Խաղաղության խաչմերուկ»-ի ամբողջ փիլիսոփայությունը:

Հարգելի՛ գործընկերներ, «Հանրային կապերի և տեղեկատվության կենտրոնի» անունից ուզում եմ շնորհակալություն հայտնել բոլորին երկար ճանապարհ կտրելու և Հայաստան այցելելու համար: Մենք ուրախ ենք ձեզ հյուրընկալելու համար: Համոզված եմ, որ այս գիտաժողովը ևս մեկ քայլ կլինի միջազգային մեր գործընկերների հետ կապերն ամրապնդելու և գիտական նոր բարձունքներ նվաճելու համար: Մաղթում եմ բոլորիդ արդյունավետ քննարկումներ և գիտական առողջ բանավեճ:

**DIRECTOR OF PRIME MINISTER'S OFFICE'S
"PUBLIC RELATIONS AND INFORMATION CENTER" SNCO
GOR TSARUKYAN**

Honorable Mr. President,
Distinguished Guests, Respected Colleagues,

The title of today's scientific conference, "Armenia as a Crossroads of Civilizations: Historical and Cultural Relations", was chosen with great deliberation. For centuries, Armenia has maintained close cultural, economic, and political relations with both regional and global states and peoples. Even in the absence of statehood, the Armenian people have managed to leave their mark on the tapestry of world civilizations and culture, even if it is not a large one.

For thousands of years, the Armenian people, having been in close contact with many nations worldwide, have embraced various civilizational influences, enriching their own culture. The geographical location of the Armenian highlands has enabled it to become a unique crossroads where culture and religion, art and trade, science, and philosophical thought have frequently converged and complemented one another.

The variety of speeches, reports, topics, and historical periods covered in this scientific conference is a vivid testament to these assertions.

The idea of cultural intersection and integration into world civilization does not pertain solely to the historical past. Today, the Republic of Armenia values free and unhindered relations with regional and global states, a principle that is reflected in the foreign and domestic policies of independent Armenia. No matter how complicated and unpredictable our challenging reality may be, Armenia strives to establish neighborly relations with all its neighbors. Moreover, our country is prepared to make even greater efforts to integrate into world civilizations, transmitting its values while embracing new ideas.

The Government of the Republic of Armenia has long been promoting the **"Crossroads of Peace"** initiative, whose main goal is to open all communication channels in our region and to create favorable conditions for the smooth operation of transit trade and infrastructure for all countries. This initiative stands as one of the main foreign policy priorities of the Republic of Armenia. The name of the project is also symbolic. We are convinced that only through

peaceful cooperation can we achieve the development of the economy, culture, and science and attain the true well-being of people.

This presentation will help elucidate the philosophy behind the “Crossroads of Peace” initiative, making its principles clearer and more accessible.

Dear colleagues, on behalf of the “Public Relations and Information Center,” I extend my gratitude to each of you for traveling to join us here in Armenia. We are delighted to host you. I am confident that this conference will serve as another step forward in strengthening our ties with international partners and achieving new scientific milestones. I wish you all engaging and productive discussions and a robust scientific debate.

**ДИРЕКТОР ГНК «ЦЕНТР ИНФОРМАЦИИ И
ОБЩЕСТВЕННЫХ СВЯЗЕЙ»
ПРИ АППАРАТЕ ПРЕМЬЕР-МИНИСТРА РА
ГОР ЦАРУКЯН**

Многоуважаемый господин президент!
Уважаемые гости, коллеги!

Название нашей сегодняшней конференции - «Армения как цивилизационный перекресток: историко-культурные связи» - выбрано неслучайно. Веками Армения имела тесные культурные, экономические, политические отношения как с региональными, так и с мировыми государствами и народами. Даже в условиях отсутствия государственности армянский народ смог оставить свой хоть и небольшой, но особенный след на палитре мировых цивилизаций и культур.

Армянский народ, тысячелетиями общаясь с многочисленными народами мира, также принял на себя их цивилизационное воздействие, тем самым обогатив собственную культуру. Географическое положение Армянского нагорья позволило ему стать своеобразным перекрестком, где часто сливались и взаимно обогащались культура и религия, искусство и торговля, наука и философская мысль. И выступления и доклады, темы и многообразие исторических эпох на этом научном собрании – яркое тому подтверждение.

Идея культурного перекрестка и интеграции во всемирную цивилизацию относится не только к историческому прошлому. Республика Армения и сегодня придает важность свободным, беспрепятственным отношениям с региональными и мировыми государствами, что выражается во внешней и внутренней политике Армении. Сколь бы сложной и непредвиденной не была бы наша тяжелая действительность, Армения тем не менее стремится установить добрососедские отношения со всеми своими соседями. Более того, наша страна готова приложить большие усилия для присоединения к мировой цивилизации, передачи собственных ценностей и усвоения новых идей.

Правительство Республики Армения давно выдвинуло инициативу «Перекресток мира», основная цель которой – разблокирование всех коммуникационных путей нашего региона, создание выгодных условий для транзитной торговли и беспрепятственной деятельности инфраструктур всех стран. Эта инициатива – одна из основных первоочередных задач внешней политики Республики Армения. Название проекта также символично. Мы уверены, что только в условиях мирного взаимодействия возможно развивать экономику, культуру, науку и достичь реального благосостояния.

Используя аудиторию нашего собрания, хочу представить нашим многоуважаемым гостям и участникам конференции короткий видеоролик, благодаря которому станет более осязаемой и понятной вся философия «Перекрестка мира».

Уважаемые коллеги, от имени «Центра информации и общественных связей» хочу выразить благодарность всем за преодоление долгого пути и посещение Армении. Мы рады принять вас у себя. Я уверен, что эта конференция будет еще одним шагом для укрепления связей с нашими международными коллегами и для завоевания новых научных высот. Желаю всем продуктивных обсуждений и здоровой научной дискуссии!

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՌԵԿՏՈՐ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Հայաստանի Հանրապետության մեծարգո՝ նախագահ,
Գիտությունների ազգային ակադեմիայի հարգարժան նախագահ,
գիտաժողովի հարգելի մասնակիցներ և հյուրեր

Երևանի պետական համալսարանի և անձամբ իմ անունից ողջունում եմ «Հայաստանը որպես քաղաքակրթական խաչմերուկ. պատմամշակութային առնչություններ» խորագրով միջազգային գիտաժողովի անցկացումը:

Գիտաժողովի մասնակիցների մասնագիտական բարձր հեղինակությունը, ինչպես նաև լայն աշխարհագրությունը ցույց են տալիս, որ Հայաստանի՝ որպես քաղաքակրթության կարևոր կենտրոններից մեկի վերաբերյալ գիտական քննարկումները կարևոր ու արդիական են մեր օրերում:

Դրանք վկայությունն են հայագետների տարբեր սերունդների ջանքերի, նվիրումի, ինչը հնարավոր է դարձրել հայագիտության շարունակականությունը ոչ միայն Հայաստանի Հանրապետությունում, այլև Վրաստանում, Իրանում, Ռուսաստանի Դաշնությունում, ԱՄՆ-ում, Ֆրանսիայում ու գիտաժողովում ներկայացված բազմաթիվ երկրներում:

Նման գիտաժողովի անցկացումը կարևոր է հատկապես մեր օրերում, երբ Հայաստանը կանգնած է լուրջ անվտանգային խնդիրների առջև, երբ Հայաստանի ընտրությունը շատերի կարծիքով քաղաքակրթական ընտրություն է, հայտարարություն այն մասին, որ, ինչպես դարեր ու հազարամյակներ շարունակ, այսօր էլ հայերը քաղաքակրթ աշխարհի մասն են կամենում լինել, այն աշխարհի, որի ձևավորմանն ու կայացմանը մեծ նպաստ են բերել, այն աշխարհի, որի նվաճումների շարքը գրեթե բոլոր պատմական շրջափուլերում համալրել է հայ ժողովրդի տաղանդավոր ներկայացուցիչների միտքն ու ստեղծագործությունը:

Գիտաժողովի ծրագրից երևում է, թե որքան բազմազան ու ընդգրկուն են Հայաստանի և հայերի քաղաքակրթական ներկայության ու նվաճումների շերտերը՝ պատմություն, մշակույթ, հնագիտություն և ազգագրություն, ինքնություն ու տարածաշրջանային զարգացումներ:

Կարևոր ենք համարում, որ դրանք չեն դիտարկվում մեկուսի, այլ քննարկվում են քաղաքակրթական փոխառնչակցությունների, տարածաշրջանային գործընթացների շարժընթացի ու մարտահրավերների, կովկասյան և մերձավորարևելյան տարածաշրջանի էթնիկ, կրոնական

բազմազանության, հայկական մշակութային ժառանգության, բազմաթիվ այլ համատեքստերում:

Կարևոր ենք համարում նաև այն պատասխանատվությունը, որով գիտաժողովի հարգարժան մասնակիցները մոտեցել են տարբեր հարցերի քննարկմանը: Գիտաժողովում ներառված զեկույցները հենց այդ պատասխանատվության վկայությունն են:

Համոզված եմ, որ հետաքրքիր զեկուցումները, մտքերի փոխանակությունն ու քննարկումները էապես հարստացնելու են հայագիտության ներկայակալը, սկիզբ են տալու նոր գաղափարների, ձևավորելու են հայկական մշակույթի, քաղաքակրթության, պետականության ուսումնասիրության խնդիրների նոր ու հետաքրքիր շրջանակ:

Վստահ եմ, որ այս գիտաժողովը դառնալու է ավանդույթ, և որոշակի պարբերականությամբ Հայաստանում հավաքվելու են մեր պատմության, մշակույթի ու ինքնության խնդիրների ուսումնասիրությամբ հետաքրքրված մասնագետներ աշխարհի բազմաթիվ երկրներից:

Երևանի պետական համալսարանը՝ որպես գիտաժողովի կազմակերպիչ կողմերից մեկը, պատրաստ է իր նպաստը բերելու նման գիտաժողովների կազմակերպմանն ու անցկացմանը, աջակցելու տարբեր հետազոտողների միջև կապերի ձևավորմանն ու ամրապնդմանը: Որպես Մայր բուհ՝ մենք պատրաստ ենք հարթակ դառնալու հայագիտական քննարկումների համար, աջակցելու տարբեր երկրներում գործող հայագետների ջանքերի միավորմանն ու հայագիտության էլ ավելի ակտիվ զարգացմանը:

Մեկ անգամ ևս շնորհավորում եմ բոլորիս միջազգային գիտաժողովի անցկացման կապակցությամբ, գիտաժողովին մաղթում եմ արդյունավետ ու բեղուն աշխատանք:

Վստահ եմ, որ գիտաժողովի արդյունքները նպաստելու են Հայաստանի առջև ծառացած տարբեր խնդիրների լուծմանն ու մարտահրավերների հաղթահարմանը:

**RECTOR OF YEREVAN STATE UNIVERSITY
HOVHANNES HOVHANNISYAN**

Honorable President of the Republic of Armenia,
Honorable President of the National Academy of Sciences of RA,
Esteemed Participants and Guests of the Conference:

On behalf of Yerevan State University and myself, I extend a warm welcome to you all for the international scientific conference titled “Armenia as a Civilizational Crossroad: Historical and Cultural Relations”.

The high professional reputation of the conference participants, along with the diverse geographic representation, underscores the importance and relevance of scientific discussions about Armenia as a vital center of civilization in today’s world.

These discussions are a testament to the efforts and dedication of generations of Armenologists, who have ensured the continuity and advancement of Armenian studies not only in the Republic of Armenia but also in Georgia, Iran, the Russian Federation, the United States, France, and many other countries represented at this conference.

Holding such a conference is especially important in our present time, as Armenia faces significant security challenges. Many views Armenia’s current situation as a civilizational choice, affirming that, throughout centuries and millennia, Armenians aspire to be part of the civilized world—a world to which they have contributed significantly in its formation and establishment. This is a world whose remarkable achievements have been enriched by the thoughts and creativity of the talented representatives of the Armenian people across almost all historical periods.

The conference program highlights the diverse and comprehensive layers of Armenia’s civilizational presence and achievements. These encompass history, culture, archaeology, ethnography, identity, and regional developments.

We believe it is essential to examine these topics not in isolation but within the broader context of civilizational interactions, the trends and challenges of regional processes, the ethnic and religious diversity of the Caucasian and Middle Eastern regions, Armenian cultural heritage, and many other pertinent contexts.

We also recognize the responsibility with which the esteemed participants of this conference have approached the discussion of various issues. The reports

included in this conference are a testament to that dedication and responsibility.

I am confident that the insightful reports, the exchange of ideas, and the discussions will significantly enrich the field of Armenian studies. They will inspire new ideas and create an exciting and diverse framework for exploring Armenian culture, civilization, and statehood.

I am certain that this conference will become a tradition, drawing experts from around the world who are interested in studying the complexities of our history, culture, and identity.

Yerevan State University, as one of the organizing parties of this conference, stands ready to contribute to the organization and execution of such events, supporting the formation and strengthening of connections between researchers worldwide. As the Mother University, we are prepared to serve as a platform for Discussions on Armenian Studies, support the unification of efforts of Armenologists working in various countries, and actively promote the development of Armenian studies.

Once again, I extend my congratulations to all of us on the occasion of this international conference.

I am confident that the outcomes of this gathering will significantly contribute to addressing the various challenges and issues facing Armenia today.

**РЕКТОР ЕРЕВАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА
ОГАННЕС ОГАННИСЯН**

Многоуважаемый президент Республики Армения!
Многоуважаемый президент Национальной академии наук!
Уважаемые участники и гости конференции!

От имени Ереванского государственного университета и лично от своего имени приветствую проведение международной конференции под названием «Армения как цивилизационный перекресток: историко-культурные связи».

Высокий научный авторитет, как и широкая география участников конференции показывает, что научные обсуждения Армении как важного цивилизационного центра важны и актуальны и в наши дни.

Они являются свидетельством усилий и преданности разных поколений арменоведов, благодаря которым арменоведение непрерывно развивалось не только в Республике Армения, но и в Грузии, Иране, Российской Федерации, США, Франции и в представленных на конференции многочисленных странах.

Проведение подобной научной конференции важно особенно в наши дни, когда перед Арменией стоят серьезные проблемы безопасности, когда выбор Армении по мнению многих является цивилизационным выбором, заявлением о том, что как веками и тысячелетиями, так и сегодня армяне хотят быть частью цивилизованного мира, того мира, в формирование и становление которого внесли большой вклад. Того мира, ряд достижений которого во все исторические эпохи пополняли мысль и творчество талантливых представителей армянского народа.

Программа научной конференции показывает, насколько разнообразными и содержательными могут быть пласты цивилизационного присутствия и достижений Армении и нас, армян: это история, культура, археология и этнография, идентичность и региональные развития.

Считаем важным отметить то обстоятельство, что эти пласты рассматриваются не обособленно, а в контекстах цивилизационных взаимодействий, динамики и вызовов региональных процессов, этнического и религиозного многообразия кавказского и ближневосточного регионов, армянского культурного наследия и в многочисленных других контекстах.

Мы считаем важной ту ответственность, с которой уважаемые участники научной конференции подошли к обсуждению разных вопросов. Включенные в программу научной конференции доклады являются свидетельством именно этой ответственности.

Я уверен, что интересные доклады, обмен мыслями и обсуждения существенно обогатят палитру арменоведения, дадут начало новым идеям, сформируют новый и интересный круг изучаемых вопросов армянской культуры, цивилизации, государственности.

Я убежден, что эта научная конференция станет традицией, и с определенной периодичностью в Армении будут собираться специалисты из многочисленных стран света, которые заинтересованы в изучении проблем нашей истории, культуры и идентичности.

Ереванский государственный университет, как одна из сторон-организаторов конференции, готова внести свой вклад в организацию и проведение подобных научных конференций, готова содействовать формированию и укреплению связей между разными исследователями. Как главный вуз страны мы готовы стать платформой для арменоведческих обсуждений, содействовать объединению усилий арменоведов, действующих в разных странах, и более активному развитию арменоведения.

Еще раз поздравляю всех нас в связи с проведением международной конференции, желаю продуктивной и плодотворной работы!

Я уверен, что результаты конференции будут способствовать решению разных проблем и преодолению вызовов, которые стоят перед Арменией.

**ՀՀ ԱԺ ՊԱՏԳԱՄԱՎՈՐ, «ԳԱՐԴՄԱՆ-ՇԻՐՎԱՆ-
ՆԱԽԻՋԵՎԱՆ» ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀ
ՎԻԼԵՆ ԳԱՐԻԵԼՅԱՆ**

Մեծարգո՛ նախագահ,
հարգելի՛ հյուրեր

Որպես ԱԺ պատգամավոր և «Գարդման-Շիրվան-Նախիջևան» համահայկական միության նախագահ՝ ողջունում եմ բոլորիդ այս գիտական մեծամասշտաբ նախաձեռնության շրջանակում: Հազարամյակներ ի վեր հայ ժողովուրդը, ապրելով և արարելով Հայկական լեռնաշխարհում, կերտել է իր՝ վերուվարումներով լեցուն պատմությունը և ստեղծել մի ուրույն և անկրկնելի մշակույթ: Սակայն հայոց պատմությունն ու հայկական մշակույթը հանդես չեն գալիս որպես մեկուսի երևույթներ, այլ օրգանապես փոխկապակցված են պատմական ժամանակի տարածաշրջանային և համաշխարհային իրողություններին: Պատմաաշխարհագրական պայմանների և հոգևոր ու աշխարհիկ ընկալունակության բնատուր տաղանդի շնորհիվ Հայաստանը իրապես վերածվել է քաղաքակրթական խաչմերուկի, որտեղ հանդիպել են Արևելքն ու Արևմուտքը: Քաղաքակրթական փոխառնչությունները մեկ կամ երկու օրինակով չէ, որ բնութագրելի են: Դրանք ուղեկցում են պատմության զարգացման ընթացքը Ասորեստանից և Բաբելոնից մինչև Հռոմ և Բյուզանդիա, Արաբական աշխարհից և Իրանից մինչև Եվրոպա և Ռուսաստան: Հայաստանի՝ որպես քաղաքակրթական հատումների կիզակետի նշանակությունն ու կարևորությունը այսօր ավելի քան տեսանելի են:

Քաղաքակրթական առնչությունները միշտ չէ, որ խաղաղ ընթացք են ունեցել, և իր բնույթով ու կենցաղավարությամբ խաղաղասեր և արարող հայ ժողովուրդը մեկ անգամ չէ, որ բախվել է համակեցության անհնարինության պատնեշին: Նոր ժամանակների սկզբին հայոց պետականության բացակայությունը սկսեց նոր մարտահրավերներ ստեղծել հայության համար՝ օրակարգ բերելով հայկական պետության վերականգնման, ինքնիշխանության կերտման տեսլականը՝ ի դեմս այն պայքարի, որ մղեց հայ ժողովուրդը ամբողջ նոր և նորագույն ժամանակներում՝ ապահովելու իր բնականոն կենսագործունեության անօտարելի իրավունքը:

Այդ ժամանակաշրջանն իր հետ բերեց այնպիսի անդարձելի իրողություն, ինչպիսին արևմտահայության ցեղասպանությունն է: Սակայն միայն արևմտահայությանը չէ, որ վիճակված էր կրելու ցեղասպանության դառը

իրողությունը: Հավաքական արևելահայությունը 1905-1906 թթ. հայ-թաթարական բախումներից սկսած կանգնեց թաթարական, հետագայում՝ ադրբեջանական գոյութենական սպառնալիքի առջև, որն արտահայտվեց 1918 թ. սեպտեմբերին Բաքվի հայության կոտորածով, 1918-1919 թթ. Նախիջևանի հայության գրեթե ամբողջական հայրենագրկմամբ, 1920 թ. մարտին Շուշիի հայության կոտորածով և նման այլ իրողություններով, որոնց թվարկումը կարելի է դեռ երկար շարունակել: Խորհրդային «ինտերնացիոնալիզմը» սպասված խաղաղություն այդպես էլ չբերեց, այլ միայն ժամանակավորապես հետաձգեց այն խնդիրների բարձրաձայնումը, որոնց անարդարացի լուծումներն ընկան հայ-ադրբեջանական հակամարտության նորագույն փուլի հիմքում:

20-րդ դարեմուտին հայության հսկայական զանգվածներ կրկին կանգնեցին գոյութենական վտանգի առջև՝ ի դեմս 1988 թ. Սումգայիթի, 1990 թ. Բաքվի, 1992 թ. Մարաղայի և Ադրբեջանի տարածքում հայտնված հայկական կամ հայաբնակ այլ հատվածների էթնոցիդի: 1988-1992 թթ. արևելահայության օրգանական մասը հանդիսացող պատմական Գարդմանի, Շիրվանի և Նախիջևանի հայությունը զոհ դարձավ Ադրբեջանի ռասիստական խտրական քաղաքականությանը՝ ենթարկվելով աննկարագրելի դաժանություններով ուղեկցվող բռնի տեղահանման, հայրենագրկման և ունեգրկման: Դրանք այն հայերի սերունդներն էին, որոնք անչափելի ավանդ էին ունեցել դեռ ցարական ժամանակներում Բաքու քաղաքի կառուցման և կայացման գործում, այն հայերի, ովքեր պայմանավորում էին Բաքվի սոցիալ-տնտեսական զարգացման և ինտելեկտուալ կարողությունների տեսակարար հատվածը, նրանց, ովքեր դարեր առաջ կերտել էին մշակութային անգնահատելի արժեք ներկայացնող Ջուղայի խաչքարերը՝ հայկական հոգևոր կրոնական արժեքային հարստության առհավատչյան: Այժմ Ջուղայի հայկական գերեզմանատան տեղում կառուցված է հրաձգարան: Այս մեկ արձանագրումն իր խորքում ամփոփում է տարածաշրջանում արժեքային համայնապատկերը:

Գարդման-Շիրվան-Նախիջևան համահայկական միությունը լիահույս է, որ այս միջազգային գիտաժողովը կդառնա բռնի տեղահանված հայության ոտնահարված անօտարելի իրավունքների անհապաղ և երաշխավորված վերականգնման խնդրի բարձրաձայնման հարթակ:

**MEMBER OF THE NATIONAL ASSEMBLY OF THE
REPUBLIC OF ARMENIA,
PRESIDENT OF THE “GARDMAN-SHIRVAN-NAKHICHEVAN”
PAN-ARMENIAN UNION
VILEN GABRIELIAN**

Your Excellency, President,
Dear guests,

As a member of the National Assembly and the President of the “Gardman-Shirvan-Nakhichevan” Pan-Armenian Union, I extend a warm welcome to all of you participating in this large-scale scientific initiative. For thousands of years, the Armenian people, living and creating in the Armenian Highlands, have crafted a history rich with both triumphs and challenges, resulting in a unique and distinctive culture. However, Armenian history and culture do not exist as isolated phenomena; rather, they are deeply intertwined with the regional and global realities of historical times. Thanks to its historical-geographical conditions and its natural talent for spiritual and secular receptivity, Armenia has truly become a crossroads of civilizations where the East meets the West. These civilizational exchanges are not limited to a few examples; they span history from Assyria and Babylon to Rome and Byzantium, from the Arab world and Iran to Europe and Russia. The significance of Armenia as a center of civilizational crossings is more apparent than ever today.

Civilizational relations have not always been peaceful, and the peace-loving Armenian people, known for their ceremonial nature and way of life, have often faced barriers to coexistence. At the beginning of modern times, the absence of Armenian statehood created new challenges for Armenians, highlighting the urgent need for the reevaluation of Armenian sovereignty. Throughout modern history, Armenians have fought tirelessly to ensure their inalienable right to a normal life.

That period brought with it irreversible realities, including the genocide of Western Armenians. However, it was not only Western Armenians who faced the bitter reality of genocide. Eastern Armenians collectively faced existential threats beginning with the Armenian-Tatar clashes of 1905-1906. This threat later evolved into the Azerbaijani existential threat, manifested in events such as the massacre of Armenians in Baku in September 1918, the almost complete repatriation of Armenians from Nakhichevan in 1918-1919, and the massacre

of Armenians in Shushi in March 1920. The Soviet era's so-called "internationalism" did not bring the expected peace; instead, it merely postponed addressing the underlying issues, which ultimately fueled the most recent stage of the Armenian-Azerbaijani conflict.

At the turn of the 20th century, Armenians once again faced an existential threat, highlighted by the 1988 Sumgait pogrom, the 1990 Baku pogrom, and the 1992 ethnocide of Armenians in Maragha and other Armenian-inhabited areas in Azerbaijan. From 1988 to 1992, the historical Armenians of Gardman, Shirvan, and Nakhichevan, integral parts of Eastern Armenians, suffered from Azerbaijan's racist and discriminatory policies, enduring forced displacement, repatriation, and dispossession accompanied by indescribable cruelties. These were the generations of Armenians who made immeasurable contributions to the construction and development of the city of Baku even during tsarist times. They were the Armenians who shaped the socio-economic development and intellectual landscape of Baku and those who, centuries ago, built the invaluable cultural treasures of Jugha. The khachkars of Jugha are symbols of Armenian spiritual and religious wealth, yet today, the site of the Jugha Armenian cemetery has been desecrated and turned into a shooting range. This single act epitomizes the broader value panorama in the region.

The Gardman-Shirvan-Nakhichevan Pan-Armenian Union hopes that this international conference will serve as a platform to address the urgent and necessary restoration of the violated inalienable rights of forcibly displaced Armenians.

**ДЕПУТАТ НАЦИОНАЛЬНОГО СОБРАНИЯ,
ПРЕДСЕДАТЕЛЬ ВСЕАРМЯНСКОГО СОЮЗА
«ГАРДМАН-ШИРВАН-НАХИДЖЕВАН»
ВИЛЕН ГАБРИЕЛЯН**

Многоуважаемый президент!
Уважаемые гости!

Как депутат НС и как председатель всеармянского союза «Гардман-Ширван-Нахиджеван» приветствую всех вас в рамках этой научной широкомасштабной инициативы. Тысячелетиями армянский народ, проживая и созидая на Армянском нагорье, создал свою, наполненную взлетами и падениями историю и сотворил уникальную и неповторимую культуру. Однако армянская история и армянская культура не являются обособленными явлениями, а органично переплетены с региональными и всемирными событиями исторического времени. Благодаря историко-географическим условиям и природному таланту к восприятию мирского и духовного начал Армения действительно превратилась в цивилизационный перекресток, где встретились Восток и Запад. Цивилизационные взаимодействия невозможно охарактеризовать одним или двумя примерами. Они сопровождают течение развития истории, начиная с Ассирии и Вавилона до Рима и Византии, с Арабского мира и Ирана до Европы и России. Важность Армении, как эпицентра цивилизационных пересечений, сегодня более чем очевидна.

Цивилизационные связи не всегда имели мирный характер, и мирный и созидательный по своей натуре и по своему образу жизни армянский народ не раз сталкивался с барьером невозможности сосуществования. Отсутствие армянской государственности в начале нового периода создало новые вызовы для армянства, включив в повестку дня восстановление армянской государственности и создание суверенности. В новое и новейшее время армянский народ вел неустанную борьбу, дабы завоевать неотъемлемое право на нормальную жизнь.

Эта эпоха принесла с собой такие необратимые события, как Геноцид западных армян. Однако не только западным армянам было суждено подвергнуться геноциду. Восточные армяне, начиная с армяно-татарских конфликтов 1905-1906 гг., встали перед татарской, впоследствии – перед азербайджанской экзистенциальной опасностью, которая выразилась

резней армян в Баку в 1918 году, почти полным лишением родины нахиджеванских армян в 1918-1919 гг., резней армян в Шуши в марте 1920 г. и другими подобными событиями, перечень которых может быть долгим. Советский «интернационализм» не принес ожидаемого мира, он всего лишь отсрочил озвучивание тех проблем, несправедливое решение которых легло в основу новейшего этапа армяно-азербайджанского конфликта.

На исходе XX века огромные массы армянства вновь встали перед экзистенциальной опасностью: это этноцид 1988 г. в Сумгаите, 1990 г. в Баку, 1992 г. в Мараге и на оказавшихся в составе Азербайджана других армянских или армянонаселенных территориях. Армянство Гардмана, Ширвана и Нахиджевана, которое являлось органической частью восточного армянства, в 1988-1992 гг. стало жертвой расистской дискриминационной политики Азербайджана, подвергшись насильственной и немыслимо жестокой депортации, лишившись родины и имущества. Это потомки тех армян, которые внесли неизмеримый вклад еще в царское время в деле строительства и становления Баку, тех армян, которые формировали социально-экономическое развитие и интеллектуальный ландшафт Баку, тех, которые в прошлые века создали хачкары Джуги, представляющие уникальную ценность – залог армянского духовного религиозного ценностного богатства. В настоящее время на месте армянского кладбища Джуги построено стрельбище. Констатация этого факта в своей глубине отражает ценностную панораму региона.

Всеармянский союз «Гардман-Ширван-Нахиджеван» полон надежды, что эта международная конференция станет платформой для выражения проблемы неотъемлемых поправленных прав насильственно депортированного армянства.

«ԳԵՂԱՐԴ» ԳԻՏԱՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄԻ ՏՆՕՐԵՆ ՌՈԲԵՐՏ ՂԱԶԱՐՅԱՆ

Հայաստանի Հանրապետության մեծարգո՝ նախագահ, Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիայի մեծարգո՝ նախագահ, մեծարգո՝ պետական այրեր, հարգարժան հյուրեր, գիտաժողովի մասնակիցներ, գործընկերներ

Այսօր մենք հավաքվել ենք այստեղ՝ Հայաստանի Հանրապետության և հայության գիտական գլխավոր կենտրոնում՝ քննարկելու Հայաստանի, հայ ժողովրդի քաղաքակրթական ձեռքբերումները և արժեքները, Հայաստանի՝ որպես քաղաքակրթական խաչմերուկի դերը, ինչպես նաև հարևան ժողովուրդների հետ առնչությունները:

Ուրախալի է, որ միջազգային այս գիտաժողովը լայն արձագանք գտավ ոչ միայն հայաստանյան, այլ նաև արտերկրի գիտական շրջանակներում: Այսօր այս տանիքի ներքո հավաքվել են ներկայացուցիչներ ոչ միայն հայաստանյան գիտական, բուհական հաստատություններից, այլև արտասահմանյան շատ երկրների գիտական կենտրոններից և բուհերից: Փաստորեն, այս երկու օրերի ընթացքում Երևանը կդառնա լայնամասշտաբ հայագիտական, հասարակագիտական քննարկումների մեծ, տարածաշրջանային հարթակ:

Ինչպես տեսնում եք, գիտաժողովի համար մենք ընտրել ենք բավականին հավակնոտ խորագիր: Սակայն, միևնույն ժամանակ, այն նաև պարտադրող է, քանի որ խոսքը նախ և առաջ քաղաքակրթական այն խաչմերուկի մասին է, որը կարող է միավորել ժողովուրդներին և պետությունները, կամրջի դեր կատարել տարածաշրջանի համար:

Գիտաժողովը նաև գիտակրթական, գիտավերլուծական մի քանի կենտրոնների իրականացրած համատեղ աշխատանքի արգասիքն է: Դրանք են ՀՀ ԳԱԱ-ն, ԵՊՀ-ն, «Օրբելի» կենտրոնը և «Գեղարդ» գիտավերլուծական նորաստեղծ հիմնադրամը:

Տարածաշրջանը, որտեղ մենք ապրում ենք, հնուց ի վեր եղել է քաղաքակրթական արժեքների առաջացման բնօրրան, որտեղից այդ արժեքները սփռվել են բոլոր ուղղություններով: Իհարկե, այդ ամենից անմասն չեն մնացել նաև Հայկական լեռնաշխարհը և նրա բնիկները՝ հայերը:

Մենք հպարտ ենք, որ ապրում ենք այստեղ, հպարտ ենք, որ ունենք այսպիսի մշակույթ և քաղաքակրթություն, հպարտ ենք, որ հազարամյակներ շարունակ շփում ենք ունեցել տեղի հնագույն քաղաքակրթ

ժողովուրդների հետ, որոնցից մենք շատ բան ենք սովորել և կարողացել ենք նաև նրանց սովորեցնել: Փոխառնչությունների ընթացքում ձևավորել ենք նաև մեր քաղաքակրթական արժեքները, որտեղ էական նշանակություն ունեն նախևառաջ հարգանքը այլ ժողովուրդների և մշակույթների նկատմամբ, սերը դեպի գիտությունը և կրթությունը:

Եթե ուշադրություն դարձնենք գիտաժողովին ներկայացված թեմաներին, ապա պարզ երևում է, որ այն ընդգրկում է տարածաշրջանի պատմությունը հին շրջանից մինչև մեր օրերը: Գիտաժողովի ընթացքում մենք կանդրադառնանք Հայաստանի, Վրաստանի, Իրանի, Թուրքիայի, Ռուսաստանի, մասնավորապես՝ Հյուսիսային Կովկասի և, ընդհանուր առմամբ, Մերձավոր և Միջին Արևելքի ժողովուրդների և պետությունների փոխառնչություններին, տարածաշրջանային գործընթացներին և, իհարկե, մարտահրավերներին: Բավականին մեծ տեղ կհատկացվի մշակութային ժառանգության պահպանման հիմնախնդիրներին:

Ցավոք, այսօր ամբողջ աշխարհում, մասնավորապես՝ մեր տարածաշրջանում, տեղի են ունենում գործընթացներ, որոնք շատ մտահոգիչ են: Տեղի է ունենում պատմական իրադարձությունների, փաստերի կեղծման, ձևախեղման կազմակերպված քաղաքականություն: Փորձ է արվում յուրացնելու, օտարելու տեղաբնիկ ժողովուրդների պատմությունն ու մշակույթը: Կարծում եմ՝ դա միայն պարզ կեղծարարություն չէ, այլ նաև քաղաքակրթական արժեքների դեմ հանցագործություն, փորձ՝ ձևախեղելու նաև սերունդների հիշողությունը, պատմական ժառանգությունը: Գիտաժողովի խնդիրներից մեկն է նաև վերհանել նման դեպքերը, քննարկել և այդ ամենի վրա ուշադրություն հրավիրել:

Հարգելի՛ ներկաներ, լիահույս եմ, որ այս երկու օրերի ընթացքում մենք ոչ միայն կքննարկենք տարաբնույթ հարցեր, այլ նաև կհաստատենք նոր գիտական կապեր, կամրապնդենք հները:

Համոզված եմ, որ գիտաժողովի ընթացքում կայանալիք քննարկումները կլինեն հետաքրքիր ու օգտակար, իսկ գիտաժողովի մթնոլորտը՝ նպաստավոր նոր գաղափարների առաջադրման համար:

Բոլորիս հաջողություն եմ մաղթում:

**DIRECTOR OF “GEGHARD” SCIENTIFIC ANALYTICAL
FOUNDATION
ROBERT GHAZARYAN**

Excellency President of the Republic of Armenia,
Excellency President of the National Academy of Sciences of the Republic
of Armenia,

Esteemed state officials,

Honorable guests, Participants of the conference, Colleagues, today, we have convened at the premier scientific center of the Republic of Armenia, to explore the civilizational achievements and enduring values of Armenia and its people. We aim to explore Armenia's pivotal role as a crossroads of civilizations and its relations with neighboring nations.

It is immensely gratifying that this international conference has resonated not only within the scientific community of Armenia but also on a global scale. Today, we are honored to welcome representatives from Armenian scientific and university institutions, as well as esteemed colleagues from scientific centers and universities across many foreign countries.

Over the next two days, Yerevan will transform into a major regional hub for comprehensive discussions on Armenian and social sciences. Our gathering here underscores the importance of collaboration and dialogue, furthering our understanding and appreciation of Armenia's unique contributions to civilization.

As you can see, we have chosen a rather ambitious title for this conference. However, it is equally compelling, as it centers on the intersection of civilizations—a theme that has the power to unite peoples and states and serve as a bridge for the region.

This conference is the culmination of collaborative efforts by several esteemed scientific and educational institutions, including the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, Yerevan State University, the “Orbeli” Center, and the newly established “Geghard” Scientific Analytical Foundation.

The region in which we live has long been the cradle of civilizational values, spreading these ideals in all directions since ancient times. Naturally, the Armenian highlands and their people, the Armenians, have played a pivotal role in this historical narrative.

We take pride in our homeland, our rich culture, and our longstanding civilization. We are honored to have interacted with the ancient civilized peoples of

this region for millennia, from whom we have learned much and to whom we have imparted much in return. Through these exchanges, we have forged our civilizational values, which emphasize respect for other peoples and cultures, as well as a profound love for science and education.

The conference program encompasses an extensive range of topics, covering the history of our region from ancient times to the present day. Throughout the conference, we will examine interactions, regional processes, and the challenges faced by the peoples and states of Armenia, Georgia, Iran, Turkey, and Russia, particularly the North Caucasus, and the Middle East. A significant focus will be devoted to issues surrounding the preservation of cultural heritage.

Regrettably, we are witnessing troubling trends worldwide, particularly within our region, where there is a concerted effort to rewrite historical events, falsify facts, and transform narratives. There are attempts to appropriate and alienate the history and culture of indigenous peoples. This is not merely a simple forgery but a profound crime against civilizational values and an attempt to distort the memory and historical heritage of generations. One of the key objectives of this conference is to spotlight such cases, engage in meaningful discussion, and draw attention to these critical issues.

Dear Attendees,

I sincerely hope that over these two days, we will not only engage in meaningful discussions on various issues but also forge new scientific connections and strengthen existing ones.

I am confident that the discussions during the conference will be both fascinating and valuable, and I trust that the atmosphere will be conducive to the presentation of innovative ideas.

I wish everyone the best of luck and thank you all for your participation.

**ДИРЕКТОР НАУЧНО-АНАЛИТИЧЕСКОГО ФОНДА «ГЕГАРД»
РОБЕРТ КАЗАРЯН**

Многоуважаемый президент Республики Армения!

Многоуважаемый президент Национальной академии наук Республики Армения!

Многоуважаемые государственные деятели, уважаемые гости, участники научной конференции, коллеги!

Сегодня мы собрались здесь, в главном научном центре Республики Армения и всего армянства, чтобы обсудить цивилизационные достижения и ценности Армении и армянского народа, роль Армении как цивилизационного перекрестка, а также ее связи с соседними народами.

Отрадно, что эта международная конференция нашла широкий отклик не только в армянских, но и в зарубежных научных кругах. Сегодня под этой крышей собрались не только представители научных и вузовских центров Республики Армения, но и представители научных центров и вузов многих зарубежных стран. Фактически, Ереван в течение двух дней станет широкой региональной платформой для арменоведческих и обществоведческих обсуждений.

Как видите, мы выбрали для научной конференции достаточно амбициозное название. Однако в то же время это обязывающее название, так как речь идет прежде всего о том цивилизационном перекрестке, который может объединить народы и государства, сыграть роль моста в регионе.

Научная конференция также является плодом совместной работы некоторых научно-образовательных и научно-аналитических центров. Это НАН РА, ЕГУ, Центр «Орбели» и новосозданный научно-аналитический фонд «Гегард».

Регион, в котором мы живем, с древнейших времен являлся колыбелью формирования цивилизационных ценностей, колыбелью, откуда эти ценности распространились по всем направлениям. Конечно же, свой вклад внесли Армянское нагорье и его автохтонный народ – армяне.

Мы гордимся, что живем здесь, гордимся, что обладаем такой культурой и цивилизацией, гордимся, что тысячелетиями общались с древнейшими цивилизованными народами региона, у которых мы научились многому и которым передали многое. В результате взаимодействий сформировались

наши цивилизационные ценности, среди которых важное значение имеют прежде всего уважение к другим народам и культурам, любовь к науке и образованию.

Если вы обратите внимание на представленные на конференции темы, то можно увидеть, что они включают в себя историю региона с древней эпохи до наших дней. В течение научной конференции мы обсудим взаимосвязи между народами и странами Армении, Грузии, Ирана, Турции, России, в частности Северного Кавказа, и в целом Ближнего и Среднего Востока, обратимся к региональным процессам и конечно же, к тем вызовам, которые стоят перед регионом. Достаточно большое внимание будет уделено проблемам сохранения культурного наследия.

К сожалению, сегодня во всем мире и, в частности, в нашем регионе протекают явления, которые вызывают большое беспокойство. Налицо организованная политика по фальсификации и искажению исторических событий и фактов. Пытаются присвоить и исказить историю и культуру автохтонных народов. Я считаю, что подобные явления – не простая фальсификация, а преступление против цивилизационных ценностей, попытка по искажению памяти поколений и исторического наследия. Одна из задач научной конференции – выявить подобные случаи, обсудить их и привлечь к ним внимание.

Уважаемые присутствующие, я полон надежды, что в течение этих двух дней мы не только обсудим различные вопросы, но и установим новые научные связи и укрепим старые.

Я уверен, что ожидаемые обсуждения во время научной конференции будут интересными и полезными, а атмосфера научной конференции – благоприятной для выдвижения новых идей.

Желаю всем нам удачи!

ՀՈԴԱԾՆԵՐ

ARTICLES

СТАТЬИ

**ՃԳՆԱԺԱՄԵՐԸ ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔԻ
ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ ՈՐՊԵՍ ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅԵՐԻ
ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅԱՆ
ԽԹԱՆ (2000-ԱԿԱՆՆԵՐ)**

2001 թ. սեպտեմբերի 11-ին ԱՄՆ-ում տեղի ունեցած ահաբեկչությամբ Մերձավոր Արևելքում սկզբնավորված իրարահաջորդ ավերիչ պատերազմներն անշրջելի հետևանք են ունեցել և շարունակելու են ունենալ նաև տեղի հայ համայնքների վրա՝ պատճառ դառնալով հայերի զանգվածային արտահոսքի:

Սփյուռքի հայության գենոֆոնդը փրկելու նպատակով, տեղի ազգային կառույցների հետ փոխհամաձայնությամբ, անհրաժեշտ է բոլոր հայաշատ համայնքներում ստեղծել տեղաբնակ հայերից բաղկացած՝ հայրենադարձությունը խթանող մարմին, որը գաղափարագործնական աշխատանք կիրականացնի հայության շրջանում՝ ուղղորդելով ներգաղթել ցանկացողներին:

Բանալի բառեր՝ սփյուռք, ճգնաժամ, արտագաղթ, ներգաղթ, Հայրենիք, Մերձավոր Արևելք, Սիրիա, Լիբանան:

Հայոց ցեղասպանությունից 100 տարի անց՝ բոլորովին վերջերս՝ 2000-ականներին, տեղի է ունենում Մերձավոր Արևելքի հայկական «Մայր գաղութներ»-ից ամենից զանգվածային արտահոսքը միջազգային ահաբեկիչների սանձազերծած ռազմական գործողությունների, սպանդի ու ավերածությունների հետևանքով:

2003 թ. ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի կողմից Իրաքի վրա հարձակման հետևանքով տեղի հայ համայնքը (1981 թ. հայերի թիվը շուրջ 12.000¹ էր) կրել է զգալի մարդկային և նյութական վնասներ: 2003-2009 թթ. ընթացքում սպանվել է շուրջ 45 իրաքահայ, առևանգվել՝ 38-ը: Հեռանալով Իրաքից՝ հայերն ապաստան են գտել հարևան Սիրիայում, Հորդանանում, արևմուտքի երկրներում, ինչպես նաև՝ Հայաստանում: Ընդհանուր առմամբ, Հայաստան է ժամանել շուրջ 2.000 իրաքահայ²:

¹ Բեժանյան 2020, 70:

² Նույն տեղում, 11-12:

Շուտով՝ 2011 թ. մարտին, միջազգային ահաբեկիչների ներխուժումը Սիրիա սպառնալիք է ստեղծել տեղի 80.000 հայերի համար՝ պատճառ դառնալով երկրից նրանց զանգվածաբար արտագաղթի սկզբնավորման¹: 2012-2018 թթ. ավելի քան 22.000 սիրիահայ է ներգաղթել Հայաստան²: Այդուհանդերձ, շատերը նախընտրել են ժամանակավոր կամ մշտական կարգավիճակով մեկնել այլ երկրներ՝ Լիբանան, Թուրքիա, Հորդանան, Արաբական Միացյալ Էմիրություններ, ԱՄՆ, Կանադա, Շվեդիա, Ավստրալիա և այլուր³:

2011-2017 թթ. Սիրիայի պատերազմի հետևանքով զոհվել է ավելի քան 225 հայ⁴: Պատերազմի պատճառով սկսված արտագաղթի, ինչպես նաև տված զոհերի հետևանքով հայ համայնքը շեշտակի նոսրացել է. 80.000 հայերից մնացել է շուրջ 10.000-ը: Նոսրացել կամ ընդհանրապես հայաթափվել են երբեմնի հայաշատ քաղաքները⁵: Հաշվի առնելով սիրիական պատերազմի ընթացքում հայերին բաժին հասած դաժան փորձությունները՝ ֆիզիկական ու բարոյահոգեբանական զրկանքները, առանձին դեպքերում գոյատևման անհրաժեշտությունից դրդված՝ նրանք նույնիսկ ինքնակամ ընդունել են իսլամ⁶:

Պատերազմական գործողություններից բացի, մերձավորարևելյան սփյուռքի մեր համայնքներն ու հայրենակիցները բախվել են նաև տնտեսական աղետների հետ, որոնք օրակարգային են դարձրել հայրենադարձվելու հարցը:

Այսպես, մերձավորարևելյան հայաշատ Լիբանանն իր աշխարհագրական դիրքով, բազմաէթնիկ և այլադավան կառուցվածքով մշտապես եղել է տարբեր ուժերի թիրախում՝ պատճառ դառնալով այդտեղից նաև հայերի՝ մինչև օրս շարունակվող արտագաղթի: Երկրին հասցված վերջին խոշոր հարվածը 2020 թ. օգոստոսի 4-ի մայրաքաղաք Բեյրութի նավահանգստում տեղի ունեցած տեխնոգեն երկու հզոր պայթյուններն էին, որոնց հետևանքով զոհվել, վիրավորվել, շինությունների փլուզվելու հետևանքով անտուն էր մնացել շուրջ 300.000 մարդ⁷: Սիրիայի պատերազմից առաջ, դրա ընթացքում և հետո լիբանանահայերն արդեն իսկ

¹ Ավագյան 2022(ա), 12-29:

² Սիրիահայերի մասին՝ վիճակագրության լեզվով, 2017, <<http://nyut.am>>:

³ Ավագյան 2023(բ), 61-74: Ավագյան 2022(բ), 63-80:

⁴ Reisyan 2017, <<http://www.groong.org>>. Համաժողովներ, 2017, 1, <<http://www.mindiaspora.am>>: More Than 200..., 2017, <<http://www.groong.org>>:

⁵ Սիմավորյան, Հովյան, Վերանյան 2017, 153:

⁶ Ավագյան 2023(ա), 194-209:

⁷ Khoury, Landau, 2020, <<https://www.haaretz.com>>.

տարերայնորեն հայրենադարձվում էին Հայաստան, սակայն պայթյունը դեպի Հայրենիք հոսքի ստվարացման նոր խթան է դարձել:

2023 թ. հոկտեմբերի 6-ին Համասի կողմից իրականացված հարձակման հետևանքով թեժացած արաբ-իսրայելական հակամարտությունը առիթ է դարձել նաև Իսրայելից հայերի Հայաստան վերադարձի համար:

ՀՀ կառավարությունը, սկզբում ՀՀ սփյուռքի նախարարության (2008-2018 թթ.) գործունեության ընթացքում, ապա՝ 2019 թ. հունիսի 11-ին բացված ՀՀ սփյուռքի գործերի գլխավոր հանձնակատարի գրասենյակի միջոցով ամեն կերպ սատարել է հայրենադարձվել ցանկացողներին, նպաստել Հայրենիքում ներգաղթյալների սոցիալ-տնտեսական և կրթամշակութային համարկմանը:

Այսպես, ՀՀ կառավարությունը Սիրիայի պատերազմի հետևանքով Հայաստան տեղափոխված սիրիահայերի կենսական նշանակություն ունեցող հարցերը լուծելու նպատակով իրականացրել է մի շարք աջակցության ծրագրեր և միջոցառումներ, որոնք շատ շուտով տարածվել են նաև Հայաստան ժամանած իրաքահայերի, լիբանանահայերի, ինչպես նաև Ուկրաինայի հակամարտության հետևանքով հայրենիք ժամանած հայերի վրա: Դրանք ներառել են կազմակերպչական ծրագրեր, փոփոխություններ իրավական գործառնություններում, փաստաթղթային ձեւակերպումների դյուրացում, կացարանով և բնակարանով ապահովում, աշխատանքով ապահովում, առողջապահական խնդիրներ, կրթական հիմնախնդիրներ, երիտասարդական ծրագրեր, մշակութային միջոցառումներ¹ և այլն:

ՀՀ սփյուռքի նախարարության լուծարումից հետո կառավարության որոշմամբ 2019 թ. հունիսի 11-ից բացված ՀՀ սփյուռքի գործերի գլխավոր հանձնակատարի գրասենյակն արդեն 2023 թ. Երևանում բացել է Հայրենադարձության և ինտեգրման առաջին կենտրոնը: Կենտրոնի աշխատակիցը նախապատրաստելու և ուղեկցելու է մեր հայրենակցին հայրենադարձման ողջ ընթացքում՝ նրան ներկայացնելով ու ծանոթացնելով Հայրենիքում իրավական գործընթացներին, կրթական, առողջապահական, մաքսային, զբաղվածության, բիզնես գործունեություն ծավալելու և այլ հարցերին՝ սերտորեն գործակցելով գործընկեր կազմակերպությունների հետ: Կենտրոնն առաջարկում է մշտապես գործող դասընթացներ, սեմինարներ, պոտենցիալ գործատուների հետ շփումներ² և այլն:

¹ Զաքարյան 2018, 569-576:

² Հայրենադարձությունը ցանկալի է, 2023, <<https://verelq.am>>: Երևանում բացվեց..., 2023, <<https://www.primeminister.am>>:

Արդի աշխարհաքաղաքական մարտահրավերներն առավել քան առիթ պետք է դառնան համասփյուռքյան առաջնահերթությունների վերարժևորման՝ գերնպատակ ունենալով պասիվ **հայապահպանությունից** ու անհեռանկար **համայնքապահպանությունից** անցում կատարելու գործնական **հողապահպանություն՝ «Դեպի Երկիր»** կազմակերպված հայրենադարձության և հայրենաշինության:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ավագյան Ք., Սիրիայի հայ համայնքի կրած մարդկային և նյութական վնասները (2012-2018 թթ.), Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երևան, 2022(ա), № 1, էջ 12-29:

Ավագյան Ք., Սիրիահայերի արտագաղթը Կանադա (2013-2016 թթ.), Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երևան, 2022(բ), №3, էջ 63-80:

Ավագյան Ք., Սիրիայի պատերազմի ընթացքում հայերի կրած զրկանքները (2012-2018 թթ.), Հայոց պատմության հարցեր. գիտական հոդվածների ժողովածու, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, Երևան, 2023(ա), № 2 (27), էջ 194-209:

Ավագյան Ք., Սիրիայի հայերի տեղաշարժը արտերկիր (Լիբանան, Թուրքիա, Հորդանան, ԱՄՆ, Շվեդիա, Ավստրալիա) (2012-2018 թթ.), Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երևան, 2023(բ), № 3, էջ 61-74:

Բեժանյան Ա., Կորսված հնարավորություններ. իրաքահայերի հայրենադարձությունը 2003-2008 թթ., Երևան, «Մագաղաթ պլուս» հրատ., 2020, 260 էջ:

Երևանում բացվեց Հայրենադարձության և ինտեգրման առաջին կենտրոնը, 2023, 27 հուլիսի, <<https://www.primeminister.am/hy/press-release/item/2023/07/27/Nikol-Pashinyan/>>:

Զաքարյան Ֆ., Սիրիայի հայ համայնքի հետ տարուող աշխատանքները (2008-2015), «Սուրիոյ հայերը. Գիտաժողովի նիւթեր (24-27 Մայիս, 2015)», խմբ.՝ Անդրանիկ Տազէսեան, Պէյրութ, Haigazian University Press, 2018, էջ 569-576:

Համաժողովներ. Հայաստան-Սփյուռք 6-րդ համաժողով, *Սիրիայի Արաբական Հանրապետությունում ՀՀ դեսպան Արշակ Փոլադյանի*

զեկույցը, «Սիրիահայ համայնքի վիճակը (2011-2017 թթ.)», 2017, 18-20 սեպտեմբերի, էջ 1, <http://www.mindiaspora.am/am/HS_6_hamajoxov>:

Հայրենադարձությունը ցանկալի է. բացվեց Հայրենադարձության և ինտեգրման առաջին կենտրոնը, 2023, 27 հուլիսի, <<https://verelq.am/hy/node/130594>>:

Սիմավորյան Ա., Հովյան Վ., Վերանյան Կ., Իսրայելի, Իրանի, Թուրքիայի, Ադրբեջանի քաղաքականությունը սփյուռքի նկատմամբ, Երևան, «Նորավանք» ԳԿՀ, 2017, 274 էջ:

Սիրիահայերի մասին՝ վիճակագրության լեզվով. մեր հյուրն է «Սիրիահայերի հիմնախնդիրները համակարգող կենտրոն» ՀԿ-ի նախագահ Լենա Հալաճյանը, 2017, 27 հունվարի, <<http://nyut.am>>:

Khoury J., Landau N., Massive Beirut Port Blast Kills Over 100, Leaves Thousands Wounded. 2020, August 5, <<https://www.haaretz.com/middle-east-news/2020-08-05/ty-article/massive-explosion-shakes-lebanese-capital-buildings-near-beirut-port-damaged/0000017f-df1e-df7c-a5ff-df7ef53e0000>>.

More Than 200 Ethnic Armenians Killed During Syria War. 2017, September 23, <<http://www.groong.org/news/msg610886.html>>.

Zhirayr Reisyan: One of the Main Victories of the Syrian Army in Recent Years was the City of Deir ez Zor. 2017, September 23, <<http://www.groong.org/news/msg610872.html>>.

THE CRISIS IN THE MIDDLE EAST COUNTRIES AS INCENTIVE OF REPATRIATION FOR THE DIASPORAS' ARMENIANS TO ARMENIA (2000s)

Keywords: diaspora, crisis, emigration, repatriation, Motherland, Middle East, Syria, Lebanon.

Beginning in the 2000s, a series of devastating wars in the Middle East have severely impacted Armenian communities in Iraq, Syria, Lebanon, Israel, and other regions, leading to the most significant exodus of Armenians in recent history. These conflicts have not only resulted in a loss of life and property but also pose a grave threat to the cultural and demographic integrity of the Armenian diaspora. To address this pressing issue and preserve the gene pool of Diaspora Armenians, it is crucial to establish a Repatriation Promotion Body.

This body should consist of local Armenians from the various communities, acting as a vital link between the diaspora and Armenia. Its primary focus would be on conducting explanatory and ideological-practical work, informing community members about the benefits and opportunities of repatriation. This initiative aims to unite and guide those interested in returning to Armenia, fostering a sense of shared identity and purpose.

By engaging local leaders, educators, and cultural figures, the Repatriation Promotion Body can effectively communicate the importance of preserving Armenian heritage and encourage active participation in the repatriation process. This strategic approach will not only strengthen the Armenian presence in the homeland but also revitalize the global Armenian community.

КРИЗИС В СТРАНАХ БЛИЖНЕГО ВОСТОКА КАК СТИМУЛ РЕПАТРИАЦИИ АРМЯН ДИАСПОРЫ В АРМЕНИЮ (2000-ЫЕ ГОДЫ)

Ключевые слова: диаспора, кризис, эмиграция, репатриация, Отечество, Ближний Восток, Сирия, Ливан.

С 2000 года последовательные разрушительные войны на Ближнем Востоке вызвали кризис в армянских общинах (Ирак, Сирия, Ливан, Израиль и т.д.), положив начало массовому исходу армян.

Эти конфликты не только привели к гибели людей и потере имущества, но и представляют серьезную угрозу культурной и демографической целостности армянской диаспоры. Для решения этой насущной проблемы и сохранения генофонда армян диаспоры крайне важно создать Орган по содействию репатриации.

Этот орган должен состоять из местных армян из различных общин и выступать в качестве важного связующего звена между диаспорой и Арменией. Его основное внимание будет уделяться проведению разъяснительной и идеологически-практической работы, информированию членов общины о преимуществах и возможностях репатриации. Цель этой инициативы - содействие тем лицам, которые заинтересованы в возвращении в Армению.

Привлекая местных лидеров, педагогов и деятелей культуры, Орган по содействию репатриации может эффективно донести важность сохранения армянского наследия и поощрять активное участие в процессе репатриации.

**ՇՈՒՇԻԻ ՀԱՅ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՂՆԵՐԻ ԴԵՐԸ
ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԻ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ԵՎ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ
ՀԵՏ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐԻ ԱՄՐԱՊՆԴՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ
(1813-1920 ԹԹ.)**

19-րդ դարի սկզբներից զարգացման ուղին բռնած Շուշին օրեցօր դառնում էր տարածաշրջանի վարչական, քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կենտրոն: 19-րդ դարի առաջին կեսին Շուշին առավել շափ հայտնի էր որպես արհեստագործական կենտրոն, որտեղ արտադրված զարդերը, գորգերը, կոշիկները սպառվում էին նաև հարևան գավառներում ու երկրներում:

Բանալի բառեր՝ Շուշի, արդյունաբերություն, առևտուր, երկրներ, գավառներ, տարածաշրջան:

19-րդ դարի 70-80-ական թվականներին Շուշին ներքաշվեց համառուսական շուկայի մեջ: Հայ դրամատերերից շատերն սկսեցին իրենց միջոցները տեղափոխել արտադրության առավել շահավետ ոլորտներ՝ ստեղծելով զանազան գործարաններ ու ֆաբրիկաներ: Նրանք իրենց կապիտալի մի մասը տեղափոխում էին նաև Բաքու, Թիֆլիս, Պետերբուրգ, Թավրիզ, Մադրաս և այլ քաղաքներ՝ դրանով իսկ իրենց նպաստն ունենալով հիշյալ քաղաքների զարգացմանը: Շուշեցի գործարարների մեծ մասը զբաղվում էր բնական մետաքսի արտադրությամբ: Այստեղ պատրաստված մետաքսաթելը և կտորները մեծ համարում ունեին Պարսկաստանում, Մերձավոր Արևելքի երկրներում, Ռուսաստանում, Եվրոպայում: Այդ ամենի սպառման գործում մեծ էր շուշեցի հայ առևտրական ընտանիքների, մասնավորապես Հախումյանների, Թառումյանների, Խանդամիրյանների դերը: Շուշեցի գործարարները սերտ համագործակցում էին նաև արտասահմանյան առևտրաարդյունաբերողների հետ:

19-րդ դարի առաջին կեսին Շուշին առավել շատ հայտնի էր որպես արհեստագործական կենտրոն: 41 արհեստավորական համքարությունների արտադրանքը շուկայական հարաբերությունների տրամաբանությամբ արդեն ապրանքային բնույթ ուներ և սպառվում էր քաղաքի սահմաններից դուրս:

Շուշիում զարգացման բարձր հիմքերի վրա էր գտնվում ոսկերչական և ակնագործական արհեստը, որը հասել էր արվեստի կատարելության: Ոսկերիչներին հումքով բավարարում և նրանց արտադրանքը Ռուսաստանում, Ֆրանսիայում, Միջին Ասիայի և Մերձավոր Արևելքի երկրներում իրացնում էին հայտնի վաճառականներ Ա. Խանդամիրյանը, Ա. Մելիք-Շահնազարյանը, Բ. Սահակյանը և ուրիշներ: 1882 թ. Մոսկվայի ցուցահանդեսին շուշեցի ոսկերիչ Բադամյանը արժանացել է մրցանակի¹:

Տնտեսական վերելքի պայմաններում Շուշիից նոր ճանապարհներ են կառուցվում դեպի Պարտավ, Եվլախ, Գանձակ, Գորիս, Կապան, Նախիջևան, Երևան: Շուշեցի քարագործ, փայտագործ, թիթեղագործ արհեստավորները ոչ միայն կառուցում էին իրենց հայրենի քաղաքը, այլև իրենց արհեստավարժ և ժրաջան աշխատանքով շենացնում էին Այսրկովկասի ինչպես հայկական, այնպես էլ այլազգիների, այդ թվում՝ թյուրքերի, քրդերի բնակավայրերը: Շուշիում գործում էին մի քանի մասնագիտացված ձեռնարկություններ, որոնք զբաղվում էին փայտանյութի մշակման և ստացված արտադրանքն արտասահմանյան երկրներ փոխադրելու գործով: Բրուտագործությունը բերդաքաղաքում այնքան զարգացած էր, որ մեծահարուստներից մեկը՝ Թադևոս Թամիրյանը, որոշել էր քաղաքից դուրս կառուցել կավե խողովակներ (թունգիներ) արտադրող մի գործարան և դրանց միջոցով 17 կմ հեռավորության վրա գտնվող սառնորակ ջուրը հասցնել բնակավայր: Թադևոս Թամիրյանցի նախաձեռնությամբ կառուցվել էր նաև աղյուսի երկու գործարան, որոնց արտադրանքը սպառվում էր նաև Այսրկովկասի տարբեր բնակավայրերում: 1888 թ. քաղաքում կար հինգ կաշեգործարան, որտեղ 60 բանվորներ էին աշխատում²: Կաշվի տարբեր տեսակներ ներկրվում էին Պարսկաստանից, հիմնականում՝ Թավրիզից, ինչպես նաև Նուխիից, Ելիզավետպոլից, Թիֆլիսից: 20-րդ դարի սկզբներին Շուշիում նույնիսկ կար եվրոպական ոճի կոշիկներ կառող բանվորների միություն³:

Առանձնապես հայտնի էին շուշեցի գորգագործները: Շուշիում գործված գորգերն ու կարպետներն աչքի են ընկել բնական գունային բազմազան կառուցվածքով, զարդանախշերի հարստությամբ, պատրաստված արտադրանքի արհեստավարժությամբ: Նրանց արտադրած գորգերը մեծ համարում ունեին Եվրոպայում, Ռուսաստանում և արևելքի երկրներում: Բրոքհաուզ և Եֆրոնի հանրագիտարանում կարդում ենք. «Շուշին

¹ Համբո 1882, 540:

² СМОМПК, 1888, 87.

³ «Ապառաժ», հմ. 18, 1917:

Կովկասում գորգագործության ամենախոշոր կենտրոնն է, որի արտադրությունը սպառվում է նահանգի սահմաններից դուրս շատ հեռու և հասնում է Մոսկվա ու Պետերբուրգ: Մետաքսի գորգերի աշխույժ առևտուր է գնում, որը համարյա բացառապես գտնվում է տեղի հայերի ձեռքին»¹: Մեկ այլ սկզբնաղբյուր ասում է. «Գորգագործության ծավալներով Շուշին էր պատկանում առաջին տեղն ամբողջ Կովկասում»²:

19-րդ դարի վերջերին օտարերկրացիներ էին գալիս Շուշի և իրենց հավաքածուների համար գնում բացառապես հին գորգեր: Շուշիում տարեկան արտադրվում էր 200 000 ռուբլի արժողությամբ գորգ³: 1899 թ. Թիֆլիսում ստեղծված «Կովկասյան տնայնագործական կոմիտե»-ի նախաձեռնությամբ Շուշիում բացվում են գորգագործական դպրոցներ⁴, որոնք նոր ընթացք են հաղորդում Արցախում գորգագործության զարգացմանը: Գորգագործությունը քաղաքի տնտեսության մեջ կարևոր տեղ էր գրավում ու այնքան եկամտաբեր էր, որ 1905 թ. հայ-թաթարական ընդհարումների հետևանքով զոհված շուշեցիների կանանց աշխատանքով ապահովելու համար բարերարների կողմից բացվեց գորգագործարան, որտեղ 120 աշխատակից կար: Գորգագործարանի արտադրած որակյալ 700 գորգեր արտահանվել են եվրոպական երկրներ⁵:

19-րդ դարի 70-80-ական թվականներից հայ դրամատերերից շատերն սկսեցին իրենց միջոցները տեղափոխել արտադրության առավել շահավետ ոլորտներ՝ ստեղծելով զանազան գործարաններ ու ֆաբրիկաներ: 20-րդ դարի սկզբներին Շուշիում կային 570 արհեստանոցներ, ֆաբրիկաներ, արտադրական կենտրոններ⁶: Այդ գործարանների զգալի մասը զբաղվում էր մետաքսի արտադրությամբ: Արցախի հայությունը հնուց ի վեր զբաղվում էր շերամապահությամբ և մետաքսագործությամբ: 1868 թ. Շուշի գավառում կար 490 մետաքսագործական արհեստանոց, որտեղ թողարկվում էր 76 000 ռուբլու արտադրանք⁷: Արդյունաբերական եղանակով մետաքսաթելի արտադրության առաջին փորձերը Արցախում կատարվել են դեռևս 19-րդ դարի կեսերին: Շուշեցի Աղաբաբա և Գրիգոր Խաչատրյաններն ու Կարապետ Շահմուրադյանը 1856-1857 թթ. Վարարակնում հիմնադրեցին մետաքսի ֆաբրիկա, որտեղ աշխատում էին Նուխիից

¹ Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, 1904, 25.

² СМОМПК, вып. 11-ый, 1891, 7.

³ СМОМПК, 1891, 39.

⁴ Կարա Մուրա 1901, 516:

⁵ Тер-Саркисянц 2015, 205.

⁶ Тер-Саркисянц 2015, 205.

⁷ История Азербайджана, 1960, 237.

եկած 25-30 հայ բանվորներ: Նույն դարի 60-ական թվականներին շուշեցի վաճառականները, լինելով Մարսել, Լիոն, Միլան, Վենետիկ, Ջենովա քաղաքներում, արտասահմանից օրինակում են մանարանը, մետաքս ոլորող մեքենան և միաժամանակ «ցելլիվսի» եղանակով սկսում են ստանալ առողջ սերմ: Առաջին անգամ արցախցի մետաքսագործի կիսանահապետական աշխատանքին փոխարինելու եկավ շոգու աշխատանքը: 1873 թ. շուշեցի առևտրական Գ. Հարությունյանը քաղաքում հիմնեց մետաքսաօլորման առաջին ֆաբրիկան, և այդպես Ռուսական կայսրության տարածքում առաջին անգամ կիրառվեց բոժոժ չորացնելու հատուկ մեխանիկական սարքավորում: Գ. Հարությունյանի ֆաբրիկան սերտորեն կապված էր «Ա. և Վ. Սապոժնիկովներ», «Ա. Իլյին որդիների հետ և Կ.», «Ե. Ա. Սոկոլիկովա» մետաքսի առևտրով զբաղվող խոշորագույն ընկերությունների հետ¹: 1870-ական թվականներից Արցախում լայն տարածված էր ճապոնական դեղին ցեղի մանր բոժոժ ունեցող հունդը, որին տեղացիները «յապոն» էին անվանում: Այն ծովային ճանապարհով Չինաստանից շուշեցի առևտրականները տեղափոխում էին Հունաստան, իսկ այնտեղից՝ Արցախ: Գյուլչայից, Աղդամից, Աղդաշից, Աղջաբեդուց շերամապահները որակյալ սերմերը ձեռք էին բերում Շուշիից:

19-րդ դարի վերջերին Անդրկովկասում հունդի աճեցման և տարածման գործը կենտրոնացած էր 3 ընտանիքների ձեռքում, որոնցից մեկը՝ Տեր-Գրիգորյանները, շուշեցի էին²: Արդեն 1912 թ. Լեոնային Ղարաբաղում կար 40 մետաքսագործարան, որտեղ աշխատում էր 2735 բանվոր³:

Շուշիում պատրաստված մետաքսաթելը և կտորները մեծ համարում ունեին Պարսկաստանում, Մերձավոր Արևելքի երկրներում, Ռուսաստանում, Եվրոպայում: Ժամանակակիցներից մեկը վկայում է. «Նուխին և Շուշին համարվում էին Անդրկովկասի մետաքսագործության թագավորություն»⁴: Պատահական չէ, որ Շուշիում արտադրված մետաքսը ցուցահանդեսներում բարձր գնահատականների էր արժանանում: 1877 թ. հադրութի Ղուլի Հակոբյանը, շուշեցի Իվան Զոհրաբյանը և Նորշենացի Ավագ Իսախանյանը բացել էին մետաքսագործարան, որի արտադրանքը 1882 թ. Մոսկվայի տոնավաճառում արժանացել է բրոնզե մեդալի, մեկ տարի անց՝ ԱՄՆ-ի Ֆիլադելֆիա քաղաքում՝ ոսկե մեդալի⁵: 1889 թ. նոյեմբերի

¹ Նույն տեղում, 237:

² Բալայան 2011, 187:

³ «Բագովի ծայն», հմ. 53, 1913:

⁴ Желиховская 1901, 32.

⁵ СМОМПК, 1888, 174-175.

12-ին Կովկասյան ցուցահանդեսի մրցանակաբաշխության ժամանակ 48 ոսկե մեդալներից 15-ը բաժին է հասել հայերին, այդ թվում՝ մետաքսագործության ասպարեզում՝ շուշեցի Դանիել Արունյանցին¹: Տեղին է հիշել, որ 19-րդ դարի վերջերին Արցախի մետաքսից են պատրաստվել Փարիզի Ելիսեյան պալատի վարագույրները²: Մետաքսի արտադրությամբ Ռուսաստանի երկրամասերի մեջ Ղարաբաղը գրավում էր 2-րդ տեղը և տալիս էր Անդրկովկասի մետաքսի արտադրության 35 տոկոսը³:

19-րդ դարի երկրորդ կեսին Շուշիի գավառում կային տնայնագործական բնույթի 463 օղեթորման գործարաններ⁴: Առավել մեծ ծավալներ և որակ ապահովելու նպատակով շուշեցի մեծահարուստներ Խուբլարյանները և Սողոմոնյանները որոշեցին օղու և գինու արտադրությունը դնել գործարանային հիմքերի վրա: 1880-ական թվականներին նրանք Աղդամում հիմնում են սպիրտի և գինու գործարաններ, որոնց հիմքերի վրա ստեղծեցին նաև կոնյակի փոքր գործարան⁵: Արցախում արտադրված օղին, սպիրտը և գինին արտահանվում էին Կովկասի քաղաքներ, Ռուսաստան և եվրոպական երկրներ: Միայն Խուբլարյանների և Սողոմոնյանների գործարաններից արտահանվում էր տարեկան 100 000 փուֆ օղի և սպիրտ⁶: Շուշիում միաժամանակ 1891-1895 թթ. կենտրոնացված էին 6 կաշվի, 5 օճառի, 10 ներկարարական և 2 աղյուսի գործարաններ⁷:

Շուշին, Ռուսաստանը և Կովկասը Իրանի հետ կապող տարանցիկ մայրուղիների վրա գտնվելով, վեր է ածվել առևտրական կենտրոնի: Մայրուղիներից մեկը ձգվում էր Հնդկաստանից միջինասիական երկրներ, Պարսկաստան և, Արաքսը հատելով, Խուդափերինի կամրջով անցնում էր Արցախ, հասնում Շուշի, այստեղից էլ ձգվելով՝ մտնում Գանձակ ու Թիֆլիս և, հյուսիսային Կովկասից ճյուղավորվելով, տարածվում ռուսական քաղաքներ: Մեկ այլ մայրուղի էլ ձգվում էր Շուշի-Գորիս-Երևան, այնտեղից էլ՝ Թուրքիա: Դեռևս 18-րդ դարի սկզբներից սկսած՝ հայերն առանցքային դեր ունեին Պարսկաստանի և Ռուսաստանի միջև առևտրական կապերի ընդլայնման գործում: Ժամանակակիցը գրել է. «Վերին դասը պարապում է վաճառականութեամբ Ռուսիայի, Եվրոպայի մի քանի քաղաքների և Պարսկաստանի հետ»⁸:

¹ Ա. Կ., 1889, 703:

² Մկրտչյան 1991, 46:

³ «Заря Востока», но. 1527, 1927.

⁴ Науменко 1903, 363.

⁵ История Азербайджана, 1960, 272.

⁶ «Новое обозрение», но. 1840, 188.

⁷ «Ազգագրական հանդես», 1897, 98; СМОМПК, 1891, 73.

⁸ «Մեղու Հայաստանի», հմ. 11, 1876, 1:

19-րդ դարի սկզբներից Շուշիում սկսեցին գործել նաև մասնագիտացված առևտրական ձեռնարկություններ: Դրանցից ամենախոշորները պատկանում էին Հախումյանների և Թառումյանների գերդաստաններին: Շուշեցի ամենահարուստ գործարարները Հախումյաններն էին, որոնք առևտրական կապեր ունեին Իրանի, Ռուսաստանի, եվրոպական երկրների հետ: Հախումյանները նշված երկրներում ունեին իրենց գործարանները և Ռուսական կայսրության բանկերում ունեին մոտ մեկ միլիոն ռուբլի¹: Թառումյաններն էլ, առևտրական լայն գործունեությունից զատ, հետաքրքրության շրջանակներ էին ընտրել նաև այլ ոլորտներ: 1808 թ. Բաքվի տուրքերի հավաքագրումը 4 տարով տրվել էր Բաբա Թառումյանին²: Նրա ձեռքին էր գտնվում նաև Կասպից ծովի նավթի, ձկան, աղի արտադրության կապալը:

Շուշիում քայլ առ քայլ ձևավորվում էր խոշոր առևտրական կապիտալ, որը հատուկ էր նոր ձևավորվող շուկայական տնտեսությանը: 19-րդ դարում և 20-րդ դարի սկզբներին Շուշիի շուկաներում և առևտրի կենտրոններում հաճախակի կարելի էր հանդիպել Հնդկաստանի, Թուրքիայի, Պարսկաստանի, Մերձավոր և Միջին արևելքի երկրների, Ռուսաստանի, Այսրկովկասի տարբեր հատվածներից այդտեղ ժամանած առևտրականների: Շուշեցի առևտրականներն էլ իրենց հերթին լինում էին վերոհիշյալ երկրներում: 19-րդ դարի 30-ական թվականների ցարական պաշտոնական աղբյուրները հաստատում են այն իրողությունը, որ հայ առևտրականներն իրենց ձեռքն են առել «ամբողջ Անդրկովկասի առևտուրը»³: Գերմանական «Ալգեմայնե ցայտունգ» թերթը 1846 թ. նոյեմբերի 15-ի համարում գրել է. «Ղարաբաղի գլխավոր քաղաքը՝ Շուշին, առանց չափազանցության, կարելի է համարել Կովկասյան Զիբրալթար»⁴: «Հայկական աշխարհ»-ի թղթակիցը գրել է. «Շուշեցիների գլխավոր պարապմունքն են առևտուր և արուեստներ: Առուտուրը Պարսկաստանի հետ անում են ձեռագործ ապրանքով, շաքարով, թեյով, մետաքսով և բամբակով: Նոյն առուտուրն անում են եվրոպական Լեյպցիգ, Լոնդոն, Մասրոեյլ և Մանչեստր քաղաքների հետ: Բայց շուշեցիների առուտուրի գլխավոր ճիղը տորոն և մետաքսն է, որ ծախում են Մոսկվայի մէջ»⁵:

¹ Լեո 1914, 60:

² ՀԺՊ, 1974, 268:

³ Обзорение Российских владений за Кавказом, 1836, 199.

⁴ «Allgemeine Zeitung», 15 November, 1846.

⁵ «Հայկական աշխարհ», 1874, 38:

1850 թ. Շուշիում կար 493 առևտրական¹, իսկ 1902 թ. դրանց թիվը հասավ 1535-ի²: 19-րդ դարի երկրորդ կեսին Շուշիում գործում էին «Նադեժդա» և «Ռոսիյսկոյե» ընկերությունների գրասենյակները³: Նշանավոր էին նաև «Սյունիք» և «Պատիվ» ընկերությունները: Այստեղ էր գտնվում «Զինգեր»-ի գործակալությունը:

Շուշեցի որոշ առևտրականներ, իրենց գործունեության շրջանակներն ընդլայնելու նպատակով, տեղափոխվել և հաստատվել էին Մոսկվայում, Պետերբուրգում և այլ քաղաքներում: Շուշեցի Սարգիս Ծատուր Դավիթ Օրբելյանն առևտրական լայն գործունեություն էր ծավալել Մադրասում և այդտեղ էլ 1794 թվականին վախճանվել՝ կտակ թողնելով 80 000 հուն (Մադրասի հին դրամ)⁴: 1860–ական թվականներին շուշեցի Գյանջեցյանների ընտանիքը տեղափոխվում է Աղդաշ, այդտեղ կառուցում խանութ, գեղեցիկ և ընդարձակ իջևանատուն, բոժոժ չորացնելու, հակեր կապելու, մետաքսի գործարան⁵: Թիֆլիսում հաստատվել էին Սաֆարյան եղբայրները, Ղևոնդ Այդինյանը, Մոսկվայում՝ Գրիգոր Առաքելովը, Ժամհարյանները:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. Կ., Ներքին տեսութիւն (Կովկասեան ցուցահանդեսի պարզեաբաշխութիւնը), «Արծազանք», հմ. 43, 19 նոյեմբերի, Թիֆլիս, 1889, հրատ. Արծազանք, էջ 703-704:

«Ազգագրական հանդես», գիրք Բ, Թիֆլիս, 1897, էջ 77-101:

«Ապառաժ», հմ. 18, 20 օգոստոսի, Շուշի, 1917:

«Բագուի ծայն», հմ. 53, 9 մարտի, Բագու, 1913:

Լեօ, Պատմութիւն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգեւոր դպրոցի, Թիֆլիս, 1914, թեմական դպրոցի հոգաբարձութեան հրատ., 696 էջ:

Կարա Մուրզա, Տնայնագործականների ժողովը, «Ազգագրական հանդես», գիրք 7-8, Թիֆլիս, 1901, 513-517:

Համբօ, Ներքին տեսություն (Մոսկվայի աշխարհանդէսում պարզևստացած հայերը), «Արծազանք», հմ. 35, 17 հոկտեմբերի, Թիֆլիս, 1882, էջ 537-540:

¹ «Кавказ», но. 23, 1850.

² Науменко 1903, 330.

³ «Ազգագրական հանդես», 1897, 112:

⁴ «Մշակ», հմ. 39, 1873, 3:

⁵ Շահունյանց 1873, 3:

Հայկական աշխարհ», հմ. 1-2, ապրիլ-մայիս, Թիֆլիս, Բաքու, Գանձակ, Շուշի, Երևան, 1874, էջ 34-38:

Հարությունյան Հ., Շուշի. Քարաշեն անխոս վկաներ, Ստեփանակերտ, 2013, Սոնա հրատ., 292 էջ:

Հայ ժողովուրդի պատմություն, հ. 5, Երևան, 1974, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 732 էջ:

«Մեղու Հայաստան»-ի, հմ. 11, 20 մարտի, Թիֆլիս, 1876:

Մկրտչյան Շ., Արցախ, Երևան, 1991, Արցախականչ հրատ., 112 էջ:

«Մշակ», հմ. 39, 1873, Թիֆլիս:

Շահունյանց Վ., 1873, 3-«Մշակ», հմ. 35, 13 սեպտեմբերի, Թիֆլիս, 1873, ռուսերենով:

«Заря Востока», но. 1527, Тифлис, 1927.

«Кавказ», но. 23, Тифлис, 1850.

«Кавказский календарь» на 1915 г., Тифлис, 1914, стр. 81–214.

«Новое обозрение», но. 1840, СПб, 1889.

Желиховская В., Кавказ и Закавказье, Москва, 1901, 3-е изд., изд-во К.И. Тихомиров, 139 стр.

История Азербайджана, т. 2, Баку, 1960, изд. АН Аз.ССР, 953 стр.

Науменко Е., Елизаветпольская губерния. Военно-статистическое описание, часть 1, Тифлис, 1903, 418 стр.

Обозрение Российских владений за Кавказом, в статистическом, топографическом и финансовом отношениях, произведенное и изданное по высочайшему соизволению, ч. 1, СПб, 1836, тип. Департамента внешней торговли, 280 стр.

Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (СМОМПК), вып. 6, Тифлис, 1888, 479 стр., вып. 11, Тифлис, 1891, тип. Канцелярии главноначальствующего гражданского частию на Кавказе, 717 стр.

Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (СМОМПК), вып. 11, Тифлис, 1891.

Тер-Саркисянц А., Армяне Нагорного Карабаха, история, культура, традиции, Москва, 2015, Изд.во «Русская панорама», 918 стр.

Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, том XL, книга 79, СПб, 1904, типография Акц. Общ. Брокгауз-Ефронь, 468 стр.

«Algemeine Zeitung», 15 November, 1846.

THE ROLE OF THE ARMENIAN INDUSTRIALISTS OF SHUSHI IN STRENGTHENING ECONOMIC TIES WITH THE COUNTRIES AND SETTLEMENTS OF THE REGION (1813-1920)

Keywords: Shushi, industry, trade, countries, provinces, region.

Since the beginning of the 19th century, Shushi has gradually become the administrative, political, economic and cultural center of the region. The jewelry, carpets, and shoes produced here were also sold in neighboring provinces and countries.

In the 70s and 80s of the XIX century, many Armenian playwrights began to transfer their funds to more profitable areas of production, establishing various factories. They also moved part of their capital to Baku, Tiflis, St. Petersburg, Tabriz, Madras and other cities, thereby contributing to the development of the aforementioned cities. Most of the Shushi entrepreneurs were engaged in the production of natural silk. Silk products were in great demand in Persia, the Middle East, Russia, and Europe. The role of Armenian entrepreneurs Akhumyans, Tarumyans, Khandamiryans in strengthening economic ties with different countries was great. Thus, a scientific analysis of primary sources and literature allows us to conclude that from 1813 to 1920, Armenian merchants, through economic ties with various provinces and countries, contributed to the development of not only their hometown, but also these countries.

РОЛЬ АРМЯНСКИХ ПРОМЫШЛЕННИКОВ ШУШИ В УКРЕПЛЕНИИ ЭКОНОМИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ СО СТРАНАМИ И НАСЕЛЕННЫМИ ПУНКТАМИ РЕГИОНА (1813-1920 ГГ.)

Ключевые слова: Шуши, промышленность, торговля, страны, провинции, регион.

С начала 19-го века Шуши постепенно становился административным, политическим, экономическим и культурным центром региона. Шуши был также наиболее известен как ремесленный центр. Производимые здесь украшения, ковры, обувь продавались также в соседних провинциях и странах.

В 70-х и 80-х годах XIX века Шуши был вовлечен в общероссийский рынок. Многие армянские предприниматели начали переводить свой капитал в более прибыльные сферы производства, основав различные фабрики и заводы. Они также перевели часть своего капитала в Баку, Тбилиси, Петербург, Тебриз, Мадрас и другие города, тем самым внося свой вклад в развитие вышеупомянутых городов. Большинство шушинских предпринимателей занимались производством натурального шелка. Шелковые изделия пользовались большим спросом в Персии, странах Ближнего Востока, России, Европе. Велика была роль армянских предпринимателей Ахумянов, Тарумянов, Хандамирянов в укреплении экономических связей с разными странами.

Таким образом, научный анализ первоисточников и литературы позволяет сделать вывод, что с 1813 по 1920 год армянские торговцы посредством экономических связей с различными провинциями и странами способствовали развитию не только родного города, но и этих стран.

**ԱՂԻՐԵՋԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԿԵՐՏՈՒՄԸ ԵՎ
ՏԵՂԱԲՆԻԿՈՒԹՅԱՆ ԹԵԶԵՐԻ ԱՌԱՋՔԱՇՈՒՄԸ
1940-ԱԿԱՆ ԹԹ. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԿՈՂՄԻՑ (Ի. Պ. ՊԵՏՐՈՒՇԵՎՍԿԻԻ ՕՐԻՆԱԿՈՎ)**

Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին Խորհրդային Միությունում ակտիվացավ հայրենասիրության վերաբերյալ քարոզչությունը. այս համապետքստում Խորհրդային Ադրբեջանում ինքնության պահանջ դրվեց: Խորհրդային պատմաբաններն առաջ քաշեցին Ադրբեջանի տարածքում թյուրքախոս մուսուլմանական բնակչության տեղաբնիկության, ազգակերպման, էթնիկ ինքնության փնտրությունների հարցերը: Այս հայեցակետն ուներ նպատակ՝ Անդրկովկասի երեք «եղբայրական» հանրապետությունների պատմական անցյալի միջև ընդհանրության, կապի ու հավասարության նշան դնելը, քանի որ

1. Հայրենական մեծ պատերազմում դիմակայելը պահանջում էր նաև միասնականություն, ոգևորող օրինակներ անցյալի հերոսներից:

2. Ադրբեջանցու համար կերպովոլ պատմությունը պետք է կապվեր տեղաբնիկ հայերի և վրացիների հազարամյա պատմությանը, և միայն այդ միջոցով հնարավոր կլիներ հնեցնել ադրբեջանցու պատմությունը: Ասել է թե՛ նորահայտ ադրբեջանական ժողովրդին ևս պետք էր դարձնել հայ և վրաց ժողովուրդներին հասակակից: Ադրբեջանական ժողովրդի պատմությունը ևս պետք է հասցվեր հին ու հնագույն ժամանակներ, մինչև իսկ հայոց պատմության հնագույն շրջանը. նրանք անցյալում պետք է ունենային նույն պատմական ճակատագիրը, իսկ արդեն Հայրենական մեծ պատերազմի ժամանակ, հանուն «խորհրդային հայրենիքի», Խորհրդային ժողովուրդների հետ միասնաբար պետք է պայքարեին պատերազմում:

Եվ, որպեսզի գիտական աշխատանքներն առավել հավաստի լինեին, գործին լծվում են ոչ միայն ադրբեջանցի, այլև Խորհրդային այլ հանրապետությունների հայտնի պատմաբանները: Այդ հարցում կարևորագույն դերակատարում ունեցավ հատկապես հայտնի արևելագետ Իլյա Պավլովիչ Պետրուշևսկին. ըստ այդմ, սույն հեղափոխության կիզակետում Ի. Պետրուշևսկու 1940-ական թթ. Ադրբեջանի պատմության վերաբերյալ աշխատություններն են և դրանցում առաջ քաշված թեզերի քննությունը: Հեղափոխության առարկա են դարձել Պետրուշևսկիի «Велуху́н на́мруом

Ширваншах Ибрагим», «Государства Азербайджана в VI веке», «Из героической борьбы азербайджанского народа в XIII-XIV веках», «История Азербайджана, краткие очерки» և այլ աշխատությունները:

Բանալի բառեր՝ Խորհրդային, Ադրբեջան, պատմագրություն, զեղծարարություն, Հայրենական մեծ պատերազմ, ադրբեջանցի ժողովուրդ, հերոս, «միջնադարյան ադրբեջանցի»:

Խորհրդային պատմաբան, արևելագետ, Լենինգրադի համալսարանի պրոֆեսոր Իլյա Պետրուշևսկին (1898-1977 թթ.) գիտական հանրությանը հայտնի է Անդրկովկասի, Միջին Ասիայի, Իրանի միջնադարյան պատմության, իլխանության շրջանի սոցիալ-տնտեսական հարցերի, ինչպես նաև աղբյուրագիտական արժեքավոր ուսումնասիրություններով:

Մյուս կողմից, սակայն, պակաս հայտնի է Ի. Պետրուշևսկիի գործունեության մյուս՝ «ստվերային» կողմը, որտեղ գիտակ արևելագետը լծված էր պատմական կեղծարարության գործին՝ հմտորեն գործածելով արևելագիտական և պատմագիտական իր հարուստ գիտելիքները և աղբյուրների ու արևելյան լեզուների հրաշալի իմացությունը: Խոսքը, մասնավորապես, վերաբերում է Խորհրդային Ադրբեջան պետության և «ադրբեջանցի ժողովուրդի» համար պատմության փաստացի հորինվածքին և շարադրմանը: Ուշագրավ է, որ Պետրուշևսկիի վերը նշված գործունեությունը «համընկնում է» մի կարևոր պատմափուլի հետ, երբ անհրաժեշտություն էր առաջացել ստեղծել ԽՍՀՄ հերոս ժողովրդի կերպար՝ հայրենասիրական հերոսական անցյալով: Խոսքը վերաբերում է երկրորդ համաշխարհային պատերազմին, ինչն էլ հրաշալի օգտագործում է Պետրուշևսկին այդ ժամանակաշրջանի իր աշխատություններում¹:

Խորհրդային Միության համար ծանր ժամանակներ էին. Հայրենական մեծ պատերազմն իր բոլոր դրսևորումներով ծանրացել էր ԽՍՀՄ ղեկավարության ուսերին, և, որպեսզի կարողանան դիմակայել համաշխարհային պատերազմի արհավիրքներին, Ստալինը մի շարք հնարքներ էր կիրառում, որոնցից մեկն էլ ԽՍՀՄ ժողովուրդներին հերոսության մղելու փորձն էր² և Խորհրդային ազգերին ու ժողովուրդներին մեկ ամբողջական կերպարի մեջ դիտարկելը: Այլ կերպ ասած՝ անհրաժեշտություն էր առաջացել հայրենասիրության թեզի փաթեթավորմամբ գաղափարական

¹ Петрушевский 1941; Петрушевский 1942; Петрушевский 1949.

² 1941 թ.-ի հուլիսի 3-ին Ստալինը Խորհրդային ժողովրդին ուղղված ռադիոռազմարկի ժամանակ առաջին անգամ գործածում է «Համազգային, հայրենական մեծ պատերազմ» անվանումը:

հենքի վրա համախմբել խորհրդային ժողովուրդների մարդկային ռեսուրսները և դրանց հաղորդելով հայրենասիրական երանգավորում՝ ուղղել ջանքերը «խորհրդային հայրենիքի» պաշտպանությանը: Սակայն այս ճանապարհին հայեցակարգը լուրջ խնդրի առաջ կարող էր կանգնել, քանի որ խորհրդային ոչ բոլոր հանրապետությունները, մասնավորապես՝ Ադրբեջանը, ունեին հնագույն պատմություն, հայրենիքի՝ դարերով արմատացած գաղափար, հայրենիքի պայքարի համար ոգեշնչող ազգային հերոսներ և պատմամշակութային կերպարներ: Այս խնդիրն իր լուծումը գտավ պատմությունից ու պատմական անցյալից զուրկ ադրբեջանցի ժողովրդի համար պատմության հորինմամբ, հարևան ժողովուրդների հերոսական անցյալի դրվագներն ու պատմամշակութային ժառանգության յուրացմամբ, դրանց ադրբեջանականացմամբ: Սա էր համաշխարհային պատերազմի ժամանակ խորհրդային պատմագրության գաղափարախոսական հայեցակարգերից մեկը: Եվ այս հարցում կարևոր դերակատարում է ունենում արևելագետ Իլյա Պետրուշևսկին:

Ինչու՞ հենց Պետրուշևսկին. նախ, որովհետև Պետրուշևսկին շատ լավ ծանոթ էր տարածաշրջանի պատմությանը, երկար տարիներ շփվել էր տեղի բնակչության հետ (1926-1936 թթ.): Նա ավարտել էր Բաքվի համալսարանի պատմաբանասիրական ֆակուլտետը և արաբերեն ու պարսկերեն էր ուսանել Թբիլիսիի Կովկասագիտության ինստիտուտում¹: Այլ կերպ ասած՝ հարցի լուծման համար գործի էր դրվել խորհրդային արևելագիտության «ծանր հրետանին»:

Ինչպես արդեն նշեցինք, քանի որ այդ ժամանակաշրջանում անհրաժեշտություն էր առաջացել խորհրդային հանրապետությունների ժողովուրդներին միասնական ներկայացնելը և «հայրենականի» գաղափարն արդիական ու հրատապ դարձնելը, Պետրուշևսկին, զուգահեռաբար, այս գործը ծառայեցնում է Ադրբեջանի «հերոսական և հայրենասեր ժողովրդի» կերպարի ստեղծմանը. «Այսօր, երբ հզոր սովետական ժողովուրդը հերոսաբար պաշտպանում է իր ազատությունը և պատիվը հիտլերյան մարդակերներից, սովետական պատմաբանների միտքը գնում է Սովետական Միության ժողովուրդների հերոսական անցյալին», «խորհրդային Միության ժողովուրդների մոտ հերոսությունը դաստիարակվել է դարերի ընթացքում, այդ թվում ադրբեջանցի ժողովրդի մոտ. այդ հերոսների խիզախ պատմություններն այսօր վառ օրինակ են Եվ այսպես, անդրադառնալով ԽՍՀՄ ժողովուրդների հերոսական անցյալին, Պետրուշևսկին շեշտում է ադրբեջանցիների անցյալի հերոսների ու հերոսական պատմությունների

¹ <https://relstud-hist.spbu.ru/en/articles/petrushevsky-ilya>

մասին դրվագները: Իր ժամանակի Ադրբեջանի պատմությանն է վերագրում Ադրբեջանի տարածքում նախկինում ձևավորված պետություններն ու իշխանությունները և, ավելին, ադրբեջանական է ներկայացնում այն պետությունները և իշխանությունները, որոնք առաջացել են իրանական Ազարբայջանի տարածքում: Ավելին՝ 3000 տարի առաջ այսօրվա Ադրբեջանի տարածքում ապրած ժողովուրդներին նա համարում է ադրբեջանցիների նախնիները. «Ադրբեջանցիների ամենավաղ նախնիները համարվում են մարերը, կասպերը, ալբանները և այն ցեղերը, որոնք երեք

Պետրուշևսկին խորհրդային մարդու գովքի լույսի ներքո ստեղծում է նաև ադրբեջանցի հերոսին: Նա «Ադրբեջանի պատմությունը» աշխատության հենց նախաբանում ներկայացնում է խորհրդային ադրբեջանցուն՝ նույն ինքը խորհրդային ադրբեջանցու «պատմական հերոսին». «Ադրբեջանական ժողովրդի պատմական անցյալը լի է հրաշալի իրադարձություններով, որը պարտավոր է իմանալ սովետական հերոսը»¹: Նկարագրելով խորհրդային մարդու հայրենասիրական կերպարը՝ Պետրուշևսկին զուգահեռաբար ստեղծում է միջնադարյան ադրբեջանցու կերպարը: Եվ այսպես, որպես ադրբեջանական հերոս է ներկայացվում շիրվանշահ Իբրահիմը (1382-1417 թթ.)²: Խորհրդային պատմաբանը նշում է, որ հայրենասեր շիրվանշահի մեծ ծրագիրն էր ազատագրել Ադրբեջանի մի մասը օտար տիրապետությունից և միավորել ողջ Ադրբեջանը. խոսքը գնում է իրանական Ազարբայջանի և Շիրվանի միավորման մասին, որը ներկայացվում է որպես Ադրբեջան³:

Պետրուշևսկին ադրբեջանցիների անցյալի հերոսների շարքին է դասում 7-րդ դարի կեսերին Դավթակ Քերթոդի կողմից հիշատակվող Ջևանշիր մեծ իշխանին. «Այն բանից հետո, երբ Իրանը դարձավ խալիֆայության հպատակ, իրանցի ֆեոդալները, կորցնելով իրենց հողերը, հավաքվեցին Ադրբեջանում՝ ցանկանալով այստեղ հողեր գրավել: Ջիվանշիրը նրանց ընդառաջ դուրս եկավ և վռնդեց սասանյան ֆեոդալներին ադրբեջանական տարածքներից»⁴:

Խուռամիների (խուռամդինների) հակամուսուլմանական, հակաարաբական ապստամբության առաջնորդ իրանցի Բաբեքին նա ներկայացնում է որպես գյուղացիական ապստամբության ադրբեջանցի առաջնորդ Բաբեկ. «Ադրբեջանցիները իրենց երկար պատմության ընթացքում քիչ

¹ Петрушевский 1941, 5.

² Петрушевский 1942, 33.

³ Петрушевский 1942, 33.

⁴ Петрушевский 1941, 54.

հերոսներ չեն տվել, որոնք կռվել են իրենց հայրենիքի ազատության համար, դրանցից են ալբանացի Զիվանշիրը, գյուղական ապստամբության առաջնորդ Բաբեքը»¹: Պետրուշևսկին ավելի հեռուն է գնում և նշում, որ ադրբեջանցի Բաբեկի կերպարը արտացոլվել է Սասունցի Դավիթ էպոսում. «Անդրկովկասի ժողովուրդները երբեք չմոռացան այդ հերոսական պայքարը անկախության և ազատության համար: Այդ պայքարի մասին առանձին էպիզոդներ մնացին նրանց հիշողությունների մեջ՝ արտացոլվելով ժողովրդական հեքիաթներում, երգերում: Հայաստանում այն արտացոլվել է Սասունցի Դավիթ էպոսում»²:

Բազում հայտնի արևելագետներ և պատմաբաններ³, ինչպես և «Encyclopaedia Iranica» հեղինակավոր հանրագիտարանի⁴ հեղինակները վաղուց ի վեր ապացուցել են, որ Բաբեկը իրանցի էր:

Ադրբեջանականացվելուց չեն խուսափել նաև պարսիկ պոետներ Խաղանի Շիրվանին և Նիզամի Գանջևին⁵: Եվ, որպեսզի հարցեր չառաջանան, թե այդ դեպքում ինչու պոետները չէին ստեղծագործում ադրբեջաներեն (Պետրուշևսկին նշում էր, որ ադրբեջաներենը հնագույն լեզու է), այլ գրում էին պարսկերեն, պատմաբանը նոր հնարքների է դիմում. նա նշում է, որ շիրվանշահերը և այլ ֆեոդալները ստիպում են ադրբեջանցի պոետներին գրել ժողովրդին օտար պարսկերենով⁶, քանի որ իրենք խոսում էին պարսկերեն և որպես ասածի հիմնավորում՝ բերում է մի անհեթեթ օրինակ՝ համեմատելով այս երևույթը հայկական միջավայրում գրաբարի կիրառության հետ՝ նշելով, որ այդ ժամանակահատվածում գրաբարը ևս լայնորեն կիրառվի չէր հասարակության շրջանում այնպես, ինչպես ադրբեջաներենը: Գիտնականը միտումնավոր չի նշում գրաբարի և միջին հայերենի նույն լեզուն լինելու հանգամանքի մասին:

Շարունակելով Ի. Պետրուշևսկիի՝ տվյալ ժամանակահատվածի աշխատությունների ուսումնասիրությունը՝ մենք տեսնում ենք, թե ինչպես է նա օգտագործում հարևան ժողովուրդներին⁷ ադրբեջանական ժողովրդի հերոսական կերպար ստեղծելու համար՝ խոսելով հայ և վրացի ժողովրդների մասին՝ զուգահեռաբար նշելով նաև «ադրբեջանցի» ժողովրդին⁸.

¹ Петрушевский 1942, 5.

² Петрушевский 1941, 73.

³ Encyclopaedia Iranica. Vol. III, 1987, Fasc. 2-3. pp. 224-231.

⁴ <https://www.iranicaonline.org/articles/babak-korrami>

⁵ Петрушевский 1941, 50.

⁶ Петрушевский 1942, 91.

⁷ Петрушевский 1941, 27.

⁸ Петрушевский 1942, 24.

«Շատ ծանր էր մոնղոլական լուծը, ինչպես այլ ժողովուրդների (հայեր վրացիներ, ռուսներ), այնպես էլ ադրբեջանցիների համար, բայց մոնղոլական այդ ծանր լուծը չկարողացավ կոտրել ադրբեջանցիների կամքը և չստիպեց նրանց հրաժարվել պայքարից»¹ կամ «Չնայած հետապնդումներին՝ ադրբեջանցիները չընդհատեցին պայքարը արաբական ֆեոդալների դեմ. այդ պայքարը զգալի էր հատկապես 785 թ., երբ ադրբեջանցիներն ու հայերը ապստամբություն բարձրացրին խալիֆի դեմ»²:

Եվ այսպես, քայլ առ քայլ քարոզելով «հայրենասիրական թեզեր», Պետրուշևսկին հորինում է ադրբեջանցի ժողովուրդ տերմինը. «սովետական պատմաբանների նպատակն է անդրադառնալ Սովետական Միության ժողովուրդների հերոսական անցյալին, այդ թվում՝ ադրբեջանական ժողովրդի»³:

Ուշագրավ է, որ մինչև այսօր ադրբեջանցի գիտնականներն առատորեն հղում են Պետրուշևսկիի հենց այս շրջանի աշխատությունները՝ դրանով փորձելով լեգիտիմիացնել պատմության կեղծարարության նոր դրսևորումները:

Հավելենք, որ Պետրուշևսկին այսօրվա Ադրբեջանի տարածքում ապրող ժողովուրդներին պարզապես անվանում է ադրբեջանցիներ, իսկ այդ հարցում հենց նրանք՝ խորհրդային Ադրբեջանում ապրող ժողովուրդներն, անգամ միակարծիք չէին: Դեռ 1920-ականներին այսօրվա Ադրբեջանի Հանրապետության տարածքում ապրող թյուրքախոս մուսուլմաններն իրենց անվանում էին թուրք կամ Ադրբեջանի թուրք կամ պարզապես մուսուլման: Այստեղ ուշագրավ է նշել, որ մուսավաթական Ադրբեջանի վերնախավը թյուրքական գաղափարախոսության կրողն էր, և այն ավելի ազդեցիկ դարձավ հատկապես այն բանից հետո, երբ 1918 թ. Նուրի փաշան, ով ղեկավարում էր Կովկասի իսլամական բանակը, գրավեց Բաքու քաղաքը⁴: Մուսավաթական Ադրբեջանը, «հողի վրա զգալով» թուրքերի օգնությունը, ավելի «հիմնավոր» դարձրեց թյուրքականության գաղափարախոսության ամրապնդումը Ադրբեջանում: Հասկանալի պատճառներով խորհրդային Միությանը պետք չէր թյուրքական ինքնությամբ Ադրբեջան, և սկսվեց ադրբեջանականության գաղափարախոսության ներմուծումը. եթե 1926 թ.

¹ Петрушевский 1941, 52.

² Петрушевский 1941, 58.

³ Петрушевский 1942, 5.

⁴ Մելիքյան 2018, 97:

Առհասարակ ադրբեջանականության գաղափարախոսության կրողն ու ջատագովը հետագայում դարձավ Հեյդար Ալիևը: Նա երկրի մտավորականներին համոզում էր, որ պետք է սահմանադրության մեջ ներառել ադրբեջանցի եզրույթը, ոչ թե նշել Ադրբեջանի թուրք, կովկասյան թաթարներ կամ այլ անվանումները, որոնք կիրառելի էին նախկինում:

մարդահամարում երկրի բնակչության մեծամասնությունն ինքն իրեն անվանում էր «թուրք», «կովկասյան թաթար» կամ «մուսուլման» ապա 1937 թվականին խորհրդային Ադրբեջանի նոր սահմանադրությամբ առաջին անգամ պետականորեն սահմանվում է ադրբեջանցի եզրույթը, և 1939 թվականի մարդահամարում ստեղծվում է նոր միասնական էթնոհորոնիմ՝ «ադրբեջանցի»¹:

Եզրակացություն

Իլյա Պետրուշևսկու գործունեությունը խորհրդային պատմագիտության ոլորտում վառ օրինակ է, թե ինչպես կարող է գիտական աշխատանքը դառնալ քաղաքական նպատակների գործիք: Հայրենական մեծ պատերազմի ընթացքում խորհրդային Միությունը ձգտում էր ապահովել խորհրդային պետության բազմազգ միասնականությունը, և այդ գործում նորահայտ ադրբեջանցի ժողովրդի համար այս թեզը կիրառելու համար գործընթացին զուգահեռ, Ի. Պետրուշևսկին, գործածելով իր արևելագիտական գիտելիքներն ու հեղինակությունը, ստեղծեց պատմական շփոթ: Վերջինից էլ հետագայում նա կերտեց ադրբեջանցու պատմությունը: Նրա աշխատություններում պատմական փաստերը միտումնավոր ձևափոխվեցին՝ ստեղծելու «ադրբեջանցի ժողովրդի» հերոսական անցյալը, որը նախապես գոյություն չուներ:

Պետրուշևսկին վերագրեց ադրբեջանցիներին այնպիսի պատմական գործիչներ և իրադարձություններ, որոնք իրականում կապ չունեին այդ ժողովրդի հետ: Նա ադրբեջանականացրեց իրանական և կովկասյան պետություններն ու մշակութային գործիչներին, ինչպիսիք են Շիրվանշահերը, Նիզամի Գյանջևին, Խաղանի Շիրվանին և Բաբեկը՝ ներկայացնելով նրանց որպես ադրբեջանական պատմության մաս: Պետրուշևսկու պատմական կեղծիքները նպաստեցին այդ ժամանակաշրջանի խորհրդային գաղափարախոսության ձևավորմանը, որը նպատակ ուներ ներկայացնել ԽՍՀՄ ժողովուրդներին՝ որպես միասնության և հայրենասիրության օրինակ:

Այս մանիպուլյացիաները հետագայում հիմք դարձան Ադրբեջանի ազգային պատմության ձևավորման համար: Եվ այսօր էլ, ներկայացնելով իրենց երկրի պատմությունը, ադրբեջանցի գիտնականները հենվում են Պետրուշևսկու աշխատությունների վրա: Պետրուշևսկու գործը վկայում է,

¹ Գեղամյան, Էլբակյան 2019, 25:

թե ինչպես քաղաքական պահանջները կարող են փոխել պատմության ընկալումը, և ինչպես արհեստականորեն ստեղծված պատմական կերպարները կարող են ազդեցություն ունենալ ազգային ինքնության վրա:

Այսպիսով, խորհրդային պատմաբան Իլյա Պետրուշևսկին փայլուն կերպով լուծեց իր առջև դրված խնդիրը. այն է՝ պատերազմի մեջ գտնվող խորհրդային հանրապետություններից Ադրբեջանին դարձնել համահավասար տարածաշրջանի մյուս հանրապետությունների հետ: Սա է եղել համաշխարհային պատերազմի ժամանակ խորհրդային պատմագրության գաղափարախոսական հայեցակարգերից մեկը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Մելիքյան Վ., Պայքար Բաքվի համար (1917 թ. նոյեմբեր - 1918 թ. ապրիլ), Երևան, 2018:

Գեղամյան Վ., Էլբակյան Է., Ժամանակակից Ադրբեջան, Երևան, 2019:
Петрушевский И.П., Из героической борьбы азербайджанского народа в XIII-XIV веках, Баку, 1941.

Петрушевский И.П., История Азербайджана, краткие очерки, Баку, 1941.

Петрушевский И.П., Великий патриот Ширваншах Ибрагим, Баку, 1942.

Петрушевский И.П., Государства Азербайджана, Баку, 1949.

Bahramian A., Hirtenstein S., Gholami R., «Bābak Khurram-Dīn». In Madelung, Wilferd; Daftary Farhad (eds.).

Encyclopaedia Islamica Online, 2013, Brill Online. ISSN 1875-9831; Bosworth C. E., «Azerbaijan IV. Islamic History to 1941». Encyclopaedia Iranica. Vol. III, 1987, Fasc. 2-3.

Էլեկտրոնային գրականություն

<https://relstud-hist.spbu.ru/en/articles/petrushevsky-ilya>

THE CONSTRUCTION OF AZERBAIJANI HISTORY AND THE PROMOTION OF AUTOCHTHONY THEORIES BY SOVIET HISTORIOGRAPHY IN THE 1940S (WITH THE EXAMPLE OF I. P. PETRUSHEVSKY)

Key words: Soviet, Azerbaijan, historiography, falsification, Patriotic war, Azerbaijani nation, hero, “middle-aged Azerbaijani”.

During the Great Patriotic War, propaganda of patriotism was intensified in the Soviet Union. In this context, the demand for identity was put forward in Soviet Azerbaijan. Azerbaijani and Soviet historians from other republics raised the issue of the indigenous population of the Turkic-speaking Muslim population on the territory of Azerbaijan, the search for ethnic identity for the formation of the nation. This concept aimed to establish a sign of community, connection and equality between the historical past of the three republics of Transcaucasia, since

1. Resistance to the world war also required unity and enthusiasm from the heroes of the past.

2. Through the thousand-year history of autochthonous Armenians and Georgians, it would be possible to “olden” the history of Azerbaijanis. In other words, the past history of Armenians, as well as Georgians, is very old, therefore, the recently formed Azerbaijani people, as a nation-people, should also be compared to the first two. The history of the Azerbaijani people should also be transferred to ancient times, up to the most ancient period of Armenian history. They should have had the same historical fate in the past, and already during the Patriotic War they should have fought together with the Soviet people in the war.

And in order for scientific works to be more reliable, not only Azerbaijani but also famous Soviet historians from other republics are involved. One of them is the famous orientalist Ilya Petrushevsky. The object of research in the article is the works of the Soviet historian of the 1940s on the history of Azerbaijan and the study of theses advanced in them. The subject of research was the following works of Petrushevskogo - “Great patriot Shirvansakh Ibrahim”, “States of Azerbaijan in the 15th century”, “From the heroic struggle of the Azerbaijani people in the XIII-XIV centuries”, “History of Azerbaijan, short essays”.

КОНСТРУИРОВАНИЕ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА И ПРОПАГАНДА ТЕОРИЙ АВТОХТОННОСТИ СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИЕЙ В 1940-ЫЕ ГГ. (НА ПРИМЕРЕ И. П. ПЕТРУШЕВСКОГО)

Ключевые слова: Советский Азербайджан, историография, фальсификация, Отечественная война, азербайджанский народ, герой, средневековый «азербайджанец».

В годы Великой Отечественной войны в Советском Союзе усилилась пропаганда патриотизма. В этом контексте в Советском Азербайджане сформировался запрос на приведение истории Азербайджана к общему знаменателю с историей других закавказских стран. Азербайджанские и советские историки из других республик поднимали вопрос о коренном тюркоязычном мусульманском населении на территории Азербайджана и пытались решить проблему поиска этнической идентичности для формирования азербайджанской нации. Целью этой концепции было установление общности, связи и равенства между историческим прошлым трех республик Закавказья, так как:

1. сопротивление в Великой Отечественной войне также требовало единства, энтузиазма и использования образов героев прошлого,

2. посредством тысячелетней истории автохтонных армян и грузин можно было бы «удревнить» историю азербайджанцев. Иными словами, история армян, как и грузин, была очень древней, поэтому историю азербайджанского народа также следует перенести в глубокую древность, вплоть до древнейшего периода армянской истории. Они должны были иметь такую же историческую судьбу в прошлом, и уже во время Отечественной войны они должны были сражаться вместе с советским народом на войне.

А для того, чтобы научные труды были более достоверными, привлекались не только азербайджанские, но и известные советские историки из других республик. Одним из них является известный востоковед Илья Петрушевский. Объектом исследования в статье являются труды советского историка 1940-х годов по истории Азербайджана и

изучение выдвинутых в них тезисов. Предметом исследования стали следующие труды Петрушевского: - «Великий патриот Ширваншах Ибрагим», «Государства Азербайджана в XV веке», «Из героической борьбы азербайджанского народа в XIII-XIV веках», «История Азербайджана, краткие очерки».

ՑԱՐԱԿԱՆ ԲԱՔՈՒՆ ՈՐՊԵՍ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՊԻՏԱԼԻ ՆԵՐԴՐՄԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

Կուրի ծախ ափից մինչև Ապշերոնյան թերակղզի ընկած տարածքում հայերը բնակություն են հաստատել վաղնջական ժամանակներից: Երկրամասի հայաբնակ բնակավայրերից էր նաև Բաքու քաղաքը, ուր նկատվում էր հայ բնակչության թվի անընդհատ աճ հասկապես 19-րդ դարում: Ապշերոնյան թերակղզում հայերի ներկայության մասին են վկայում ինչպես հայկական, այնպես էլ օտար աղբյուրները: Բավականին խոստում է կովկասագետ Յու. Գազենմեսյանի հիշատակությունը. «Նախկին Կասպիական մարզի ամբողջ բնակչությունից իրենց նախաբնակությունը կարող են ապացուցել միայն հայերն ու ուղիները»¹:

Բանալի բառեր՝ Բաքու, Ռուսաստան, նավթարդյունաբերություն, ձեռնարկատեր, Ա. Մանթաշյանց, բաժնետիրական ընկերություն:

Հայերը Բաքու քաղաքում ապրել են հնուց ի վեր: Հայ բնակչության թիվը քաղաքում աճեց հատկապես ռուսական տիրապետության տարիներին: Պատճառներից մեկը այն էր, որ քաղաքը դարձել էր կայսրության կարևոր տնտեսական կենտրոններից մեկը: Առևտրատնտեսական կապերով կապված լինելով Ռուսաստանի ու Եվրոպայի հետ, ինչպես նաև հասկանալով Բաքվի նավթի արժեքն ու նշանակությունը՝ հայ արդյունաբերողները սկսեցին զբաղվել նաև դրա արդյունահանմամբ: Քաղաքի արդյունաբերական զարգացման գործում հայերը մեծ ներդրում ունեցան:

19-րդ դարի երկրորդ կեսին և 20-րդ դարի սկզբին Բաքվի խոշոր ձեռնարկատերերի շարքում մեծ թիվ էին կազմում հայ նավթարդյունաբերողները: Նրանցից առավել նշանավորներն ու հայտնիներն էին Ալեքսանդր Մանթաշյանցը, Ղորղանյան եղբայրները, Իսայի և Իվան Փիթոյան եղբայրները, Օրբելյան եղբայրները, Հովհաննես Միրզոյանը, Գևորգ Լիանոսյանը, Արկադի Տեր-Ակոպովը, Ա. Վերմիշյանը, Զ. Մելիքյանը թիֆլիսաբնակ վաճառականներ Բաբանասյանը, Կուկուջանյանը, գեներալ Արշակ Տեր-Ղուկասյանը, ինչպես նաև արցախցիներ Գրիգոր Դիլդարյանը, Մուսայել Շահգեղանյանը, Սամվել Բաղիրյանը, Պողոս, Հակոբ, Արշակ

¹ Ատեփանյան 2015, 222:

և Աբրահամ Ղուկասյան եղբայրները, Գրիգոր և Հովսեփ Թումայան եղբայրները, Առաֆեյան եղբայրները, Սողոմոն և Ներսես Կրասիլնիկյան եղբայրները և այլք: Տնտեսական կյանքի աշխուժացմանը զուգընթաց տեղի հայերը հիմնեցին նաև իրենց գործարանները, ֆաբրիկաներն ու արդյունաբերական շատ ձեռնարկություններ:

Արդեն 1850-1854 թթ. Բաքվի նավթահորերի խոշորագույն վարձակալներ էին թիֆլիսաբնակ վաճառականներ Կուկուջանյանը, Բաբանասյանը և գեներալ Տեր-Ղուկասյանը՝ տարեկան 110 հազ. ռուբլի վարձավճարով, 1854-1863 թթ. Տեր-Ղուկասյանը՝ 117 հազ. ռուբլով, 1863-1867 թթ. Հ. Միրզոյանը 162 հազարով, իսկ 1867-1873 թթ.՝ 136 հազ. ռուբլով¹:

Որոշ ժամանակ անց ցարական կառավարությունն աճուրդի դրեց նավթադաշտերը: 11 հայ անհատներ (Հովհաննես Միրզոյան, Գևորգ Լիանոսյան (Լիանոզյան), Բեժանյան, Օնիկյան, Վերմիշյան, Ծուրինյան, Լալայան, Ղարաբեկյան, Տեր-Հակոբյան, Բաղդասար և Պողոս Սարգսյան եղբայրներ) և մեկ հայկական ընկերություն՝ «Սողաաստնիկի» անվամբ (հիմնադիրներ՝ Բոգդան Դոլուխանյան, Սեմյոն Կվինտո և Մինաս Կաճկաճյան) դարձան նավթահորերի սեփականատերեր²: Նավթային ոլորտում աչքի ընկնող Հովի. Միրզոյանը առաջինն էր, որ 1868 թ. Բաքվի գավառի Սուրախան գյուղում հիմնեց կերոսինի երկու գործարան և ստացավ 260 հազ. ռուբլու 160 հազ. փութ կերոսին, ինչպես նաև առաջինն էր, ով արտահանեց կերոսինը: Նա 1871 թ. Բալախանում հիմնեց առաջին արդյունաբերական հորատանցքը, իսկ 1872 թ.՝ երկրորդը: Վերջինիս մահից հետո 1886 թ. նրա ժառանգները ստեղծեցին «Միրզոյան եղբ. և ընկերներ» նավթարդյունաբերական և առևտրային ընկերությունը³:

Այս համատեքստում պետք է հիշատակել նավթարդյունաբերության «արքա» համարվող Ալեքսանդր Մանթաշյանցին, որն իր շուրջը համախմբեց բոլոր մանր ու մեծ հայ նավթարդյունաբերողներին՝ նավթաբիզնեսի մեջ դառնալով մի առաջնորդ, որի շնորհիվ այսպես կոչված «հայկական նավթ»-ը սկսեց իշխող դիրք գրավել միջազգային շուկայում: Ալ. Մանթաշյանցի շնորհիվ տեղի հայ գործարանատերերը հնարավորություն ունեցան անարգել դուրս գալ համաշխարհային շուկա⁴: 1889 թ. Ալ. Մանթաշյանցը և Մ. Արամյանցը հիմնեցին «Ա. Հ. Մանթաշյանց առևտրային տուն» ընկերությունը: Ալ. Մանթաշյանցի ֆինանսավորմամբ 1907 թ. կառուցվել է

¹ Դադայան 2006, 11:

² Гулишамбаров 1879, 343-344.

³ Դադայան 2006, 15:

⁴ Գասպարյան 2020:

այդ ժամանակի համար աշխարհում ամենաերկար՝ 835 կմ երկարությամբ Բաքու-Բաթում նավթամուղը: Նրան էին պատկանում Բաքվում գտնվող մի շարք տներ, հյուրանոցներ, կալվածքներ, հանքեր, գործարաններ:

1878 թ. Սամվել Բաղիրյանը և Հարություն (Արտեմ) Մադաթյանն արդյունաբերող Բրունո դե Բուրի հետ հիմնեցին «Կասպից ընկերություն» ֆիրման: Նավթաբիզնեսի մեջ առաջատար դիրք էին գրավում նաև շուշեցի Պողոս, Հակոբ, Արշակ և Աբրահամ Ղուկասյան եղբայրները: Վերջիններս, ձեռք բերելով Հ. Մադաթյանի և Ս. Բաղիրյանի մասնաբաժինները, 1887 թ. 2 մլն. ռուբլի հիմնադիր կապիտալով վերածվեցին բաժնետիրական ընկերության, իսկ 1888 թ. Բրունո դե Բուրի մահից հետո դարձան «Կասպից ընկերություն» կոչվող ֆիրմայի լիակատար սեփականատերերը: 1891 թ. Պողոս Ղուկասյանը, իսկ վերջինիս մահից հետո եղբայրը՝ Արշակը, ղեկավարում էին «Բաքվի նավթարդյունաբերողների միությունը»: 1897 թ. Պ. Ղուկասյանը ռուս արդյունաբերող Ս. Յակովլևի հետ միասին 1 մլն. ռուբլի հիմնադիր կապիտալով հիմնեցին «Կասպից խողովակամուղը», որն իր բազմաճյուղ ցանցերով Բաքու քաղաքին մատակարարում էր ջուր: Պ. Ղուկասյանի ջանքերով Բաքվում հիմնվեց նաև մեքենաշինական մեծ գործարան¹:

Բաքվում նույն ժամանակաշրջանում արցախցի Թումայան եղբայրները հիմնեցին «Եղբ. Թումայանց» նավթարդյունաբերական ընկերությունը, իսկ Առաֆեյան և Կրասիլնիկյան եղբայրների նավթարդյունաբերական ընկերությունների միավորմամբ սկսեց գործել «Եղբ. Կրասիլնիկյան և Առաֆեյան» ընկերությունը: Շուշեցի մեկ այլ առևտրաարդյունաբերող՝ Միքայել Արամյանցը, որը Բաքվում զբաղվում էր շաքարի առևտրով, 1884 թ. Գերասիմ Թումայանի, Առաքել Ծատուրյանցի և Առաֆեյան եղբայրների հետ միասին հիմնեց «Առ. Ծատուրյան և մյուսներ» նավթային ընկերությունը, որը տարեկան արտահանում էր 4 մլն. փուֆ (մեկ փուֆը հավասար է 16.3 կգ) նավթ և քսուքային տարբեր յուղեր²:

Արդեն 1889 թ. Բաքվում գրանցված նավթարդյունաբերական 69 ընկերություններից 34-ը հայկական էին, որոնք մրցակցում էին այդ շրջանի հայտնի «Նոբել եղբ.» և «Կասպից-Սևծովյան ընկերություն (Ռոտշիլդ)» ընկերությունների հետ³: 1890 թ. դրությամբ 226 մլն. փուֆ ապշերոնյան նավթի հանույթի 46%-ը պատկանում էր հայերին:

¹ Դադայան 2006, 20:

² Ստեփանյան 2011, 126:

³ Դադայան 2006, 218:

Հայերը իրենց ավանդն ունեին նաև Բաքվի տնտեսության այլ ճյուղերում: 1899 թ. Պ. և Զ. Հակոբյան եղբայրները Պ. Կրոխինի հետ ստեղծեցին նավթարդյունաբերական և մեխանիկական գործարանների մատակարարման «Վուլկան» բաժնետիրական ընկերությունը¹: Նույն թվականին սկսեց գործել Հովհաննես Ադամյանի, Բ. Շխյանցի և Կ. Դունդերի «Ապշերոնի էլեկտրական ընկերություն»-ը²: Մեկ տարի անց Բաքվի լավագույն ճարտարագետներից Կոնստանտին Խատիսյանը Հ. Տեր-Միքայելյանի և Լ. Գինգբուրգի ընկերակցությամբ հիմնեց Բաքվի մեքենաշինական, նավթարդյունաբերական և առևտրային ընկերությունը: Արդեն 1902 թ. Բաքվում գործող 24 ընկերություններից հայկական էին 13-ը, որոնք արդյունահանում էին 203 մլն փուֆ նավթ կամ ընդհանուր քանակի 39%-ը, որից 51.946.779 փուֆը՝ Ալ. Մանթաշյանցը:

Բաքվի նավթարդյունաբերության զարգացման գործում մեծ ներդրում ունեցան Ալեքսանդր Մանթաշյանցի որդի Լևոնը և Գևորգ Լիանոսյանի որդի Ստեփանը: 1907 թ. վերջինս 2 մլն. ռուբլի հիմնադիր կապիտալով Պետերբուրգում ստեղծեց «Գ. Մ. Լիանոսյանի որդիներ» բաժնետիրական ընկերությունը³: Ստեփան Լիանոսյանը Բաքվում ուներ կերոսինի, քսայուղերի գործարան, Կասպից ծովի ափին՝ նավամատույց, 10 վերստ (մեկ վերստը հավասար է 1,06 կմ) երկարությամբ նավթամուղ: Նրա շնորհիվ 1912 թ. Լոնդոնում ստեղծվեց «Ռուսական գլխավոր նավթային կորպորացիա»-ն (Russian General Oil Corporation), որը հնարավորություն տվեց իրականացնել նավթի և նավթամթերքների վաճառքը թե՛ Ռուսաստանում, թե՛ արտասահմանում: Այն աշխարհի երրորդ խոշորագույն նավթարտադրող ընկերությունն էր: Ստեփան Լիանոսյանը համաշխարհային նավթարդյունաբերության առաջնորդը լինելուց զատ, դարձել էր Կասպից ծովի առափնյա գետաբերաններում ձկնամթերք արտադրող ամենախոշոր ձեռնարկատերը⁴:

Բաքվում հայ դրամատերերն ունեին նաև իրենց սեփական նավամատույցներն ու շոգենավերը, որոնք բեռնափոխադրումներ էին կատարում Կասպից ծովում: 1912 թ. Բաքվում նավ ունեցող 66 անհատներից և ընկերությունների սեփականատերերից 14-ը հայեր էին: Նրանց էր պատկանում 24 նավ (դեռևս 16-րդ դարի վերջերին, ըստ Բաքու այցելած եվրոպացի ճանապարհորդ Քրիստոֆեր Բուրոյի, Բաքվում բնակվել է Հակոբ անունով

¹ Ստեփանյան 2011, 143:

² Դադայան 2006, 47:

³ Նշվ. աշխ., 36:

⁴ Նշվ. աշխ., 37:

մի հայ, որը Կասպից ծովի վրա շահագործել է 35 տոննա տարողությամբ նավ): Հատկանշական է, որ տեղի մուսուլման նավատերերն իրենց նավերն անվանում էին հայկական անուններով (Աշուրբեկովի և Ջաֆարովի նավը՝ «Ավետիք», Բաբաշևինը՝ «Մասիս», Մամեդովինը՝ «Արարատ»)¹:

Բացի նավթարդյունաբերությունից, Բաքվում հայերի ձեռքում էր գտնվում նաև ծխախոտի արդյունաբերությունը (Միրզաբեկյանց եղբայրներ, «Ս. Մ. Կարակոզ» ընկերության սեփականատեր Սարգիս Կարազյուզյան, Ավետ Առաքելյանց, Սանամյանց եղբայրներ և ուրիշներ)²: Բաքվում էին գործում Կովկասի հայելիների առաջին ֆաբրիկան (Բոգդան Սարաջյան)³, շոկոլադի գործարանը (Փիլիպոսյանց եղբայրներ), Անդրկովկասում առաջինը համարվող բնական մրգահյութերի և հանքային ջրերի գործարանը (Ստեփան Մելիք-Ղուլամբարյանց): Մեծ էր հայերի ներդրումը նաև Բաքվի ֆինանսավարկային համակարգի ստեղծման և զարգացման գործում⁴:

Զգալի էր հայերի ներդրումն ինչպես քաղաքի տնտեսության, այնպես էլ մշակութային կյանքում ու քաղաքաշինության ոլորտում: Բաքու քաղաքի ճարտարապետական տեսքի ձևավորման գործում մեծ դեր են ունեցել Սանկտ-Պետերբուրգում կրթություն ստացած հայ ճարտարապետներն ու շինարարները: Նրանցից առավել աչքի են ընկել Գաբրիել Տեր-Միքելյանը, Վարդան Սարգսյանը, Հովհաննես Տեր-Հովհաննիսյանը (Քաջազնունի), Ֆրեյդուն Աղալյանը, Աննա Օլթեցյանը, Նիկողայոս Բաևը և ուրիշներ:

Բաքվում նավթարդյունաբերողներ Կրասիլնիկյանների տանը հիմնվել է քաղաքի հայկական թատրոնը, ապա ավելի ուշ կովկասյան թաթար Թադիևը հիմնել է իր թատրոնը, ուր, ի դեպ, հայկական պիեսներ էին նաև բեմադրվում: 1908 թ. ձկնարդյունաբերող Եղիա (Ղազար) Մայիլյանը կառուցել է մուսուլմանական աշխարհում առաջինը համարվող Բաքվի օպերային թատրոնի շենքը⁵: 1910-1912 թթ. Գաբրիել Տեր-Միքելյանը կառուցել է Բաքվի հասարակական հավաքույթի ամառային ակումբը (այժմ՝ Ադրբեջանի ֆիլհարմոնիայի շենքը), 1909 թ.՝ Սադիխով եղբայրների բազմահարկ բնակելի տունը, 1909-1911 թթ.՝ Թադիև եղբայրների տները:

Այսպիսով, 19-րդ դարավերջին, 20-րդ դարասկզբին Բաքվի հայ համայնքը լայն գործունեություն է ծավալել քաղաքական, տնտեսական ու

¹ Ստեփանյան 2011, 42:

² Դադայան 2006, 53:

³ Դադայան 2006, 55: Ստեփանյան 2011, 142:

⁴ Микаелян, Мирзоян 1990.

⁵ Դադայան 2006, 60-61:

մշակութային ոլորտներում և մեծ ազդեցություն է ձեռք բերել Անդրկովկասում: Սակայն 1917 թ. հեղափոխություններից հետո տեղի ունեցած իրադարձությունների հետևանքով Բաքվի հայ արդյունաբերողները կորցրել են իրենց ունեցվածքը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Դադայան Խ., Հայերը և Բաքուն (1850-ական թթ. - 1920 թ.), Երևան, «Նորավանք» ԳԿՀ, 2006, 241 էջ:

Գասպարյան Ա., Կովկասի արքան, 2020, 368 էջ:

Ստեփանյան Գ., Բաքու քաղաքի հայության պատմությունը (պատմա-ժողովրդագրական ուսումնասիրություն), Երևան, 2011, 650 էջ:

Ստեփանյան Գ., Գանձակ-Ելիզավետպոլի նահանգի Նուխի և Արեշ գավառների ու Բաքվի նահանգի հայ բնակչության պատմաժողովրդագրական համառոտ ակնարկ (XIX դարի երկրորդ կես - XX դ. սկիզբ), Արևելագիտության հարցեր, N 9, 2015, էջ 222:

Гулишамбаров Ст., Очерк развития и современное состояние нефтяной промышленности Бакинского района (Сборник сведений о Кавказе, т. VII, Тифлис, 1880г.).

Микаелян В., Мирзоян С., Участие армян в экономической жизни Восточного Закавказья (вторая половина XIX – первые десятилетия XX вв.), Вестник общественных наук АН Арм. ССР, 1990, 2, стр. 74-81.

TSARIST BAKU AS A CENTER OF ARMENIAN INVESTMENTS

Keywords: Baku, Russia, oil industry, entrepreneur, A. Mantashyants, joint-stock company.

Armenians have long inhabited the territory extending from the left bank of the Kura River to the Absheron Peninsula, with Baku emerging as a significant Armenian-populated settlement. In the 19th century, the number of Armenians in Baku increased markedly due to the city's rise as an important economic center within the Russian Empire.

Baku's strategic location facilitated connections with both Russia and Europe, which were crucial for trade and economic development. Recognizing the burgeoning importance of Baku's oil reserves, Armenian industrialists began investing in and engaging with the oil production sector. They played a pivotal role in this burgeoning industry, leveraging their skills and entrepreneurial spirit to capitalize on the city's economic potential.

Armenians not only contributed to the oil industry but also participated in various sectors, including trade, construction, and finance, helping to shape Baku's industrial landscape. Their involvement significantly influenced the city's development, leaving an enduring legacy that contributed to Baku's emergence as a key economic hub. The Armenian community's impact on Baku during this transformative period reflects their resilience and adaptability in the face of changing socio-economic conditions in the region.

ЦАРСКИЙ БАКУ КАК ЦЕНТР АРМЯНСКИХ ИНВЕСТИЦИЙ

Ключевые слова: Баку, Россия, нефтяная промышленность, предприниматель, А. Манташянц, акционерное общество.

Армяне издавна населяли территорию от левобережья Куры до Апшеронского полуострова. Город Баку также был одним из армянонаселенных поселений региона, где наблюдался постоянный рост численности армянского населения, особенно в XIX веке.

Одной из причин было то обстоятельство, что город стал одним из важных экономических центров империи. Будучи связанными с Россией и Европой торгово-экономическими связями, а также понимая ценность и значение бакинской нефти, армянские промышленники стали заниматься и ее добычей. Армяне внесли большой вклад в промышленное развитие города.

Армяне не только внесли свой вклад в нефтяную промышленность, но и участвовали в различных секторах экономики города, включая торговлю, строительство и финансы, помогая формировать промышленный ландшафт Баку. Их участие значительно повлияло на развитие города, оставив непреходящее наследие, которое способствовало становлению Баку как ключевого экономического центра. Влияние армянской общины на Баку в этот преобразующий период отражает ее устойчивость и способность адаптироваться к меняющимся социально-экономическим условиям в регионе.

ԱՐՑԱԽԻ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Սույն հոդվածում անդրադարձ է կատարվել Արցախի Հանրապետության տարածքում գտնվող իսլամական հուշարձանների հետազոտության, պահպանության խնդիրներին, դրանց ուսումնասիրության պատմությանը: Այս թեման արդիական դարձավ հատկապես 2020 թվականի 44-օրյա պատերազմի հետևանքով ստեղծված իրավիճակի հետևանքով, երբ ադրբեջանական կողմը սկսեց լայնորեն քարոզչական բնույթի կեղծ թեզեր տարածել Արցախի իսլամական մշակութային ժառանգության մասին: Փորձ է արվում միտումնավոր կերպով փոխել հուշարձանների թվագրությունը՝ արհեստականորեն հնացնելով դրանք, կեղծել թվաքանակը՝ դրանց ստեղծման պատմական և մշակութային միջավայրը՝ Արցախը, կտրելով հայկական պատմական և մշակութային միջավայրից:

Բանալի բառեր՝ Արցախ, իսլամական մշակույթ, մզկիթ, իսլամական դամբարան, պահպանություն:

Արցախի մշակութային ժառանգության մասն են կազմում իսլամական հուշարձանները՝ մզկիթները, դամբարանները: Սրանցից խորհրդային տարիներին որոշակի չափով հետազոտվել են գերազանցապես իսլամական դամբարանները: Հետևելով Խորհրդային Ադրբեջանի մշակութային գաղափարախոսությանը և քաղաքականությանը՝ հետազոտողներից շատերը լիարժեք չեն ներկայացրել այս հուշարձանների ստեղծման պատմական միջավայրը, մշակութային փոխազդեցությունները, պատմական Արցախի տարածքներն արհեստականորեն կտրվել են հայկական պատմական և մշակութային միջավայրից, և գրեթե չի դիտարկվել հայկական մշակույթի հետ եղած և ակնառու փոխազդեցությունները:

Խորհրդային տարիներին գրեթե չեն հետազոտվել Արցախի տարածքում գտնվող մզկիթները: Արցախի գյուղական մզկիթներից շատերի արտաքին տեսքն ուղղակի նման է Արցախի տարածքում 19-րդ դարում կառուցված եկեղեցիներին: Այնտեղ գտնվող իսլամական հուշարձաններից շատերն առաջին անգամ նկարագրվել են, լուսանկարվել և հետազոտվել

հայ գիտնականների կողմից: Այս հուշարձանների գիտական օբյեկտիվ հետազոտությունն ունի կարևորագույն նշանակություն:

Արցախի Հանրապետության¹ տարածքում գտնվող հուշարձանների պաշտոնական ցանկն ընդգրկում է ավելի քան 4000 հուշարձան, որոնցից մոտ մեկ տոկոսը մահմեդական են: Դրանք են մզկիթները, մահմեդական դամբարանները, գերեզմանոցները: Այս հուշարձանների զգալի մասը պատկանում է 19-րդ դարավերջին և 20-րդ դարասկզբին, իսկ մնացածն՝ առավելապես 14-17-րդ դարերին: Կան նաև 18-րդ դարի առանձին օրինակներ:

Արցախի Հանրապետության տարածքում գտնվող իսլամական հուշարձանների զգալի մասը գտնվում են նախկին ԼՂԻՄ տարածքից դուրս՝ նախկին ԱդրՍՍՀ Ֆիզուլու, Կուբաթլուի, Ջանգելանի, Աղդամի, Ջեբրայիլի, Լաչինի շրջաններն ընդգրկող տարածքներում²: ԼՂԻՄ տարածքում իսլամական հուշարձաններ փաստված են գերազանցապես Շուշի քաղաքում, ինչպես նաև նախկին Մալիբեյլի գյուղում և Իվանյանում:

Խորհրդային Ադրբեջանի տարածքում գտնվող պատմաճարտարապետական կառույցների ուսումնասիրության պատմությունը սկսվում է 1923 թվականից, երբ հիմնվում է «Ադրբեջանի ուսումնասիրության և հետազոտության ընկերությունը», որի նպատակներից մեկը Ադրբեջանի տարածքում գտնվող բազմաբնույթ հուշարձանների նկարագրությունն էր, նորերի հայտնաբերումը և ուսումնասիրությունը³:

1920-ական թվականներին հետազոտողներին առավելապես հետաքրքրել են Արցախում գտնվող բրոնզ-երկաթեդարյան դամբարանադաշտերը:

Արցախի տարածքում գտնվող իսլամական հուշարձանների ուսումնասիրության հարցում առաջին լուրջ աշխատանքները կատարվել են 1933-1936, 1939-1940 և 1947 թվականներին, երբ առաջին անգամ նկարագրվել, չափագրվել, որոշ դեպքերում նաև պեղվել են, մաքրվել 13-14-րդ դարերով թվագրվող մեկ տասնյակից ավելի իսլամական դամբարաններ Ֆիզուլիի, Կուբաթլուի, Ջանգելանի, Աղդամի շրջաններում⁴:

¹ Վերցված են Արցախի Հանրապետության սահմանները նախքան 2020 թվականի 44-օրյա պատերազմը:

² Արցախի Հանրապետության վարչատարածքային բաժանմամբ այդ հուշարձանները գտնվում են Հադրութի, Մարտակերտի, Քաշաթաղի, Շուշիի, Մարտունու շրջաններում: Աշխարհագրորեն դրանց մեծ մասը գտնվում է Արցախի հարթավայրային և նախալեռնային գոտում՝ բացառյալ Շուշի քաղաքի հուշարձանների:

³ Сафарян 2016, 21.

⁴ Александрович 1927, 3-9; Щелыкин 1943, 79-88; Архитектура Азербайджана эпохи Низами 1947, 157-163.

Գրեթե մինչև 1990-ական թվականներն ադրբեջանական ճարտարապետություն եզրույթի տակ հասկացվել է միմիայն իսլամական մշակութային ժառանգությունը: Ադրբեջանի տարածքում գտնվող քրիստոնեական կառույցները գրեթե դուրս էին մնացել գիտական շրջանառությունից, հազվադեպ են դիտարկվել: Առավելապես խնդիր էր դրված հիմնավորել ադրբեջանական ճարտարապետության տեղն ու դերը Փոքր Ասիայի, Մերձավոր Արևելքի և Անդրկովկասի տարածաշրջաններում, ինչպես նաև ադրբեջանական ճարտարապետության՝ իրանականից առանձին միավոր լինելը¹:

1950-ական թվականներին Ադրբեջանի տարածքում առանձնացվել են մի շարք ճարտարապետական դպրոցներ, որոնցից մեզ համար կարևոր է «Առանի դպրոցը»: Վերջինս ներառում էր Կուր և Արաքս գետերի միջակայքը, նաև՝ Արցախը, թեև նրա մասին ոչ մի խոսք չկա²: Ըստ հետազոտողների՝ հատկապես Առանի ճարտարապետական դպրոցի իսլամական հուշարձանները կրում էին փոխազդեցություն քրիստոնեական մշակույթից³:

Հետազոտողները, տուրք տալով խորհրդային ինտերնացիոնալիզմին, խոսելով փոխազդեցությունների մասին, օգտագործում էին ընդհանրական և չեզոք բնութագրիչներ ունեցող իսլամական/քրիստոնեական մշակույթ եզրերը: Որպես քրիստոնեական ճարտարապետությունից փոխազդեցության գոտի՝ սովորաբար հիշատակվում է Անդրկովկաս եզրույթը կամ Հայաստան/Վրաստան, հայկական/վրացական ճարտարապետություն, միջավայր արտահայտությունները: Սակայն, որպես համեմատական և զուգահեռ օրինակներ, մեջբերվում են գերազանցապես հայկական հուշարձանները, այդ թվում՝ խորհրդային Հայաստանի տարածքից դուրս՝ Անի, Աղթամար և այլն: Ակնառու է, որ հետազոտողներից շատերի մոտ Արաքս և Կուր գետերի միջակայքը առհասարակ կտրված է պատմական, մշակութային միջավայրից, ժամանակաշրջանի իրողություններից⁴:

Եթե 1940-1960-ական թվականների հետազոտողները թեև ընդհանրական, սակայն ուղղակի զուգահեռներ տեսնում էին հայկական հուշարձանների, հայկական ճարտարապետության հետ, ապա, սկսած 1970-ական թվականների վերջերից, տեսնում ենք ուղղակի ընդհանրական հիշատակում քրիստոնեական, իսկ վերջին տարիներին՝ միմիայն աղվանական

¹ Сафарян 2016, 28-29; Памятники архитектуры Азербайджана 1946, 5-7; Саламзаде 1964, 3-7; Бретаницкий 1966, 7-11, 129-137; Усейнов 1963, 5-6.

² Бретаницкий 1966, 469, 493-496.

³ Мамедов 1988, 60-62; Гияси 1991, 229-230, 235.

⁴ Бретаницкий 1961, 227-244.

մշակույթի¹ մասին: Նկատելի է իսլամական հուշարձանների «ադրբեջանականացումը»:

Արցախի տարածքում մզկիթների զգալի մասը թվագրվում են 19-րդ դարավերջով և 20-րդ դարասկզբով, ինչի մասին վկայում են դրանց պատերին ամրացված արաբալեզու շինարարական արձանագրությունները: Այս փաստումը կարևոր է, քանի որ վերջին տարիներին նկատելի է մզկիթների թվագրությունը հնացնելու միտում: Առկա նյութերի հիման վրա կարող ենք փաստել, որ Արցախի Հանրապետության տարածքում 17-րդ դարից ավելի վաղ կառուցված մզկիթներ փաստված չեն:

Արցախի տարածքում գտնվող մզկիթները մինչև 1970-ական թվականները գիտական ուսումնասիրության գրեթե չեն ենթարկվել: Առաջին հերթին սկսել են հետազոտվել Շուշի քաղաքում գտնվող մզկիթները և աղոթատները: Է. Ավալովը Շուշիին նվիրված իր գրքում անդրադարձել է քաղաքի մզկիթներին և դրանց պահպանության խնդիրներին՝ թվարկելով նաև վթարային վիճակում գտնվող թաղային աղոթատները²:

Ադրբեջանական գիտական հանրույթը, սկսած 1980-ական թվականների վերջերից, սկսում է առանձնացնել «Ղարաբաղի մզկիթաշինությունը» և դրան բնորոշ ոճը: Վերջինս ներկայանում է բացառապես Քերբալա Սեֆիխան Ղարաբաղիի և Նրա հետնորդների կողմից կառուցված մզկիթներով³: Վերջիններս ունեն մզկիթներին բնորոշ արտաքին տեսք և տեղային ընդգծված յուրահատկություններ: Դրանք են առջևի եռակամար սրահը, եռանավ սյունազարդ ընդարձակ դահլիճը: Նկատենք, որ եռակամար նախասրահներն իրենց զուգահեռներն ունեն Արցախի միջնադարյան քրիստոնեական ճարտարապետության մեջ (Մեծարանից վանք, Կոշիկ անապատ, Երից Մանկանց վանք):

Արցախի տարածքում գտնվող մզկիթների զգալի մասը, սակայն, գյուղական բնակավայրերում կառուցված պարզ աղոթատներն են: Սրանք ունեն պարզ ճարտարապետություն, գրեթե աչքի չընկնող արտաքին տեսք, իսկ հատակագծում ուղղանկյուն են, մեծամասամբ՝ միանավ: Մզկիթներից շատերի արտաքին տեսքը ուղղակի նման է Արցախի տարածքում հատկապես 19-րդ դարում կառուցված եկեղեցիներին, ինչը ենթադրել է տալիս, որ դրանք ուղղակիորեն ներշնչվել են եկեղեցիներից, չի բացառվում նաև՝ կառուցվել են հայ վարպետների կողմից, որոնց անգամ խորհրդային

¹ Мамедов 1988, 68-76.

² Авалов 1977, 80-106.

³ Фатуллаев 1986, 237, 259.

տարիներին հրավիրում էին շինարարական զանազան աշխատանքներ կատարելու համար¹:

Արցախի գյուղական մզկիթները գրեթե չեն ուսումնասիրվել խորհրդային տարիներին: Դրանցից շատերի մասին չկան փաստացի տվյալներ՝ լուսանկարներ, գծագրեր, սրանց մեծ մասը չի հաշվառվել: Այդ պատճառով մզկիթների պարագայում խնդրահարույց է դրանց քանակի հարցը: Գրեթե չունենք տեղեկություններ խորհրդային տարիներին այդ մզկիթների պահպանության վիճակի մասին: Արցախի տարածքում գտնվող գյուղական մզկիթներից հետազոտվել են միայն Ֆիզուլու շրջանի որոշ մզկիթները, վկայվել է դրանց՝ որպես գյուղական ակումբ և տնտեսական նպատակով կիրառումը²:

Խորհրդային տարիներին բավական մակերեսային աշխատանք է տարվել իսլամական հուշարձանների վրայի արձանագրությունների հավաքագրման և հրատարակման գործում: Այս արձանագրությունները գրված են արաբերենով: Կան նաև անճշտություններ, ինչը նկատել են հայ մասնագետները³:

Առկա տվյալների հիման վրա փաստվում է գլխավորապես առավել հայտնի մզկիթների և դամբարանների վերանորոգումը և ամրակայումը խորհրդային տարիներին: Մնացածի մասին ուղղակի տվյալներ հայտնի չեն:

Արցախի Հանրապետության ձևավորումից հետո Արցախի իշխանությունների հոգածության ներքո հայտնվեցին նաև իսլամական հուշարձանները: Կարևոր է նշել, որ իսլամական հուշարձաններից շատերն առաջին անգամ գիտական ուսումնասիրության են ենթարկվել հայ հետազոտողների կողմից: Արցախի մշակույթի նախարարության կողմից կազմվել էին մի շարք դամբարանների և մզկիթների, այդ թվում՝ գյուղական մզկիթների փաստաթղթերը, պահպանության գոտիները: Արցախի մշակութային ժառանգությանը նվիրված գիտական հրատարակություններում անդրադարձ է կատարվել նաև այդ հուշարձաններին⁴:

Որոշակի քայլեր էին կատարվել նաև հուշարձանների հանրայնացման և պահպանության հարցում: 2010 թվականին ընթացիկ վերանորոգման աշխատանքներ էին կատարվել Աղդամի մզկիթում, վերանորոգվել և բարեկարգվել էին Շահբուլաղի ամրոցը և մզկիթը, Շուշիի Սեփդի մզկիթը,

¹ Կարապետյան 1999, 241:

² Garabaghli 2019, 69-71.

³ Քորթոշյան 2020, 39:

⁴ Կարապետյան 1999, 194, 203-204, 227-228:

իսկ 2019 թվականին ավարտվել էին Շուշիի Վերին մզկիթի հիմնանորոգման աշխատանքները: Հարկ ենք համարում նշել, որ Շահբուլադի, Շուշիի Վերին մզկիթի վերանորոգումից առաջ դրանց շուրջ կատարվել էին հնագիտական պեղումներ, հետազոտվել էր տարածքը:

Իհարկե, աշխատանքների ծավալները մեծ չէին, ինչը պայմանավորված էր առաջին հերթին ֆինանսական հնարավորություններով, կային նաև որոշակի խնդիրներ հուշարձանների պահպանության հարցում, ինչը երբեք չի թաքցվել և հանրայնացվել է:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Կարապետյան Ս., Հայ մշակույթի հուշարձանները խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում, Երևան, 1999, 248 էջ:

Քորթոյան Բ., Խաչեն-Դորբաստիի դամբարանի արաբերեն արձանագրությունը, Վարձք, N 14, էջ 36-40:

Авалов Э., Архитектура города Шуши и проблемы сохранения его исторического облика, Баку, 1977, 112 с.

Александрович Д., Евлах-Шуша, Известия Азкомстарис, вып. 3, с. 3-23.

Алосманова М., Мечети, сооруженные в XIX веке в Ленкорань-Астаринском регионе Азербайджанской республики, Москва, АМІТ 3 (44), 2018, с. 110-120.

Архитектура Азербайджана эпохи Низами, Москва-Баку, 1947, 444 с.

Бретаницкий Л., Крупкин Э., Мамиконов Л., Мавзолей в сел. Хачен-Дорбатлы, Советская археология, N 4, с. 227-244.

Бретаницкий Л., Зодчество Азербайджана XII-XV веков и его место в архитектуре Переднего Востока, Москва, 1966, 558 с.

Гаджиева С., Памятники культовой архитектуры северо-западного региона Азербайджана и проблемы их сохранения, Москва, АМІТ 2 (19), 2012, с. 2-20.

Мамедов Ф., Архитектурные связи школ зодчеств средневекового Азербайджана, Баку, 1988, 116 с.

Памятники архитектуры Азербайджана. Сборник материалов, Москва-Баку, 1946, 228 с.

Саламзаде А., Архитектура Азербайджана XVI-XIX вв., Баку, 1964, 255 с.

Сафарян В., Фальсификация древней и средневековой истории и культуры Арцаха в азербайджанской историографии, Ереван, 2016, 227 с.

Щеблыкин И., Памятники азербайджанского зодчества эпохи Низами, Баку, 1943, 95 с.

Усейнов М., Бретаницкий Л., Саламзаде А., История архитектуры Азербайджана, Москва, 1963, 395 с.

Фатуллаев Ш., Градостроительство и архитектура Азербайджана XIX-начала XX века, Москва, 1986, 456 с.

Garabaghli R., Monuments of architecture in Fizuli (mosques), Baku, Problems of Arts and Culture: International scientific journal, N 1 (67), 2019, pp. 62-71.

Ruben Hovsepyan (Armenia, Yerevan)

PROBLEMS OF RESEARCH AND PRESERVATION OF ISLAMIC MONUMENTS OF ARTSAKH

Keywords: Artsakh, Islamic culture, mosque, Islamic mausoleum, preservation.

In this article, we will refer to the problems of research and preservation of Islamic monuments in the territory of the Republic of Artsakh, as well as the history of their study. This theme became topical especially as a result of the situation created after the 44-day war of 2020, when the Azerbaijani side began to widely spread false theses of a propaganda nature about the Islamic cultural heritage of Artsakh. An attempt is being made to deliberately change the dating of the monuments by artificially making them more ancient, to falsify their number, the historical and cultural environment of their creation, cutting off Artsakh from the Armenian historical and cultural environment.

Islamic monuments - mosques, tombs - are part of Artsakh cultural heritage. During the Soviet years, the Islamic tombs were investigated to a certain extent. Following the cultural ideology and policy of Soviet Azerbaijan, most of the researchers did not fully present the historical environment of the creation of these monuments, as well as the cultural interactions. The historical territories of Artsakh were artificially cut off from the Armenian historical and cultural environment, and the outstanding interactions with the Armenian culture were hardly observed.

During the Soviet years, the mosques in the territory of Artsakh were hardly investigated. The appearance of many of the village mosques in Artsakh is just similar to the churches built in the 19th century in Artsakh. Many of the Islamic monuments in the territory of Artsakh were described, photographed and researched by Armenian scientists for the first time. An objective scientific study of these monuments is of the utmost importance.

Рубен Овсепян (Армения, Ереван)

ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ И СОХРАНЕНИЯ ИСЛАМСКИХ ПАМЯТНИКОВ АРЦАХА

Ключевые слова: Арцах, исламская культура, мечети, исламские мавзолеи, сохранение.

В этой статье мы коснемся проблем исследования и сохранения исламских памятников на территории Республики Арцах, а также истории их изучения. Эта тема стала особенно актуальной в результате ситуации, сложившейся после 44-дневной войны 2020 года, когда азербайджанская сторона начала широко распространять ложные тезисы пропагандистского характера об исламском культурном наследии Арцаха. Предпринимается попытка сознательно изменить датировку памятников, искусственно состарив их, изменить их реальное количество, историко-культурную среду их создания, отрезав Арцах от армянской историко-культурной среды.

Исламские памятники – мечети, гробницы – являются частью культурного наследия Арцаха. В советские годы исламские могилы в определенной степени исследовались. Следуя культурной идеологии и политике Советского Азербайджана, большинство исследователей не в полной мере представляли историческую среду создания этих памятников, а также межкультурные взаимосвязи. Территория исторического Арцаха была искусственно отрезана от армянской историко-культурной среды, почти не рассматривались вопросы взаимосвязи с армянской культурной средой.

В советские годы мечети на территории Арцаха практически не исследовались. Внешний вид многих сельских мечетей Арцаха очень похож на церкви, построенные в 19 веке в Арцахе. Многие исламские памятники на территории Арцаха впервые были описаны, сфотографированы и исследованы армянскими учеными. Объективное научное изучение этих памятников имеет первостепенное значение.

ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍԸ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՊԱՆԹՅՈՒՐՔԱԿԱՆ ԾՐԱԳՐԵՐՈՒՄ

Այսրկովկասը կամ Հարավային Կովկասը իր աշխարհագրական դիրքով, կոմունիկացիոն հնարավորություններով, հարուստ մշակույթով և քաղաքական ու տնտեսական ներուժով կարևոր նշանակություն է ունեցել Օսմանյան կայսրության համար: Հարավային Կովկասի դերն ու նշանակությունն ավելի բարձրացավ պանթյուրքիզմի գաղափարների ձևավորման շրջանից սկսած, երբ Օսմանյան կայսրությունում առաջին պարկերացումները, ապա՝ նաև քաղաքականությունը մշակվեց «արտաքին թյուրքերի» նկատմամբ:

Հետազոտության նպատակն է ուսումնասիրել պանթյուրքական ծրագրերի համարեքստում Հարավային Կովկասի նկատմամբ Թուրքիայի քաղաքականության ձևավորման հիմքերը, ինչպես նաև ցույց տալ պանթյուրքիզմի գաղափարախոսության փոխակերպումների ազդեցությունը Թուրքիայի քաղաքականության վրա: Նպատակին հասնելու համար առանձնացրել ենք երկու հարցադրում՝ ա) ինչ ազդեցություն է ունեցել պանթյուրքիզմի գաղափարախոսությունը Թուրքիայի հարավկովկասյան քաղաքականության ձևավորման վրա բ) ինչպիսի փոխակերպումների է ենթարկվել պանթյուրքիզմի գաղափարախոսությունը և դրան զուգահեռ՝ Թուրքիայի հարավկովկասյան քաղաքականությունը:

Բանալի բառեր՝ պանթյուրքիզմ, Թուրքիա, Հարավային Կովկաս, թյուրքախոս պետություններ, թյուրքական ինտեգրացիա:

Պանթյուրքիզմի գաղափարախոսությունը ձևավորվել է 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին նախ Ցարական Ռուսաստանում, ապա՝ Օսմանյան կայսրությունում: Գաղափարախոսության երկու հեղինակները՝ Յուսուֆ Աքսուրան և Հիյա Գյոքալիլը, ներկայացրին երկու ծրագիր, որոնք 20-րդ դարի առաջին տասնամյակներին փոխլրացրին միմյանց և դարձան պանթյուրքիզմի վարդապետության հիմքը: Յ. Աքսուրան իր «Քաղաքականության երեք ձև» հոդվածով առաջ քաշեց պանթյուրքիզմի քաղաքական ծրագիրը¹: Նա քննադատում էր օսմանիզմի և պանիսլամիզմի

¹ Akçura 1976.

քաղաքականությունը և Օսմանյան կայսրության համար իրատեսական էր համարում պանթյուրքիզմի քաղաքականությունը¹: Ջիյա Գյոքալփը պանթյուրքիզմի մշակութային ծրագրի հեղինակն է և իր «Թյուրքականության հիմունքներ» աշխատության մեջ քննարկում է Օսմանյան կայսրությունում ձևավորված ներքին խնդիրներն ու «օսմանյանի» ու «թուրքականի» ընկալումները²:

Պանթյուրքիզմի գաղափարները Օսմանյան կայսրությունում լայնորեն տարածվեցին երիտթուրքերի իշխանության գալուց հետո (1908-1909 թթ.): Ինչպես Աբդուլ Համիդ 2-րդի (1876-1909 թթ.), այնպես էլ երիտթուրքերի համար առաջնային քաղաքական ծրագիրը կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանման խնդիրն էր: Բալկանյան պատերազմներից հետո, երբ Օսմանյան կայսրությունը կորցրեց եվրոպական բոլոր տարածքները, բացի Ադրիանապոլսի շրջանից, երիտթուրքերը թեքվեցին դեպի թյուրքականացման ու ազգայնականացման ծրագրերը³: Այլ կերպ՝ նրանք իրենց հայացքն ուղղեցին դեպի արևելք՝ դեպի թյուրքախոս աշխարհ: Պանթյուրքիզմի գաղափարները պետական քաղաքականության մակարդակի բարձրացվեցին երիտթուրքերի իշխանության տարիներին և Առաջին համաշխարհային պատերազմի շրջանում կայսրության պաշտոնական գաղափարախոսության մասը կազմեցին: Նպատակն էր ձևավորել «Մեծ Թուրան» պետությունը՝ միավորելով Կովկասի և Կենտրոնական Ասիայի թյուրքախոս ժողովուրդներին⁴: Այդու՝ ձևավորվեց Հարավային Կովկասի նկատմամբ օսմանյան պետական քաղաքականությունը՝ այն դիտարկելով հիմնական կամուրջը կամ ճանապարհը դեպի Կենտրոնական Ասիա:

Երիտթուրքական կառավարությունը Հարավային Կովկասի նկատմամբ վերահսկողություն հաստատելու առաջին քայլերը ձեռնարկեց Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբից, սակայն հաջողությունների չհասավ: Պատերազմի վերջին փուլում, երբ Ռուսաստանում տեղի էր ունեցել հոկտեմբերյան հեղաշրջումը, օսմանյան զորքերը 1918 թ. սեպտեմբերին կարողացան հասնել մինչև Բաքու, սակայն կարճ ժամանակ անց՝ հոկտեմբերի 30-ին, Օսմանյան կայսրությունը ստորագրեց Մուդրոսի զինադադարը, որով կապիտուլյացվեց և ստիպված եղավ հեռանալ Հարավային Կովկասից: Սա կարող ենք համարել առաջին փուլը, երբ Թուրքիան

¹ Minasyan 2022, 53-65.

² Gökalp 2019.

³ Ülker 2005, 622.

⁴ Հաբևանդ 1993.

պանթյուրքական ծրագրերով փորձում էր հաստատվել տարածաշրջանում, սակայն ձախողվեց:

1920-30-ական թթ. սկսվեց պանթյուրքիզմի գաղափարախոսության կերպափոխությունների շրջանը, որը շարունակվեց մինչև 1980-ական թթ.: Այս շրջանն աչքի է ընկնում մի շարք զարգացումներով, որոնք հիմնականում վերաբերվում են Թուրքիայի ներքաղաքական համակարգում պանթյուրքիզմի գաղափարախոսության ամրապնդմանը: Պանթյուրքիզմի հայտնի մասնագետ Զ. Լանդաուի բնորոշմամբ 1920-30-ական թթ. պանթյուրքիզմի գաղափարների զարգացման լատենտ շրջանն էր, «մինչև Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի շրջանը, երբ նոր հույսեր առաջացան արտաքին թյուրքերի մոտ և Թուրքիայի ներսում պանթյուրքական շրջանակները վերականգնեցին լավատեսությունն ու գործողությունը»¹: Այս գաղափարների կենսունակության մասին է վկայում այն, որ դրանք վերելք ապրեցին Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին²: Այս շրջանում կրկին կարևորվեց Հարավային Կովկասի նշանակությունը, երբ Թուրքիայում սկսեցին բարձրաձայնել պանթյուրքական ծրագրերի մասին: 1950-ական թթ. նկատելի դարձավ Թուրքիայի քաղաքական համակարգում պանթյուրքիզմի գաղափարների ինստիտուցիոնալացման գործընթացը: Այս առումով, թերևս, կարևոր քայլ հանդիսացավ «Ազգայնական շարժում» կուսակցության ստեղծումը 1969 թ., որը պանթյուրքիզմի գաղափարների կրողն էր³: Սա կարող ենք համարել պանթյուրքիզմի գաղափարների կերպափոխության երկրորդ փուլը, որին բնորոշ էր պետության ներսում ինստիտուցիոնալացման գործընթացը: Ընդհանրապես այս գաղափարախոսության՝ արտաքին քաղաքականության՝ ներառյալ Հարավային Կովկասը, մաս չկազմելը պայմանավորված էր ԽՍՀՄ գոյությամբ:

Պանթյուրքիզմի գաղափարների կերպափոխության երրորդ փուլը սկսվեց ԽՍՀՄ փլուզմամբ, երբ դրանք կրկին սկսեցին վերելք ապրել: Նախորդ տասնամյակների հետ համեմատած՝ Թուրքիան առաջին անգամ իրատեսական հնարավորություն ստացավ հարաբերություններ հաստատելու թյուրքախոս պետությունների հետ: Թուրքիայի նախագահ Թ. Օզալը խոսում էր Ադրիատիկից մինչև Չինական մեծ պատ ձգվող թյուրքական աշխարհի մասին, իսկ վարչապետ Ս. Դեմիրելը նշում էր «իսկայական թյուրքական աշխարհի ծագման մասին» և «21-րդ դարն

¹ Landau 1981, 77.

² Lüdke 2023, 1-24.

³ Մինասյան 2018, 166-169:

անվանում էր թյուրքերի դար»¹: Այս շրջանից սկսած՝ թե՛ պանթյուրքիզմի ծրագրերի համատեքստում, թե՛ Թուրքիայի արտաքին քաղաքական ռազմավարություններում կարևորվեց Հարավային Կովկասում ազդեցության հասնելու քաղաքականությունը: Մյուս կողմից, առաջին զգացմունքային արձագանքներից հետո Թուրքիայի ղեկավարությունը նախաձեռնեց տարբեր կառույցների ու մեխանիզմների ձևավորումը, որոնց միջոցով փաստացի սկսվեց պանթյուրքական գաղափարների ինստիտուցիոնալացման գործընթացը, երբ պանթյուրքիզմը և դրա կերպափոխությունները կազմեցին պաշտոնական գաղափարախոսության մասը:

1990-ական թթ. սկզբին Թուրքիան հիմնականում քարոզում էր թյուրքախոս պետությունների հետ ունեցած պատմական, լեզվական, էթնիկական, մշակութային և կրոնական ընդհանրությունները: Այս հիմքերով Թուրքիան մի շարք կառույցներ հիմնադրեց և միջոցառումներ նախաձեռնեց, որոնցից կարևոր էին թյուրքախոս պետությունների գագաթնաժողովների կազմակերպումը, «Թյուրքական համագործակցության և զարգացման գործակալության» (Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı-TİKA) և «Թյուրքական մշակույթի միջազգային կազմակերպության» (Uluslararası Türk Kültürü Teşkilati- TÜRKSOY) հիմնադրումը: Թուրքիայի առաջնային նպատակներից է մշակութային և էթնոլեզվական ընդհանուր տարածության ստեղծումը, իսկ վերջնանպատակը՝ քաղաքական և ռազմաքաղաքական միավորի ձևավորումը: Նման ծրագրերի իրականացման համար, առաջին հերթին աշխարհագրական առումով, առանձնանում է Հարավային Կովկասը, որը կամուրջի դեր է կատարում Թուրքիայի և Կենտրոնական Ասիայի միջև:

Հարավային Կովկասում Թուրքիան առանձնահատուկ հարաբերություններ հաստատեց Ադրբեջանի հետ, ինչը պայմանավորված էր երկու հիմնական հանգամանքով՝ ա) Ադրբեջանը տարածաշրջանի միակ թյուրքախոս պետությունն է, հետևաբար թե՛ պանթյուրքական ծրագրերի համատեքստում և թե՛ ընդհանրապես թուրքական ազդեցության տարածման հիմնական հենարանն է, բ) համընկնում էին Թուրքիայի և Ադրբեջանի ռազմավարական շահերը, ընդ որում՝ ինչպես քաղաքական, այնպես էլ տնտեսական: Արդյունքում Թուրքիան բազմաողորտ համագործակցություն սկսեց Ադրբեջանի հետ²: Երկու երկրների հարաբերություններում կարևոր էր գաղափարական բաղադրիչը, որը Հեյդար Ալիևի առաջարկով ձևակերպվեց «մեկ ազգ, երկու պետություն» կարգախոսով: Ադրբեջանը

¹ Yükselen 2020, 186-189.

² Ibrahimov 2015, 83-100.

թյուրքախոս պետություններից ամենաակտիվ մասնակցությունն է ցուցաբերում Թուրքիայի բոլոր նախաձեռնություններին, որոնց շարքում առաջինը պետք է նշել թյուրքախոս պետությունների գազաթնաժողովները, որոնք այս ձևաչափով անցկացվեցին մինչև 2009 թ.: Այդ թվին Նախիջևանում տեղի ունեցած գազաթնաժողովի արդյունքում ստեղծվեց Թյուրքական խորհուրդը, որի նպատակն էր համաթյուրքական գաղափարների ու տեսլականների շուրջ սերտացնել թյուրքախոս պետությունների միջև համագործակցությունը: 44-օրյա պատերազմից հետո Թուրքիան ու Ադրբեջանը սկսեցին ակտիվորեն խոսել թյուրքական աշխարհի մասին: 2021 թ. Թյուրքական խորհուրդը վերանվանվեց «Թյուրքական պետությունների կազմակերպություն», որի գլխավորությամբ առաջ քաշվեց թյուրքական ինտեգրացիայի գաղափարը: «Տեսլական-2040» փաստաթղթում մատնանշված են ինտեգրացիայի ուղղությունները՝ կրթամշակութային, տեղեկատվական, տնտեսական, ինչպես նաև ձևակերպված են քաղաքական ու ռազմաքաղաքական ինտեգրացիայի հիմքերը¹:

1990-ական թթ. սկզբից Թուրքիան տարբեր ոլորտներում հարաբերություններ հաստատեց նաև Վրաստանի հետ: Նախորդ տասնամյակների ընթացքում թուրք-վրացական հարաբերությունները կայուն զարգացել են մի շարք ոլորտներում, ինչպիսիք են էներգետիկ, պաշտպանության, անվտանգության և առևտրի ոլորտները. դրանք հասել են ստրատեգիական համագործակցության մակարդակի²: Թուրքիայի և Ադրբեջանի միջև առկա ռազմավարական ծրագրերում, ինչպիսիք են Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղը, Բաքու-Թբիլիսի-Էրզրում գազամուղը և Բաքու-Թբիլիսի-Կարս երկաթուղին, Վրաստանն ունի կարևոր դերակատարում³: Այսինքն՝ Վրաստանի դերը Թուրքիայի համար կարևոր է դեպի Կասպից ծովի ավազան ելք ունենալու համար, որը կապված է տարածաշրջանում հարուստ էներգետիկ ռեսուրսների առկայության, Արևելք-Արևմուտք տրանսպորտային ծրագրի իրականացման և թյուրքախոս պետությունների՝ առաջին հերթին Ադրբեջանի հետ ցամաքային կապ հաստատելու հետ: Այս վերջինը Թուրքիայի հարավկովկասյան քաղաքականության կարևոր ուղղություններից է, հատկապես Հայաստանի հետ փակ սահմանների և Իրանով հաղորդակցության կազմակերպման սահմանափակ լինելու պայմաններում:

¹ Turkic World Vision-2024.

² Vindimian 2010, 3.

³ Yesevi, Tiftikcigil 2015, 39-41.

«Արդարություն և զարգացում» կուսակցության իշխանության գալուց հետո Թուրքիայի ղեկավարությունը սկսեց մեծ տեղ հատկացնել «մեղմ ուժի» քաղաքականությանը, որը լայնորեն կիրառվում է Վրաստանի նկատմամբ: «Մեղմ ուժի» քաղաքականության շրջանակներում ուշադրություն դարձվեց մշակույթին, կրթական ու տնտեսական հարաբերությունների զարգացմանը և թուրքերենի ուսուցմանն ու տարածմանը: Այս համատեքստում մի շարք կազմակերպություններ ու կառույցներ սկսեցին ակտիվ գործունեություն ծավալել Վրաստանում: Առաջին հերթին հարկ է առանձնացնել TIKA-ն, որը, 1994 թ. սկսած, մի շարք ծրագրեր է իրականացրել կրթության, մշակույթի, գյուղատնտեսության, առողջապահության, մարդասիրական օգնության և այլ ոլորտներում¹: TIKA-ն 2000 թ. նախաձեռնել է «Թուրքագիտություն» ծրագրի իրականացումը, որի շրջանակներում Վրաստանի բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում հիմնադրվել են թյուրքագիտական ուսումնասիրությունների բաժիններ: Այս նախաձեռնության նպատակն է Վրաստանում ավելացնել հետաքրքրությունը Թուրքիայի և նրա պատմության ու մշակույթի նկատմամբ: Իվանե Զավախիշվիլիի անվան Թբիլիսիի պետական համալսարանում 2012 թ. հիմնադրվեց Յունուս Էմրե ինստիտուտի մասնաճյուղը: Կենտրոնը հիմնականում կազմակերպում է թուրքերենի դասավանդման վերաբերյալ ծրագրեր, ինչպես նաև իրականացնում է թուրքական պատմությանը, մշակույթին ու արվեստին վերաբերող միջոցառումներ²:

Թուրքիան Վրաստանում օգտագործում է նաև իսլամի գործոնը՝ ձգտելով իր ազդեցությունը տարածել մուսուլման փոքրամասնության, մասնավորապես՝ Աջարիայի մուսուլմանների շրջանում³: «Կրոնական հարցերի տնօրինությունը» (Diyanet) աջակցում է մզկիթների կառուցմանն ու վերակառուցմանը, քարոզում է իսլամ և ընտրում է վրացի ուսանողների՝ Թուրքիայում աստվածաբանական կրթություն ստանալու համար:

Հարավային Կովկասում Թուրքիայի պանթյուրքական քաղաքականությանն ու ծրագրերին առավել զգայուն է վերաբերվում Հայաստանը: Հայաստանի անկախության հռչակումից հետո Թուրքիան թեև

¹ 1994 թ. սկսած մինչև օրս Վրաստանում TIKA-ի իրականացրած ծրագրերը և գործողությունները ներկայացված են ամենամյա հաշվետվություններում, ընդ որում հետխորհրդային տարածաշրջանում իրականացրած ծրագրերի ծավալով Վրաստանը երկրորդ տեղում է՝ զիջելով Ղրղզստանին: Ավելի մանրամասն տե՛ս <https://tika.gov.tr/en/press-room/publications/tika-annual-reports/> (Accessed: 15.06.2024).

² Aleksanyan 2017, 318.

³ Ivanov 2011, 80-83.

ճանաչեց, սակայն մինչ օրս դիվանագիտական հարաբերություններ չի հաստատել Հայաստանի հետ: Մյուս կողմից, այս շրջանից սկսած, հայկական հասարակական ու գիտական քննարկումներում պանթյուրքիզմի թեման միշտ առկա է: Եթե դիտարկենք, որ Թուրքիայի նպատակն է ազդեցության հասնել Հարավային Կովկասում, ապա դա ենթադրում է նաև որոշակի մեխանիզմների ձևավորում Հայաստանի նկատմամբ: Թուրքիան փակ է պահում Հայաստանի հետ սահմանը և առաջադրել է նախապայմաններ¹ ըստ էության Հայաստանի նկատմամբ կիրառելով ճնշումների քաղաքականությունը: Բացի այդ՝ «մեղմ ուժի» քաղաքականության մեխանիզմները Հայաստանի նկատմամբ չեն կիրառվում: Գ. Ասատրյանի բնորոշմամբ՝ «էթնոմշակութային ընդհանուր հատկանիշների բացակայության պատճառով Անկարան Երևանի համար մշակութային որևէ ծրագիր չունի»²: Մյուս կողմից Հայաստանը միշտ դիտվել է Թուրքիան և Ադրբեջանը (իրականում՝ թյուրքախոս պետությունները) միմյանց կապող ցամաքային ամենակարճ ճանապարհը, ուստի այս տեսանկյունից Թուրքիայի քաղաքական ծրագրերն անփոփոխ են: Այս մասին է վկայում նաև 44-օրյա պատերազմից հետո «Մեղրիի ճանապարհի» (այսպես կոչված «Ջանգեզուրի միջանցքի») թուրք-ադրբեջանական խոսույթը:

Այսպիսով՝ պանթյուրքիզմի գաղափարներն ինստիտուցիոնալացվեցին Թուրքիայի քաղաքական համակարգում և կազմեցին արտաքին քաղաքական դոկտրինների մասը: Պանթյուրքիզմի գաղափարների ազդեցությունը մեծ է Թուրքիայի հարավկովկասյան քաղաքականության ձևավորման վրա, որն առաջին հերթին պայմանավորված է գաղափարական հիմքերի ստեղծմամբ: ԽՍՀՄ փլուզմամբ սկսվեց պանթյուրքիզմի գաղափարների նորովի ներկայացումը: Այս համատեքստում առաջ քաշվեցին «թյուրքական միասնության» և «թյուրքական աշխարհի» տեսլականները, որոնք ներկայումս ներկայացվում են «թյուրքական ինտեգրացիայի» գաղափարներով: Որքան էլ ձևակերպումները տարբեր լինեն, նպատակը մեկն է. Թուրքիայի հովանու ներքո միավորել թյուրքախոս պետություններին ու ժողովուրդներին: Այս ծրագրերի համատեքստում Հարավային Կովկասը նախևառաջ հանդիսանում է ցամաքային ուղի և կամուրջ դեպի Կենտրոնական Ասիա:

¹ Cheterian 2017, 83.

² Asatryan 2002, 24.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Զարևանդ, Միացյալ, անկախ Թուրանիա, Երևան, 1993, Հայաստան: Մինասյան Ն., Նոր համաթյուրքականության գաղափարները Թուրքիայի քաղաքական համակարգում (կուսակցությունների ծրագրային դրույթները), Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XXXI, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 2018, 159-170:
- Aleksanyan L. M., Turkish-Georgian relations in the context of Turkey's regional policy at the current stage, *Post-Soviet Issues*, 4 (4), 2017, 307-320. <https://doi.org/10.24975/2313-8920-2017-4-4-307-320>
- Asatryan G., Armenia and Security Issues in the South Caucasus, *Connection*, No. 3, September 02, 2002, 21-30.
- Cheterian V., The Last Closed Border of the Cold War: Turkey-Armenia, *Journal of Borderlands Studies*, 32 (1), 2017, 71-90. <https://doi.org/10.1080/08865655.2016.1226927>
- Ibrahimov R., Turkish-Azerbaijani Energy Relations: Significant Leverage in the Implementation of the Foreign Policy Interests of Both Countries, *Insight Turkey*, 17 (2), 2015, 83-100.
- Ivanov V., Religious Dimension of Turkey's Policy in Ajaria and the Georgian Orthodox Church, *Central Asia and the Caucasus*, 12 (3), 2011, 79-90.
- Landau M. Jacob, *Pan-Turkism in Turkey: A Study of Irredentism*, London, C. Hurts & Company, 1981.
- Lüdke T., Pan-Turkism in Action? Turkic Nationalists, Nazi Germany and Turkey During World War II, *Turkish Historical Review*, 15, 2023, 1-24. <https://doi.org/10.1163/18775462-bja10050>
- Minasyan N., Some Observations on Yusuf Akçura and his Article "Three Ways of Policy", *Bulletin of the Institute of Oriental Studies*, 1 (2), 2022, 53-65. <https://doi.org/10.52837/27382702-2022.1-53>
- Turkic World Vision-2024, <https://turkicstates.org/assets/pdf/haberler/turkic-world-vision-2040-2396-97.pdf> (Accessed: 15.06.2024).
- Ülker E., Contextualising "Turkification": nation-building in the late Ottoman Empire, 1908-18, *Nation and Nationalism*, 11 (4), 2005, 613-636.
- Vindimian M., Evolution of Turkish Foreign Policy towards Georgia, ISPI – Policy Brief, N 196- September 2010.
- Yesevi C. G., Tiftikcigil B. Y., Turkey-Azerbaijan Energy Relations: A Political and Economic Analysis, *International Journal of Energy Economics and Policy*, 5 (1), 2015, 27-44.

Yükselen H., *Strategy and Strategic Discourse in Turkish Foreign Policy*, Switzerland, Palgrave Macmillan, 2020. https://doi.org/10.1007/978-3-030-39037-2_7 Akçura Y., *Üç Tarz-i Siyaset*, Ankara, 1976.
Gökalp Z., *Türkçülüğün Esasları*, Eskişehir, 2019, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını.

Nelli Minasyan (Armenia, Yerevan)

THE SOUTH CAUCASUS IN TURKEY'S PANTURKIC AGENDAS

Keywords: Pan-Turkism, Turkey, South Caucasus, Turkic-speaking states, Turkic integration.

The South Caucasus appeared in Turkey's pan-Turkic plans after the Young Turks came to power, when they planned to create the "Great Turan". However, during the WWI, they were defeated and those plans failed, which we can consider the first stage. The second stage of the development of pan-Turkism ideas is characterized by their institutionalization in the political system of Turkey. After the collapse of the USSR, the third stage of the development of pan-Turkism begins, when Turkey had the opportunity to activate its policy in the South Caucasus. It established closer relations with Azerbaijan, considering the latter the main support for strengthening its position in the region. Turkey has also established good relations with Georgia, in particular, it uses the mechanisms of "soft power" policy. It has not established relations with Armenia and continues the policy of preconditions.

Thus, the ideas of pan-Turkism were institutionalized in the political system of Turkey and became part of the foreign policy doctrines. The influence of the ideas of pan-Turkism is great on the Turkey's South Caucasus policy, which is primarily due to the formation of ideological foundations. With the collapse of the USSR, a new interpretation of the ideas of Pan-Turkism began. In this context, the visions of "Turkic unity" and "Turkic world" were put forward, which are currently represented by the ideas of "Turkic integration". However different the wording may be, the goal is the same: to

unite Turkic-speaking states and peoples under the auspices of Turkey. In the context of these programs, the South Caucasus is primarily a land route and a bridge to Central Asia.

Нелли Минасян (Армения, Ереван)

ЮЖНЫЙ КАВКАЗ В ПАНТЮРКСКИХ ПРОГРАМАХ ТУРЦИИ

Ключевые слова: пантюркизм, Турция, Южный Кавказ, тюркоязычные государства, тюркская интеграция.

Южный Кавказ появился в пантюрских планах Турции после прихода к власти младотурок, когда они планировали создать «Великий Туран». Однако в ходе Первой мировой войны они потерпели поражение, и эти планы провалились, что можно считать первым этапом. Второй этап развития идей пантюркизма характеризуется их институционализацией в политической системе Турции. После распада СССР наступает третий этап развития пантюркизма, когда Турция получает возможность активизировать свою политику на Южном Кавказе. Она установила более тесные отношения с Азербайджаном, считая его главной опорой для укрепления своих позиций в регионе. Турция также установила хорошие отношения с Грузией, в частности, использует механизмы политики «мягкой силы». Она не наладила отношения с Арменией и продолжает политику предусловий.

Таким образом, идеи пантюркизма институционализировались в политической системе Турции и стали частью внешнеполитических доктрин. Велико влияние идей пантюркизма на политику Турции на Южном Кавказе, что связано, прежде всего, с формированием идеологических основ. С распадом СССР началось новое изложение идей пантюркизма. В этом контексте были выдвинуты концепции «тюркского единства» и «тюркского мира», которые в настоящее время представлены идеями «тюркской интеграции». Какими бы разными не были формулировки, цель одна: объединить тюркоязычные государства и народы под эгидой Турции. В контексте этих программ Южный Кавказ – это, прежде всего, сухопутный путь и мост в Центральную Азию.

ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ ԱԿՆԱՐԿՆԵՐՆ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԽՈՍՈՒՅԹՈՒՄ

Սույն ուսումնասիրության նպատակն է ներկայացնել հայության մասին իրանական խոսույթում առկա ակնարկները, որոնք վերաբերում են իրանական հասարակական կյանքում հայերի ունեցած դերին, ինչպես նաև՝ հայ ժողովրդի պատմության առանձին դրվագներին:

Ըստ այդմ, հոդվածի մեջ քննարկվում է հայ և իրանցի ժողովուրդների խաղաղ գոյակցության փորձը, որը ներկայումս ստեղծել է նպաստավոր նախադրյալներ տարածաշրջանում տարբեր քաղաքակրթությունների բաժնուկ խաչմերուկ դառնալու համար:

Հարկ է նշել, որ որպես ուսումնասիրության արդյունք՝ Իրանում հայ մշակույթը ներկայացնելու և այն ճանաչելի դարձնելու գործում որոշակի դեր են ստանձնել հայ համայնքային կազմակերպությունները:

Բանալի բառեր՝ Իրան, իրանական մամուլ, հայ մշակութային ժառանգություն, իրանցի մտավորականներ, իրանահայ գործիչներ:

Իրանցի պատմաբան Խոսրով Չաքերիի խոսքով՝ հայերն Իրանում՝ մահմեդական բնակչության ծովում, կազմում էին փոքրամասնություն, սակայն, չնայած դրան, անչափ մեծ ավանդ են ունեցել Իրանի հասարակական զարգացման մեջ¹:

Հարկ է անդրադառնալ, ինչպես իրանցի հեղինակն է ասում, այդ «չնչին փոքրամասնության» ժողովրդագրական գործընթացների հարցին: Այսպես, եթե 1851 թ. իրանահայերի թիվը կազմել է մոտ 20 հազար, 1890 թ.² 80 հազար², մինչև Հայոց ցեղասպանությունը՝ մոտ 200 հազար³, 1979 թ.⁴ շուրջ 200 հազար⁴, 2003 թ.⁵ 80 հազար⁵, ապա ներկայումս մինչև 50 հազար է⁶: Հիրավի, սոցիալական խնդիրներն ազդել են համայնքի ժողովրդագ-

¹ Բայբուրդյան 2013, 9:

² Բադալյան 2011, 397:

³ Եղիազարյան 2017, 121:

⁴ Դավաթյան 2004, 194:

⁵ Փահլևանյան 2003, 240:

⁶ Իրանի 60 հազարանոց հայկական համայնքը, 2014:

րական պատկերի վրա: Եթե 1997 թ. Թեհրանի հայոց թեմում գրանցվել է 565 մկրտություն, ապա 2005 թ. այդ թիվը կազմել է 302¹:

Հայ մշակույթն իրանցի ընթերցողին ներկայացնելու գործում աջակցում է իրանական պետությունը: Այդ մասին են վկայում Անդրանիկ Հովյանի «Իրանահայերը», Ժանետ Լազարյանի «Իրանահայոց հանրագիտարան», «Իրանի տարածքում ցրված եկեղեցիների քարտեզը», ինչպես նաև Արդուբարիմ Մաշայեխի «Քրիստոնյաները Բուշեիրում» գրքերի հրատարակումները²:

Որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև պատմաքաղաքական տարբեր հարցերի շուրջ իրանցի հեղինակների տեսակետները: Ըստ Րաֆֆու «Խամսայի մեկիբությունները» պարսկերենով գրքի խմբագիր Քավե Բայաթի՝ *««Խամսայի մեկիբությունները» կարևորվում է Իրանի պատմության որոշ շերտերի և Կովկասում Իրանի ազդեցության վերացման բացատրությամբ»*³: Դոկտոր Հերմիդաս Բավանդին էլ վերահաստատել է այն փաստը, որ Սեֆյանների օրոք հայերը զգալի դեր են ունեցել Իրան-Հնդկաստան առևտրական խաչմերուկի զարգացման գործում⁴: Փաստորեն, կարևորվել է հայության դերը ժամանակաշրջանի միջազգային հարաբերություններում:

Արժե նշել, որ Հարություն Տեր-Հովհանյանի «Պատմություն Նոր Զուղայի» պարսկերենով գրքի վերաբերյալ գրախոսության մեջ դոկտոր Արդուխոսեին Ֆարզադին գրում է. *«Իրանցիների մեջ տարածված է այն համոզմունքը, որ հայը չի ստում...»*⁵: Ակնհայտ է, որ այդպիսի եզրակացությունը հիմնված է իրանահայության բարի համբավի վրա:

Հայազետ Ահմադ Նուրիզադեի դիպարկմամբ՝ *«Հայության ամենաարժանավոր հատկությունն այն է, որ եթե որևէ բան փոխ են առել որևէ ազգից, դա հենց այդպես, տարրական կերպով չեն հանձնել ազգային հիշողության, այլ ջանացել են այն նյութափոխել իրենց ազգային մշակույթի մեջ և իրենց յուրահատուկ ինքնությունը հաղորդել փոխառնված ավանդույթին»*⁶: Ի դեպ, 2003 թ. «Էթեթլաթ» օրաթերթն իր ընթերցողին է

¹ «Լույս», N 123, 2006, 4: «Ալիք», 30.01.2002, թիւ 23 (18524), 22.01.2003, թիւ 16 (18799), 08.02.2004, թիւ 30 (19092), 23.01.2005, թիւ 18 (19361):

² «Ալիք», 28.01.2002, թիւ 21 (18522), 18.06.2003, թիւ 119 (18902), 18.02.2007, թիւ 35 (19935), 30.06.2003, թիւ 129 (18912):

³ «Ալիք», 03.03.2007, թիւ 46 (19946):

⁴ «Ալիք», 26.06.2007, թիւ 123 (20023):

⁵ «Ալիք», 10.12.2002, թիւ 265 (18766):

⁶ «Հայ ազգի պարսկախոս գավակը», 2023:

⁷ «Ալիք», 23.01.2005, թիւ 18 (19361):

ներկայացրել Նուրիզադեին՝ որպես հայերենով ստեղծագործած առաջին՝ ոչ հայ բանաստեղծն աշխարհում, «Էլթեմադ» օրաթերթը տպագրել է նրա՝ հայ գրականության, իսկ 2007 թ. «Սահեբդալամ» օրաթերթը՝ նրա՝ 7 հայ պատմիչների գիտական ժառանգության հարցի վերաբերյալ ուսումնասիրությունները²:

Իրանում հայ մշակույթը ճանաչելի դարձնելու գործում որոշակի դեր են ստանձնել հայ համայնքային կազմակերպությունները: 2002 թ.-ին Թեհրանի «Անահիտ» միության նախաձեռնությամբ պարսկերեն հրատարակվող «Պայման» եռամսյա հանդեսն արժանացել է ԻԻՀ Մշակութի և Իսլամական առաջնորդության նախարարության գնահատանքին³:

Իրանական խոսույթում հայության մասին ակնարկների մեջ կարևոր տեղ ունի անվանի գործիչներին մեծարելը: Հայկական հարցերի ուսումնասիրության կենտրոնը 2002 թ. կազմակերպել է գեղանկարիչ Քլարա Աբգարի, բարեգործ Արսեն Մինասյանի, ճարտարապետներ Գաբրիել Գևրեկյանի, Փոլ Աբգարի և Վարդան Հովհաննիսյանի հանրահռչակումը⁴: Իրանի ճարտարապետների միության անդամ Բեհռուզ Փաքդամանի խոսքով՝ «Թեհրան քաղաքի ճարտարապետական տեսքը խոշոր տոկոսով պարտական է հայ ճարտարապետներին...»⁵: Ի դեպ, Փաքդամանը Վ. Հովհաննիսյանին նվիրված գիրք է հրատարակել, իսկ Մանդանա Յազդանշենաս Հաշեմին ուսումնասիրել է Գ. Գևրեկյանի գործունեությունը⁶: 2007 թ. «Համշահրի» օրաթերթի հոդվածագիր Ռամթին Ֆարզադը գրում է. «...Թավրիզի կենտրոնական պողոտան, որն այսօր կոչվում է Էմամ Խոմեյնիի անունով, նախագծել է Ավետիս Ահարոնյանը՝ մի երևանցի ճարտարապետի զավակ, որը Իրան եկավ Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո»⁷: Այսպիսով, իրանական խոսույթում որոշակի տեղ ունի հայության մասին տարբեր ակնարկներ, որոնցից մի քանիսին փորձեցինք անդրադառնալ սույն հոդվածի մեջ:

¹ رد هدازيرون دمح پيسراف - BBC News - ديارسيم ر عش ينمرا هب هك ينمرا ريغ ر عاش كزير هك هاگتيااسا رد هدازيرون دمحا , ۲۹ دادرخ - ۱۳۹۴ نوژ ۱۹ - ۱۶ ديمحم ديمح , ديارسيم ر عش ينمرا هب هك ينمرا ريغ ر عاش كزير هك هاگتيااسا 16.05.2024:

² «Ալիք», 22.06.2003, թիւ 122 (18905), 23.07.2003, թիւ 149 (18932), 27.02.2007, թիւ 43 (19943):

³ «Ալիք», 16.11.2002, թիւ 245 (18746), 21.11.2002, թիւ 250 (18751):

⁴ Իրանահայոց հանրագիտարան, 2012, 234, 239, 240:

⁵ «Ալիք», 16.11.2002, թիւ 245 (18746):

⁶ «Ալիք», 14.11.2002, թիւ 244 (18745):

⁷ «Ալիք», 07.11.2007, թիւ 230 (20130):

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Բայրուրդյան Վ., Իրանի հայ համայնքը. արդի հիմնախնդիրներ, Երևան, 2013, էջ 9:

Բադալյան Գ., Իրան. Հանրագիտարան, Երևան, 2011, էջ 397:

Եղիազարյան Ա., Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունները 1918 թվականից մինչև մեր օրերը, Երևան, 2017, էջ 121:

Դալլաքյան Կ., Հայ Սփյուռքի պատմություն, Երևան, 2004, էջ 194:

Իրանահայոց հանրագիտարան, Կազմող Ժանետ Տ. Լազարյան, Երևան, «ՎՄՎ-Պրինտ», 2012, էջ 234, 239, 240:

Փաիկանյան Հ., Իրան, Հայ Սփյուռք հանրագիտարան, խմբ.՝ Հովհ. Այվազյան, Ա. Սարգսյան և ուրիշ., Երևան, «Հայկական հանրագիտարան», 2003, էջ 240:

Իրանի 60 հազարանոց հայկական համայնքը իր կնիքն ունի Իրանի կյանքում, 25 սեպտեմբերի, 2014, <https://armenpress.am/arm/news/777670/irani-60-hazaranoc-haykakan-hamaynqy-ir-kniqn-uni-irani.html> դիտումը՝ 29.05.2024:

«Լույս», N 123, 2006, էջ 4:

Հաղորդագրություն Դիւան Ազգային առաջնորդարանի Թեհրանի Հայոց թեմի, «Ալիք», 30.01.2002, թիւ 23 (18524), 22.01.2003, թիւ 16 (18799), 08.02.2004, թիւ 30 (19092), 23.01.2005, թիւ 18 (19361), 28.01.2002, թիւ 21 (18522), 18.06.2003, թիւ 119 (18902), 30.06.2003, թիւ 129 (18912), 18.02.2007, թիւ 35 (19935), 03.03.2007, թիւ 46 (19946), 26.06.2007, թիւ 123 (20023), 10.12.2002, թիւ 265 (18766), 23.01.2005, թիւ 18 (19361), 22.06.2003, թիւ 122 (18905), 23.07.2003, թիւ 149 (18932), 27.02.2007, թիւ 43 (19943), 16.11.2002, թիւ 245 (18746), 21.11.2002, թիւ 250 (18751), 16.11.2002, թիւ 245 (18746), 14.11.2002, թիւ 244 (18745), 07.11.2007, թիւ 230 (20130):

«Հայ ազգի պարսկախոս զավակը», <http://norkhosq.net/2023/08/%D5%A2%D5%A1%D6%80%D6%87-%D5%B1%D5%A5%D5%A6-%D5%B0%D5%A1%D5%B5%D5%A5%D6%80/> դիտումը՝ 09.05.2024:

BBC - دیارسیم رعش ینمرا هب هک ینمرایغ رعاش؛ کزیرهک هاگشیاسآ رد هدازیرون دمحا ,
News - دیارسیم رعش ینمرا هب هک ینمرایغ رعاش؛ کزیرهک هاگشیاسآ رد هدازیرون دمحا یسراف
دیحم دیمح ۲۹ دادرخ ۱۳۹۴ - ۱۹ نئوژ ۲۰۱۵ դիտումը 16.05.2024:

THE OVERVIEWS OF THE ARMENIANS IN IRANIAN SPEECH

Keywords: Iran, Iranian press, Armenian cultural heritage, Iranian intellectuals, Iranian-Armenian figures.

This study aims to explore the representation of Armenians in Iranian discourse, focusing on their contributions to public life and key historical moments. It emphasizes the long-standing peaceful coexistence of Armenian and Iranian communities, which has shaped the region into a dynamic intersection of diverse civilizations. This enduring relationship between the two peoples has not only contributed to mutual cultural exchange but also established a unique context for collaboration.

The research also examines the role of Armenian community organizations in Iran, particularly their efforts to promote Armenian culture and make it recognizable in the Iranian social and cultural landscape. These organizations have played a significant part in preserving and presenting Armenian heritage, contributing to the broader cultural diversity of Iran. Through various initiatives and public activities, they have fostered understanding and appreciation of Armenian traditions among Iranians.

Furthermore, the study reflects on the historical episodes that have influenced Armenian-Iranian relations and contributed to shaping the Armenian community's identity within Iran. By delving into these cultural interactions, the research aims to offer a deeper understanding of how Armenians have contributed to the cultural fabric of Iran while maintaining their own heritage and distinct identity within the larger societal framework.

ОЧЕРКИ ОБ АРМЯНАХ В ИРАНСКОМ ДИСКУРСЕ

Ключевые слова: Иран, иранская пресса, армянское культурное наследие, иранские интеллектуалы, ирано-армянские деятели.

Цель данного исследования - представить рассказы об армянах в иранском дискурсе, касающиеся роли армян в иранской общественной жизни, а также отдельные эпизоды истории армянского народа.

Соответственно, в статье рассматривается опыт мирного сосуществования армянского и иранского народов, благодаря чему в настоящее время созданы благоприятные условия для того, чтобы регион стал оживленным перекрестком разных цивилизаций.

Эти прочные отношения между двумя народами не только способствовали взаимному культурному обмену, но и создали уникальный контекст для сотрудничества.

В исследовании также рассматривается роль армянских общинных организаций в Иране, в частности их усилия по продвижению армянской культуры и ее узнаваемости в иранском социальном и культурном ландшафте. Эти организации сыграли значительную роль в сохранении и популяризации армянского наследия, способствуя более широкому культурному разнообразию Ирана. Благодаря различным инициативам и общественным мероприятиям они способствовали пониманию и признанию армянских традиций среди иранцев.

Кроме того, в исследовании рассматриваются исторические эпизоды, которые повлияли на армяно-иранские отношения и способствовали формированию идентичности армянской общины в Иране. Углубляясь в эти культурные взаимодействия, исследование стремится предложить более глубокое понимание того, какой вклад армяне внесли в культурную структуру Ирана, сохранив при этом свое собственное наследие и особую идентичность в более широких общественных рамках.

Հայկուհի Մուրադյան (Հայաստան, Երևան)

ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԳՈՐԾՈՆԸ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

Մշակույթը յուրաքանչյուր պետության «փափուկ» ուժն է, որի միջոցով կառուցվում է արտաքին քաղաքականությունը, համագործակցությունը այլ երկրների հետ՝ մշակույթի միջոցով ստեղծելով իր կերպարը: Մշակույթի և մշակութային փոխառնչությունների միջոցով պետությունները քաղաքական բազմաթիվ հարցեր են լուծում: Ադրբեջանի պարագայում ևս մշակույթը արտաքին քաղաքականության մեջ երկրի կերպարի կառուցման հիմնական գործիքներից մեկն է: Սույն հոդվածում քննարկվում է Ադրբեջանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության ուղղությունները և գործիքները, որի միջոցով կերպվում է ադրբեջանի «հանդուրժողական», «դեմոկրատ» և «բազմամշակութային» կերպարը:

Հետազոտությունը հիմնված է քաղաքագիտության և մշակութային մարդաբանության համալիր մեթոդների կիրառման վրա: Դիտարկվել են մեդիա դաշտում ադրբեջանական պետական մարմինների հայտարարությունները, ուսումնասիրվել է երկրի արտաքին քաղաքականությունը՝ օրենքների, համագործակցության և միջազգային համաձայնագրերի միջոցով, ինչպես նաև քննության համար նյութ է հանդիսացել Ադրբեջանի ներքին քաղաքականության մեջ ընթացող դիսկուրսները:

Բանալի բառեր՝ «փափուկ ուժ», մշակութային քաղաքականություն, բազմամշակութային կերպար, մշակութային վանդալիզմ, Ադրբեջանի Հանրապետություն, Արցախի ժառանգություն:

Ներածություն

Հայկական մշակութային ժառանգության յուրացման քաղաքականությունը, որը սկսվել էր դեռևս խորհրդային տարիներին, ակտիվորեն շարունակվեց Ադրբեջանի անկախության տարիներին և ստացավ նոր ձևակերպումներ ու ուղենիշներ, հատկապես, երբ իշխանության եկավ Հեյդար Ալիևի որդին՝ Իլհամ Ալիևը: Նա ոչ միայն չվերանայեց նախորդ նախագահության տարիներին վարած քաղաքականությունը, այլև սկսեց ավելի

ինտենսիվ ու համակողմանիորեն իրականացնել հայ մշակութային ժառանգության յուրացման ադրբեջանական քաղաքականությունը:

Ընդհանրապես, պետական մակարդակով մշակութային քաղաքականության մոդելի ձևավորման գործում էական դեր են խաղում քաղաքական առաջնորդի տեսակետներն ու պատկերացումները մշակույթի և, մասնավորապես, մշակութային ժառանգության մասին¹: Երբ խոսքը վերաբերում է Ադրբեջանին, ապա պետք է հասկանալ, որ մշակութային քաղաքականության մոդելը 2000-ական թթ. ձևավորվել է այս երկրի ղեկավարի գաղափարներին և պատկերացումներին համապատասխան: Այդ է վկայում նաև Ադրբեջանի մշակութային կառավարման համակարգի կառուցվածքը, որը հրապարակվել է 2021 թ. (Compendium, cultural policies and trends, Azerbaijan): Ելնելով աղյուսակի տեսքով ներկայացված այդ կառուցվածքից՝ կարելի է եզրակացնել, որ Ադրբեջանի մշակութային քաղաքականությունը կենտրոնացված է և «էկլեկտիկ»²: 2000-ականներին Ադրբեջանը սկսեց ակտիվորեն մասնակցել միջազգային մշակութային միջոցառումներին և ինտեգրվել միջազգային կազմակերպությունների գործունեությանը. մշակույթը դարձավ Ադրբեջանի արտաքին քաղաքականության «փափուկ ուժը», որի միջոցով նա փորձում է Արևմուտքին ներկայանալ որպես բազմամշակութայնությունը խրախուսող ժողովրդավարական պետություն:

2000 թվականին Ադրբեջանի մշակույթի նախարարությունը մասնակցել է «Մշակութային քաղաքականությունը Եվրոպայում» նախագծին և դարձել մի շարք միջազգային կոնվենցիաների և հռչակագրերի անդամ³: Միջազգային կոնվենցիաներին և հռչակագրերին միանալը նաև հիմք է դարձել Ադրբեջանի համար տեղական օրենսդրությունը կարգավորելու և մշակույթի ոլորտում նոր օրենքներ մշակելու համար: Միայն 2006 թվականից մինչև 2008 թվականը մշակութային կառավարման ոլորտում ստորագրվել են ավելի քան 100 օրենքներ և հրամանագրեր, այդ թվում «Մշակույթի մասին» օրենքը, որը հստակ սահմանում էր մշակութային ժառանգության հայեցակարգը, դրա պահպանման սկզբունքները, մշակութային բազմազանության խթանումը և այլն: Ադրբեջանի մշակութային քաղաքականության հիմքում ընկած է 2012 թվականին ընդունված «Մշակույթի մասին» օրենքը, որն ընդգծում է հիմնական սկզբունքներն ու ուղղությունները⁴.

¹ Вебер 2017.

² Моль 2008.

³ Member states, Azerbaijan, <https://en.unesco.org/countries/azerbaijan>, 12.03.2022.

⁴ Закон Азербайджанской Республики от 21 декабря 2012 года № 506-IVQ. О культуре.

Պետական քաղաքականությունն այս ոլորտում նոր «բարեփոխումներ» կոչվեցին «Երեք դե հայեցակարգ»՝ ապակենտրոնացում, ապամոնոպոլիզացիա և ժողովրդավարացում: 2014 թվականին հաստատվել է «Ադրբեջանի մշակույթի հայեցակարգը», որը ներառում է որոշումներ ազգային ավանդույթների պահպանման և խրախուսման, մշակույթի ոլորտում նյութատեխնիկական բազայի բարելավման, ինչպես նաև միջազգային կազմակերպությունների միջոցով դրա հանրահռչակման վերաբերյալ:

Այսպիսով, 2000-ականներից սկսած, Ադրբեջանի արտաքին քաղաքականությունը, օգտագործելով օրենսդրական գործիքներ և ակտիվորեն համագործակցելով միջազգային կառույցների հետ, ձգտում է ստեղծել Ադրբեջանի «ժողովրդավարական» և «հանդուրժողական» կերպարը:

Ադրբեջանի այս կերպարը, որը ստեղծվել է նրա կիրառած արտաքին քաղաքականության միջոցով, լիովին հակասում է իրական իրադարձություններին ու փաստերին:

Դրա ամենավառ օրինակը Ջուլա քաղաքի մերձակայքում գտնվող միջնադարյան հայկական խաչքարերի հնագույն գերեզմանոցի ավերումն էր: 2005 թվականին Ջուլայի խաչքարային դաշտն ամբողջությամբ ավերվել է. ադրբեջանցի զինվորականները ոչնչացրել են բոլոր խաչքարերը¹:

Ադրբեջանի վարած քաղաքականությունը հայկական ժառանգության ուղղությամբ կարելի է դասակարգել մի քանի խմբերի, որոնց մենք պայմանական անվանումներ ենք տվել՝ ներկայացնելու բռնայության քաղաքականությունը:

«Ժխտում»

Ալիևի քաղաքականության հայտնի մեթոդներից մեկը ժխտողականությունն է, երբ հերքվում է նույնիսկ ակնհայտ, հիմնավոր և վաղուց բացահայտվածը: Ջուլայում խաչքարերի ոչնչացումը նույնպես ակտիվորեն հերքվում էր պետական մակարդակով: 2006 թվականին Իլիամ Ալիևն ասել է. «...հայկական լոբբիստական շրջանակների հորինած սուտն ու զրպարտությունը»: Սակայն Ադրբեջանի իշխանությունները կտրականապես արգելել են միջազգային դիտորդներին այցելել գերեզմանատուն: Այսպես, 2011 թվականին, երբ Ադրբեջանում ԱՄՆ դեսպան Մեթյու Բրայզան այցելեց Նախիջևան և ցանկություն հայտնեց այցելել Ջուլա՝ հետաքննելու հայկական խաչքարերի ենթադրյալ ոչնչացումը, նրան թույլ չեն տվել մուտք

¹ Julfa: The annihilation of the Armenian Cemetery by Nakhijevan's Azerbaijani authorities.

գործել քաղաք: Նույն սցենարը նկատեցինք Արցախյան 44-օրյա պատերազմից հետո, երբ Ադրբեջանի իշխանությունները թույլ չտվեցին ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի պատվիրակությանը այցելել Ադրբեջանի կողմից օկուպացված տարածքներ:

«Օկուպացիոն ժառանգություն»

Օկուպացված տարածքներում ադրբեջանցիներն առանձնահատուկ վանդալիզմ են ցուցաբերում Ազատամարտին և նրա հերոսներին նվիրված հուշարձանների, կոթողների և հուշահամալիրների նկատմամբ: Արցախյան առաջին ազատամարտի զոհերին նվիրված հուշարձանները հաճախ կառուցակցվել են ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված հուշարձանին՝ դառնալով մեկ հուշահամալիր: Օրինակ՝ Շուշիում ոչնչացվել է Հայոց ցեղասպանության զոհերի հուշարձանը: Այն տեղադրվել է Արցախյան առաջին պատերազմից հետո և նվիրված է եղել նաև Հայրենական մեծ պատերազմի զոհերին: Հադրութի շրջանի Ազոխ գյուղում ադրբեջանցիները ավերել են Հայրենական մեծ պատերազմի, Արցախյան առաջին պատերազմի և Հայոց ցեղասպանության զոհերին նվիրված հուշարձաններ, Հադրութի հերոս ազատամարտիկների հիշատակը հավերժացնող հուշակոթող և բազում այլ հուշարձաններ:

Ադրբեջանի պաշտոնական մարմինները, ոչնչացնելով Արցախի Հանրապետությունում վերջին 30 տարիներին ստեղծված մշակութային ժառանգությունը, այն որակում են որպես «օկուպացիոն» ժառանգություն և պետական մակարդակով արդարացնում այդ վանդալիզմը: Մշակութային ժառանգության վերաբերյալ գոյություն ունեցող բազմաթիվ տեսությունների և հայեցակարգերի մեջ չկա մեկ սահմանում, որը կդասակարգեր մշակութային ժառանգությունը որպես «օկուպացիոն» և կտա դրա ոչնչացման իրավունք: Ադրբեջանական քարոզչությամբ հորինված կեղծ գիտական թեզերն ուղղված են միայն Արցախի մշակութային ժառանգության դեմ սեփական հրեշավոր հանցագործությունների արդարացմանը և իրականության հետ կապ չունեն:

Մշակութային ժառանգության ինքնության վերափոխում

Հայկական մշակութային ժառանգության «աղվանացման» և «ուղղափառացման» մեխանիզմն այսօր էլ կիրառվում է: Դրա վառ օրինակները կարելի է համարել Ծակուռիի, Դադիվանքի, Ամարասի, Գոչավանքի, Գանձասարի վանքերի և այլ նշանային հուշարձանների հռչակումը աղվանական, հայերեն արձանագրությունների և խաչքարերի կեղծ հռչակումը, Շուշիի Սուրբ Ամենափրկիչ (Ղազանչեցոց) եկեղեցին ուղղափառ հռչակելը և դրա հիման վրա ապօրինի վերականգնողական աշխատանքների իրականացումը:

«Շինարարական աշխատանքներ»

«Ճանապարհների բարելավման շինարարական աշխատանքների» անվան տակ Ադրբեջանը նպատակաուղղված կերպով ոչնչացնում է ճանապարհների երկայնքով գտնվող հայկական պատմական բնակավայրերը, որոնք վկայում են Արցախում հայության ավելի քան հազարամյա բնակության մասին: Արբանյակային պատկերների շնորհիվ հնարավոր է եղել արձանագրել Շուշիի պատմական գերեզմանատան ավերածությունը, Հադրութի շրջանի Մեծ Թաղեր և Ասկերանի շրջանի Շոշ համայնքի Սղնախ գյուղերի գերեզմանոցների ավերումը: Մշակութային ժառանգության օբյեկտների աղավաղման, ոչնչացման և յուրացման բազմաթիվ դեպքերը վկայում են, որ ադրբեջանական կողմը ամեն կերպ խախտում է 1954 թվականի «Զինված ընդհարման դեպքում մշակութային արժեքների պաշտպանության մասին» Հաագայի կոնվենցիայով և վավերացված երկու արձանագրություններով նախատեսված իր պարտավորությունները:

Պատերազմի դեպքում մշակութային ժառանգության պաշտպանությանը վերաբերող դրույթներ կան նաև Ժնևի կոնվենցիայում և դրա արձանագրություններում: Նվաճված տարածքներում մշակութային ժառանգության օբյեկտների պաշտպանությունն ամրագրվում է նաև ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի մի շարք կոնվենցիաներով՝ «Մշակութային արժեքների նկատմամբ սեփականության իրավունքի ապօրինի ներմուծումը, արտահանումն ու անօրինական փոխանցումը» արգելող կոնվենցիան (1970 թ.) և այլն: Այս կոնվենցիաների հիմնական գաղափարն այն է, որ միջազգային իրավունքը արգելում է թիրախավորել և միտումնավոր ոչնչացնել մշակութային ժառանգության օբյեկտները:

Սա պետք է դիտարկել որպես համաշխարհային մշակութային ժառանգության դեմ ուղղված և համաշխարհային հանրության կողմից դատապարտված գործողություններ: Վերոհիշյալ և նմանատիպ կոնվենցիաների հիմնական թերությունն այն է, որ դրանք նախատեսված են և ուղղված են միջազգայնորեն ճանաչված պետություններին:

Եզրակացություն

Արցախի մշակութային ժառանգության ապօրինի յուրացումը Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից երկար տարիներ մշակված քաղաքականություն է: Կարելի է հստակ ուրվագծել ադրբեջանական քաղաքականության երկու ուղղություն, որոնք տեսականորեն հակասում են միմյանց, բայց իրականում համալրում են. հայկական մշակութային ժառանգության յուրացման և ոչնչացման քաղաքականությունը միջազգային մակարդակով «արդարացվում» է Ադրբեջանի արտաքին քաղաքականության ջանքերով, որոնք ներառում են մասնագիտական և ֆինանսական լուրջ ռեսուրսների օգտագործում: Հայկական կողմից հստակ քաղաքական հայեցակարգը, մշակութային ժառանգության պահպանության հարցերի հստակեցումը, միջազգային գիտափրավական հարթակների ու մեխանիզմների ոլորտում ակտիվ աշխատանքը, մասնագիտական ներուժի համախմբումն այսօր առաջնահերթ ռազմավարական խնդիրներ են:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Вебер М., Власть и политика, Москва, «Рипол Классик», 2017.

Моль А., Социодинамика культуры, Москва, «ЛКИ», 2008.

Էլեկտրոնային հղումներ

Azerbaijan Claims that Dadivank Monastery Belongs to Udi Cultural Heritage,

<https://monumentwatch.org/en/alerts/azerbaijan-claims-that-dadivank-monastery-belongs-to-udi-cultural-heritage/> (15.05.2021)

Compendium, cultural policies and trends, Azerbaijan, <https://www.culturalpolicies.net/database/search-by-country/country-profile/category/?id=4&gl=1>,

profile updated in October, 2021.

Destruction of the cemetery of Syghnakh, <https://monumentwatch.org/en/alerts/>

[destruction-of-the-cemetery-of-syghnakh/](https://monumentwatch.org/en/alerts/destruction-of-the-cemetery-of-syghnakh/), 9.06.2021.

Destruction of the memorial complex in Azokh village of Hadrut, [https://monumentwatch.](https://monumentwatch.org/en/alerts/destruction-of-the-memorial-complex-in-azokh-village-of-hadrut/)

[org/en/alerts/destruction-of-the-memorial-complex-in-azokh-village-of-hadrut/](https://monumentwatch.org/en/alerts/destruction-of-the-memorial-complex-in-azokh-village-of-hadrut/), 28.08.2021.

Destruction of the memorial devoted to the genocide victims in Shushi, <https://monumentwatch.org/en/alerts/destruction-of-the-memorial-devoted-to-the-genocide-victims-in-shushi/>. 16. 05.2021.

Destruction of the memorial in Vorotan town (Kubatli), <https://monumentwatch.org/en/alerts/destruction-of-the-memorial-in-vorotan-town-kubatli/>, 22.10.2021.

<https://monumentwatch.org/en/alerts/new-facts-about-mets-tagher-village-the-destruction-of-the-cemetery-school-and-the-church-of-surb-astvatsatsin-by-the-bbc-world-news/>. 4.12.2022.

ПОЛИТИКА АЗЕРБАЙДЖАНА ПО ОТНОШЕНИЮ К КУЛЬТУРНОМУ НАСЛЕДИЮ АРЦАХА ПОСЛЕ 44-ДНЕВНОЙ ВОЙНЫ

Illegal reconstruction of the Surb Ghazanchetsots church in Shushi, [https://monumentwatch.](https://monumentwatch.org/en/alerts/illegal-reconstruction-of-the-surb-ghazanchetsots-church-in-shushi/)

[org/en/alerts/illegal-reconstruction-of-the-surb-ghazanchetsots-church-in-shushi/](https://monumentwatch.org/en/alerts/illegal-reconstruction-of-the-surb-ghazanchetsots-church-in-shushi/), 15.05.2021.

Julfa: The annihilation of the Armenian Cemetery by Nakhijevan's Azerbaijani authorities // <https://raa-am.org/wp-content/uploads/2021/11/Julfa-The-Annihilation-of-the-Armenian-Cemetery-by-Nakhijevans-Azerbaijani-Authorities.pdf>

Member states, Azerbaijan, <https://en.unesco.org/countries/azerbaijan>, 12.03.2022.

Memorial dedicated to the victims of World War II and the First Artsakh War was desecrated in Azokh village, <https://monumentwatch.org/en/alerts/memorial-dedicated-to-the-victims-of-world-war-ii-and-the-first-artsakh-war-was-desecrated-in-azokh-village/>, 11. 05. 2022.

New facts by the BBC World News about the destruction of the cemetery, school and the church of Surb Astvatsatsin in Mets Tagher village, The Statement of the President of Azerbaijan on the Church of Tsakuri, <https://monumentwatch.org/en/alerts/>

the-statement-of-the-president-of-azerbaijan-on-the-church-of-tsakuri/, 04.05.2021.

Брайзе запретили посетить армянское кладбище Джуги // <https://rus.azatutyun.am/a/9501535.html>.

Конвенция о защите культурных ценностей в случае вооруженного конфликта. Гаага, 14 мая 1954 года.

Коротко о культурной стратегии Азербайджана // [https://www.culturepartnership.](https://www.culturepartnership.eu/article/korotko-o-kuljturnoy-strategii-azerbaydjana)

[eu/article/korotko-o-kuljturnoy-strategii-azerbaydjana](https://www.culturepartnership.eu/article/korotko-o-kuljturnoy-strategii-azerbaydjana).

Конвенция о защите культурных ценностей в случае вооруженного конфликта. Гаага, 14 мая 1954 года, [https://www.icrc.org/ru/doc/resources/documents/ misc/treaties-cultural-properties-140554.htm](https://www.icrc.org/ru/doc/resources/documents/misc/treaties-cultural-properties-140554.htm)

Закон Азербайджанской Республики от 21 декабря 2012 года № 506-IVQ. О культуре, https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31498071&pos=5;-106#pos=5;-106]

THE FACTOR OF CULTURE IN THE CONTEXT OF AZERBAIJAN'S FOREIGN POLICY

Keywords: Cultural heritage of Artsakh, cultural policy of Azerbaijan, multiculturalism, cultural identity, cultural image, “occupational heritage”, modification of heritage identity.

The purpose of the article is to review the main directions of Azerbaijan's cultural policy towards the cultural heritage of Artsakh. We will consider the cultural policy of Azerbaijan in its two main directions. The first direction is aimed at the foreign/international audience to present the “multicultural” and “tolerant” nature of Azerbaijan. We will present the main mechanisms and methods used by the Azerbaijani authorities to create their own cultural image in foreign policy (laws, cooperation, financial investments, etc). The second direction is focused on the internal audience. As a result of the search, we can state that the political system of Azerbaijan is aimed at the destruction, transformation and privatization of other (mainly Armenian) cultural elements. Since the ceasefire of the 44-day Artsakh war, all the levers of Azerbaijan's foreign policy are seeking to change the cultural image of the country for an international audience, moving from an “aggressor” to a “peacemaker” or “protector of culture”, while at the same time continuing to appropriate and destroy the Armenian heritage. In the article we will consider the ways and means of Azerbaijan's policy, which are becoming fundamental for changing the cultural image of Azerbaijan.

ФАКТОР КУЛЬТУРЫ В КОНТЕКСТЕ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Ключевые слова: Культурное наследие Арцаха, культурная политика Азербайджана, мультикультурализм, культурная идентичность, культурный имидж, «оккупационное наследие», модификация идентичности наследия.

Целью статьи является анализ основных направлений государственной политики Азербайджана по отношению к культурному наследию Арцаха. Здесь мы рассмотрим политику Азербайджана в двух ее основных направлениях. Первое направление нацелено на международную аудиторию для представления «мультикультурного» и «толерантного» характера своей страны. Основные механизмы и методы, используемые властями Азербайджана для создания своего культурного имиджа во внешней политике, – это видимость соблюдения законов, международное сотрудничество, финансовые инвестиции и т. д. Второе направление – это реальная политика Азербайджана, проводимая внутри страны. В результате поиска собственной культурной идентичности идеология Азербайджана направлена на уничтожение, преобразование и приватизацию чужих (в основном армянских) культурных элементов и культурного наследия. После прекращения огня 44-дневной Арцахской войны все рычаги внешней политики Азербайджана направлены на то, чтобы изменить культурный образ своей страны в глазах международной аудитории, перейдя от «агрессора» к «миротворцу» и «защитнику культуры». В то же время Азербайджан методично продолжает присваивать и уничтожать армянское культурное наследие. В статье мы рассмотрим пути и средства этой двуликой политики Азербайджана, которая стала основополагающей для изменения культурного имиджа этой страны.

**ՊԱՆԹՅՈՒՐՔԻԶՄԻ ԵՎ ՊԱՆԻՍԼԱՄԻԶՄԻ
ԽՈՍՈՒՅԹԸ 1988–1989 ԹԹ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼՈՒՄ
ԵՎ ՏՊԱԳԻՐ ՈՉ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՕՐԳԱՆՆԵՐՈՒՄ**

1988 թ. Արցախյան շարժման սկզբնավորմանը զուգընթաց հայկական մամուլում և հանրային խոսույթում սկսում են շրջանառվել պանթյուրքիզմի և պանիսլամիզմի վերաբերյալ քննարկումները: Խորհրդային Հայաստանի մամուլը, չհաշված առանձին բացառությունները, պանթյուրքիզմի և պանիսլամիզմի խնդիրներին չէր անդրադառնում, թեև այդ հարցի վերաբերյալ գիտական բազմաթիվ ուսումնասիրություններ և գրքեր, այնուամենայնիվ, տպագրվում էին: Ի տարբերություն պաշտոնական մամուլի՝ խնդիրը լայնորեն քննարկվում էր այնպիսի ինքնահրապարակումներում, ինչպիսիք էին, օրինակ, «Անկախություն»-ը և «Հայ դատ»-ը:

Հայկական հասարակական-քաղաքական միտքը պանթյուրքիզմը դիտարկում էր տարբեր տեսանկյուններից: Ոմանք այն համարում էին հին և 19-րդ դարի վերջի, 20-րդ դարի սկզբի գաղափարախոսություն, որը 1988 թ. դրությամբ չունեւ էական նշանակություն Հայաստանի համար: Մյուսները, պանթյուրքիզմը համարելով սպառնալիք, գտնում էին, որ Հայաստանը դրան կարող է դիմակայել միայն Ռուսաստանի օգնությամբ:

Պանթյուրքիզմի և պանիսլամիզմի խնդիրը, պաշտոնական մամուլի լուսաբանությանը չարժանանալով, քննարկվում էր նաև բազմափառ հանրահավաքներում: Դեռևս 1988 թ. մարտին, երբ Ղարաբաղ կոմիտեն ձևավորման ընթացքում էր, խնդրին անդրադառնում է կոմիտեի անդամ Վազգեն Մանուկյանը: Հեղափոխություն պանթյուրքիզմի հարցը բարձրացնում է Ղարաբաղյան շարժման հայաստանյան կոմիտեն:

Հայկական պաշտոնական մամուլը պանթյուրքիզմի վրանգին սկսում է անդրադառնալ 1989 թ. երկրորդ կեսից: Այդ պահից սկսած այն աստիճանաբար դառնում է մեղիա քննարկման առարկա և շարունակում է մնալ հայկական հասարակական-քաղաքական միտքի շրջանակներում մինչև Հայաստանի անկախության հռչակումը՝ հեղափոխություն վերածվելով հայ-թուրքական հարաբերությունների ներկայի ու ապագայի վերաբերյալ քննարկման:

Բանալի բառեր: Արցախյան շարժում, պանթյուրքիզմ, հայկական մամուլ, ինքնահրատ մամուլ, հայկական անկախ պետականություն:

Ղարաբաղյան շարժման սկիզբը, ավանդաբար, համարվում է 1988 թ. փետրվարը, երբ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի ժողպատգամավորների խորհուրդը դիմում է Խորհրդային Հայաստանի, Խորհրդային Ադրբեջանի և ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդներին՝ խնդրելով մարզը միավորել Հայաստանի հետ: Որոշումից անմիջապես հետո Հայաստանի տարբեր շրջաններում սկսվում են բազմամարդ հանրահավաքները, «Ղարաբաղ» կոմիտեի ձևավորումը և ընդհանրապես՝ Շարժումը: Պետք է նշել, սակայն, որ Լեռնային Ղարաբաղի խնդիրը ավելի վաղ ժամանակներից էր հայ հանրության ուշադրության կենտրոնում: Նույն ժամանակաշրջանում ակտիվորեն քննարկվում էր նաև Հայոց Ցեղասպանության ճանաչման, թուրքական սպառնալիքի, պանթյուրքիզմի և այլ հարակից հարցեր:

Հայկական պաշտոնական մամուլը՝ «Սովետական Հայաստան», «Ավանգարդ», «Երեկոյան Երևան» և այլ թերթերը, հասկանալի պատճառներով, պանթյուրքիզմի մասին գրեթե չէին գրում: Այս խնդրին գլխավորապես անդրադառնում էին գիտական-ակադեմիական շրջանակները: 1983 թ. Երևանում լույս է տեսնում պատմաբան Զոն Կիրակոսյանի «Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ» գրքի երկրորդ հատորը¹, որտեղ, բացի 20-րդ դարի սկզբի իրադարձություններից, անդրադարձ կար նաև ժամանակակից պանթյուրքիզմին և թուրքական սպառնալիքին: Գրքի 6-րդ գլխում, որը վերնագրված էր «Թուրքիզմն այսօր», հեղինակն անդրադառնում էր 20-րդ դարի 70-80-ական թվականներին Թուրքիայի Հանրապետության ներքին ու արտաքին քաղաքականությանը: Մեջբերելով Թուրքիա Օզալի հարցազրույցներից մեկը՝ Զոն Կիրակոսյանը նրան համարում էր «նեոպանթյուրքիզմի գաղափարախոս»²: Թուրքական ազգայնականությունն ու պանթյուրքիզմը գիտնականը դիտարկում էր որպես կոմունիզմի դեմ ուղղված սպառնալիք, որի ակունքներում կանգնած էր Հյուսիս-Ատլանտյան դաշինքն ու ԱՄՆ-ն: Պանթյուրքիզմի ջատագովներից էր նաև Արփասլան Թյուրքեշը, որը «պանթյուրքիստական գաղափարախոսությունը հռչակեց որպես միջոց հակակոմունիստական մարտաշունչ հայացքներ քարոզելու համար»³:

¹ Կիրակոսյան 1983:

² Նույն տեղում, 411:

³ Նույն տեղում, 413-414:

20-րդ դարի 80-90-ական թվականներին թուրքական վտանգի և պանթյուրքիզմի մասին ծավալուն անդրադարձ կար նաև Հրաչիկ Սիմոնյանի «Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից» մենագրությունում¹: Թեև գիրքը լույս է տեսել 1991 թ.-ին, սակայն գրքում անդրադարձ կար 80-ականների երկրորդ կեսին պանթյուրքիստական սպառնալիքներին:

Ղարաբաղյան և ազգային-ազատագրական շարժմանն անմիջապես նախորդած շրջանում պանթյուրքիզմի վերաբերյալ հոդվածներ հայկական մամուլում գրեթե չկային: Փոխարենը գրում էին Հայոց Ցեղասպանության ճանաչման մասին, զոհերի հարազատների և վերապրածների պատմություններ, հուշեր, գիտական հետազոտություններ: 1987 թ. նման բովանդակությամբ հոդվածներ տպագրվում էին «Գարուն» ամսագրում: 1987 թ.-ի փետրվարի համարում լույս է տեսնում սփյուռքահայ գրող, հրապարակախոս Թորոս Թորանյանի «Անապատը տակավին կհուզվի» հուշագրությունը, որտեղ խոսվում է նաև ցեղասպանության ցավը, կորուստը մոռանալու անհնարինության մասին²:

Պատմական արդարության վերականգնման, վնասի փոխհատուցման գաղափարն արտահայտվում էր նաև գեղարվեստական ստեղծագործություններում: «Գարուն»-ի 1987 թ. 7-րդ համարում վերոնշյալ խնդիրը թեև հպանցիկ, սակայն, մեր կարծիքով՝ ազդեցիկ, արծարծվում է Գևորգ Հակոբյանի «Մարեին էլ մահ չկա» պատմվածքում, որը գաղթից ու ցեղասպանությունից փրկված մի կնոջ մասին է, ում որդին Երևանում ուսումնական տարիները հետո մորը տանում է քաղաք: Երևանում մայր և որդի մտնում են հանրախանութ, որի մեծադիր հայելու առջև հերոսուհին՝ Մարեն, տեսնում է իրեն, սակայն կարծում է, թե իր հին՝ կորցրած հայրենիքի ծանոթներից է: Ու թևերը բացելով մոտենում է ողջագուրվելու, սակայն բախվում է հայելուն ու կոտրում: Որդին խանութի տնօրենին առաջարկում է կրկնակի փոխհատուցել վնասը:

«– Վնասը... դու ինչո՞ւ հատուցես...»,– ասաց դիրեկտորը,– այդ վնասը անհատուցելի է, երիտասարդ: Իսկ հայելին հենց վաղը իր տեղում կլինի»³:

1987 թ. հունիսի 18-ին Եվրախորհրդարանն ընդունում է հատուկ բանաձև, որը ճանաչում էր 1915-17 թթ. Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած «ողբերգական իրադարձությունները» որպես ցեղասպանություն⁴:

¹ Սիմոնյան 1991:

² «Գարուն», թիվ 2, 1987, էջ 55:

³ «Գարուն», թիվ 7, 1987, էջ 42-45:

⁴ European Parliament Resolution, https://www.armenian-genocide.org/Affirmation.152/current_category.7/affirmation_detail.html: Դիտվել է՝ 23.03.2024թ.:

Միակ թերթը, որն անդրադառնում է Ստրասբուրգի որոշմանը, Սփյուռքահայության հետ կապի կոմիտեի պաշտոնաթերթ «Հայրենիքի ծայն»-ն էր, որի հունիսի 24-ի թիվ 26 համարում տպագրված էր ՏԱՍՍ գործակալության համառոտ հաղորդագրությունը¹: Եվրախորհրդարանի որոշման մյուս անդրադարձը գեղարվեստական էր. «Գարուն» ամսագրի 1987 թ. նոյեմբերի համարում տպագրվում է Էդվարդ Միլիտոնյանի «Ստրասբուրգ-87» բանաստեղծությունը²:

Ի տարբերություն մյուս թերթերի՝ «Հայրենիքի ծայն»-ն առավել շատ էր անդրադառնում Հայոց Ցեղասպանությանը, պանթյուրքիզմի սպառնալիքին, ցեղասպանությունը ժխտելու Թուրքիայի քաղաքականությանը և հարակից այլ հարցերին:

1987 թ. օգոստոսի 5-ի համարում «Հայրենիքի ծայն» թերթում տպագրվում է հարցազրույց պատմաբան Ռուբեն Սահակյանի հետ, ով նշել էր, որ «մեր օրերում անգամ Թուրքիան օգտագործում է այնպիսի տեսություններ, ինչպիսիք են պանիսլամիզմը, պանթյուրքիզմը, բուրժուական նացիոնալիզմը, ծավալապաշտությունը և այլն»: Նա նաև նշում էր, որ թուրքական պատմագրության «հակագիտական, հակառուսական պնդումները լայն աջակցություն են գտնում Թուրքիայի կառավարող շրջանների կողմից»³:

Բովանդակային նույն գիծն ունեւ պատմական գիտությունների թեկնածուներ Արման Կիրակոսյանի և Ռուբեն Սաֆրաստյանի ծավալուն հոդվածը «Հայրենիքի ծայն» թերթի հոկտեմբերի 7-ի համարում: Հոդվածում անդրադարձ կա նաև պանթյուրքիզմին, իսկ որպես ժամանակակից Թուրքիայի ծավալապաշտական քաղաքականության օրինակ՝ բերվում էր 1974 թ. Կիպրոսի տարածքի մի մասի զավթումը⁴:

Բովանդակային առումով հայկական մամուլի կերպափոխումը սկսվեց 1987 թ. աշնանը, երբ աստիճանաբար ձևավորվում էր նոր ինքնահրատ մամուլը (самиздат): Այն պաշտոնական չէր, տպագրվում էր կիսագաղտնի, հիմնականում՝ գրամեքենայով և բազմացվում: Հաշվի առնելով, սակայն, ինքնահրատի տարածման ծավալները, բովանդակային կառուցվածքը՝ կարծում ենք, որ դրանք կարելի է համարել մամուլի օրգան: Առաջին ինքնահրատ թերթը, որը լույս է տեսնում Խորհրդային Հայաստանում վերակառուցման շրջանում, Ազգային ինքնորոշում միավորման «Անկախություն» թերթն էր:

¹ Եվրապառլամենտը հայերի ցեղասպանության մասին, «Հայրենիքի ծայն», 24 հունիսի, 1987 թ., թիվ 26:

² Միլիտոնյան, Ստրասբուրգ-87, «Գարուն», նոյեմբեր, թիվ 11, 1987, էջ 38:

³ «Հայրենիքի ծայն», 5 օգոստոսի, 1987, թիվ 32:

⁴ «Հայրենիքի ծայն», 7 հոկտեմբերի, 1987, թիվ 41:

1988 թ. հունվարի 30-ին, 5-րդ համարում «Անկախություն» թերթն անդրադառնում է Թուրքիայի հետ հարաբերությունների խնդրին: Ոչ մեծ խմբագրականում պանթյուրքիզմի մասին ուղիղ հիշատակություն չկար, սակայն անդրադարձ կար թուրքական սպառնալիքին, որը Հայաստանի հանրության որոշ շրջանակներ դիտում էին որպես անկախությունից հրաժարվելու պատճառ:

«Անկախությունից վախեցող սակավաթիվ մարդկանց հիմնական կռվանը ռուսական 150-ամյա հետևյալ շուտասելուկն է. «Հենց որ Ռուսաստանից անջատվեցիք, մուսուլմանները մեզ կուտեն»: ...Նախ՝ ոչ թե մենք ենք Թուրքիայից հողեր գրավել, այլ հակառակը: Այսինքն՝ պահանջատերը մենք ենք, ոչ թե նրանք: Երկրորդ՝ 1918 թ. մայիսի 28-ին, երբ Հայաստանն անկախացավ, երբ դեռ թարմ էին Եղեռնի հետքերը, երբ թվում էր, թե մեր և Թուրքիայի մեջ անհնար է որևէ կապ հաստատել, Թուրքիան մեր անկախությունը ճանաչող առաջին պետություններից էր և մեզ հետ դիվանագիտական հարաբերություններ ուներ: Դա այդպես էր, քանզի Արևելահայաստանի անկախացումը Թուրքիայի շահերին բացարձակապես չի դիպել և չի դիպելու: Ընդհակառակը, Թուրքիային ավելի շատ ձեռնտու է (նույնիսկ Արևմտահայաստանը զիջելու գնով) հարևանություն անել չեզոք, անկախ Հայաստանի, քան անընդհատ տաք ջրերը ձգտող Ռուսաստանի հետ: ...Այսօրվա պայմաններում, երբ կա Հայկական հարցն ընդունած Եվրոխորհրդարան, երբ կա ՄԱԿ, երբ ունենք բավական ուժեղ ու ազդեցիկ Սփյուռք, ԳՈՆԵ Թուրքիայի կողմից մեր անկախության դեմ որևէ ոտնձգություն ԲԱՅԱՌՎՈՒՄ է»¹:

Թուրքիայի հետ հարաբերություններին ու պանթյուրքիզմին անդրադառնում էր նաև «Հայ դատի պաշտպանության ընկերություն» կազմակերպության «Հայ դատ» պաշտոնաթերթը: Կազմակերպությունը ստեղծվել էր 1987 թ. վերջին, որի ղեկավար Հովիկ Վասիլյանը նույնպես 1960-ականների քաղաքական այլախոհներից էր, հակախորհրդային գործունեության մեղադրանքով ձերբակալվել էր և աքսորվել: «Հայ դատ» թերթի և կազմակերպության դիրքորոշումը Թուրքիայի հանդեպ էապես տարբերվում էր ԱԻՄ-ի «Անկախություն»-ից: Թերթը պանթյուրքիզմը սպառնալիք էր համարում, սակայն գտնում էր, որ այդ սպառնալիքին դիմակայելու համար անհրաժեշտ է «խորհրդային ժողովուրդների համակեցությունը»:

«Պատմական ներկա ժամանակաշրջանում հայերիս ձեռնտու է ապրել ու պաշտպանվել սլավոնական և այլ սովետական ժողովուրդների

¹ «Անկախություն», 5 (15), 30 հունվարի, 1988, էջ 100-101:

համակեցության մեջ, բայց ապրել ու պահպանվել, ոչ թե աստիճանաբար կուլ գնալ թուրք-թաթարական հին ջարդարարների նոր՝ դիմակավորված ժառանգների հորձանքին: ...Իրականություն է, որ Անդրկովկասում գուցե ամենաշատը հայերն են շահագրգռված, որ պահպանվի ու ամրանա սովետական համակեցությունը՝ որպես պանթյուրքիստական նկրտումների հակակշիռ», - գրված էր թերթում¹:

Պանթյուրքիզմի խնդիրը, որը 1988 թ. սկսված ժողովրդական շարժման համատեքստում դիտարկվում էր որպես ուղիղ սպառնալիք Հայաստանի և հայ ժողովրդի գոյությանը, ուներ այնպիսի հանրային նշանակություն, որ քննարկվում էր նաև բազմահազարանոց հանրահավաքներում: 1988 թ. մարտի 22-ին «Ղարաբաղյան» շարժման կազմկոմիտեի անունից տարածվում է թռուցիկ, որը կոչվում էր «Ի՞նչ է պանիսլամիզմը և ի՞նչ է պանթյուրքիզմը»: Թռուցիկի հեղինակը Վազգեն Մանուկյանն էր և ստորև ներկայացվող հատվածները մեջբերվում են Վազգեն Մանուկյանի «Հայկական երազանքը գոյատևման փակուղում» գրքից: Թռուցիկում նշված էր, որ ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանությունները ցանկանում են հայերի և ադրբեջանցիների բախումներ հրահրել, որի համար հաճախ օգտագործում են պանիսլամիզմ և պանթյուրքիզմ հասկացությունները: Թռուցիկում գրված էր, որ պանիսլամիզմն ու պանթյուրքիզմը ներկայում «ուղղված չեն ոչ մահմեդական որևէ ժողովրդի դեմ»:

«Պանթյուրքիզմի նպատակն է եղել մի պետության մեջ միավորել բոլոր թյուրքալեզու ժողովուրդներին՝ Խաղաղ օվկիանոսից մինչև Բալկաններ: Դա չհաջողվեց ինչպես XIX դարի վերջին, այնպես էլ XX դարի սկզբին: Այժմ այդ խնդիրն առավել ևս անլուծելի է: Պանթյուրքիզմը, ունենալով փոքր քաղաքական կշիռ, պահպանվել է որպես մշակութային, պատմագիտական, լեզվական, կրոնական, էթնիկական ընդհանրության գաղափար: ...Մեր ժողովուրդը պետք է իմանա, որ թե՛ պանիսլամիզմը և թե՛ պանթյուրքիզմն իրենց այսօրվա վիճակով սկզբունքորեն բնավ ուղղված չեն հայության դեմ»²:

Հանրահավաքներում պանթյուրքիզմի սպառնալիքին անդրադառնում են նաև ավելի ուշ՝ 1988 թ. օգոստոսին: Ազգային ինքնորոշում միավորման «Հայրենիք» ամսագիրը, որի խմբագիրը Մովսես Գորգիսյանն էր, օգոստոսի թողարկման մեջ հրապարակում է «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամ Վազգեն Մանուկյանի ելույթը Անկախության հրապարակում: Ելույթի հիմնական ուղերձը դիմակայությունն էր «Եթե մենք մենակ լինենք, թուրքերը

¹ «Հայ դատ», թիվ 2, 1988, էջ 6-7:

² Մանուկյան 2002, 5:

մեզ կոչնչացնեն» թեզին: Հեղինակը նշում էր, որ «ով ասում է՝ եթե մենակ լինենք, թուրքերը մեզ կոչնչացնեն, նա փաստորեն ասում է՝ Ղարաբաղը մեզ պետք չէ»:

«Ասում են, որ եթե նորից առանձին հանրապետություններ լինեն, Թուրքիան, միանալով Ադրբեջանին, կստեղծեն մի հզոր պետություն, իսկ Հայաստանը կանգնած է նրանց ճանապարհին, և նրանք ստիպված կլինեն ոչնչացնել Հայաստանը: ...20-րդ դարում այդ կրոնական, էթնիկական շարժումները համարյա վերացել են: ...պանթյուրքիզմի, պանիսլամիզմի ծրագրերը ինչ-որ տեղ մնացել են, բայց արդեն ուժ չունեն»¹:

1989 թ. առաջին կեսին ՀԼԿԵՄ Կենտկոմի պաշտոնաթերթ «Ավանգարդ»-ում քննարկվող թեմաների վերաբերյալ հոդվածներ չկան: Սակայն նկատվում է, որ նույն ժամանակամիջոցում թերթն աստիճանաբար ավելի ու ավելի շատ էր անդրադառնում ազգային հարցերին:

Ժամանակակից պանթյուրքիզմի վերաբերյալ առաջին արձագանքը թերթի հոկտեմբերի 6-ի համարում էր, որտեղ տպագրված էր Զորի Բալայանի և Վաչագան Գրիգորյանի «Ապրելու ստրատեգիան»² ծավալուն հոդվածը: Հոդվածի երկու հեղինակն էլ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզից ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի ընտրված պատգամավորներ էին: Հոդվածի առանձնահատկությունն այն էր, որ պատգամավորները կարճ ժամանակ առաջ մասնակցել էին ԽՍՀՄ Գլխավոր շտաբի նիստին, որտեղ ներկայացրել էին իրենց ռազմավարական տեսակետները, որն էլ տպագրվել էր թերթում: Հոդվածի հիմնական միտքը Խորհրդային Միության հարավային շրջաններում տարեց տարի ավելացող թուրքական բնակչությունն էր: Ըստ հեղինակների՝ Թուրքիայում տպագրված քարտեզներից մեկում նշված էր, թե ԽՍՀՄ որ հանրապետություններում են մահմեդականներ ապրում, և որոնց Թուրքիան մտադիր է ներառել իր պանթյուրքիստական նպատակներում: Հեղինակները նաև անդրադառնում էին Լեռնային Ղարաբաղի խնդրին՝ նշելով, որ այն «ազգային պատվախնդրության հարց չէ»: «Դա ավելի շուտ մի հայելի է, որի մեջ արտացոլվում է մեր ողջ երկրի, և ամենից առաջ Ռուսաստանի, տակավին ոչ մեկի կողմից չնկատված ծանր դրությունը: Ադրբեջանի և ընդհանրապես պանթյուրքիստների համար Ղարաբաղը դեպի Թուրքիա տանող ճանապարհին ընկած քար չէ սոսկ: Դա կրակակետ է: Կրկնում ենք՝ ոչ թե կրակների կետ, այլ կրակակետ, ինչպես ԵԿԿ-ն (երկարաժամկետ կրակակետ)», - գրում էին հեղինակները:

¹ «Հայրենիք», 1988, օգոստոս, թիվ 4, էջ 10-11:

² Բալայան, Գրիգորյան 1989, թիվ 116:

Մի քանի օր անց դարձյալ «Ավանգարդ» թերթում տպագրվում է «Խաչվածին մահ չկա» հոդվածի հերթական մասը¹, որտեղ մեջքերված էր Զորի Բալայանի ելույթներից մեկը: Հոդվածը շարունակաբար տպագրվում էր թերթում, որտեղ պատմվում էր ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի պատգամավորական հանձնաժողովի՝ Լեոնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզ սեպտեմբերի վերջին կատարած այցելության մասին: Հանձնաժողովի հետ ԼՂԻՄ էր գնացել նաև Զորի Բալայանը և իր ելույթներից մեկում կրկին անդրադարձել պանթյուրքիզմի ժամանակակից սպառնալիքներին և Ղարաբաղի՝ որպես պանթյուրքիզմի դեմ պատվար լինելու խնդրին:

Հայաստանի՝ որպես պանթյուրքիզմի պատնեշի հարցը 1989 թ. ամռան սկզբին էլ ավելի էր թեժացել: Թերևս դա է պատճառը, որ խնդրին կրկին անդրադառնում է «Ղարաբաղ» կոմիտեն: 1989 թ. հունիսի 24-ին Գերագույն խորհրդում ելույթ է ունենում Լևոն Տեր-Պետրոսյանը՝ նշելով, որ «պանթյուրքիզմի ծրագրի իրականացումը խափանող և դրանում Ռուսաստանի շահերին ծառայող գործոնի ըմբռնումը Հայկական հարցը կրկին ներքաշում է միջազգային քաղաքական հարաբերությունների բարդ ոլորտը, որ հղի է մեր ժողովրդի ճակատագրի համար վտանգավոր հետևանքներով»²:

«Պանթյուրքիզմի վտանգի, Թուրքիայի կողմից նվաճված հայկական տարածքների խնդրի արծարծումն այս պահին հետապնդում է միայն ու միայն մեկ նպատակ. հայ ժողովրդին ներկայացնել որպես ռեանշիստներ, վարկաբեկել արցախյան արդարացի պահանջատիրությունը և դրանով գրկել նրան վերոհիշյալ դաշնակիցների համակրանքից»³:

Նշենք նաև, որ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի այս ելույթը տպագրվել է «Դրօշակ» թերթում, որի վերնագիրն էր «Լևոն Տեր-Պետրոսյանի մտահոգիչ ելույթը»⁴: Նույն համարում կար նաև Զորի Բալայանի «Լինել, թե չլինել» հոդվածը⁵, որը Լևոն Տեր-Պետրոսյանի թեզերի տրամագծորեն հակառակ ուղեգծին էր հետևում:

1988-89 թթ.-ից հետո հայկական մամուլում պանթյուրքիզմի քննարկումը չի ավարտվում: Աստիճանաբար ստանալով նոր բովանդակություն՝ այն վերածվում է Թուրքիայի հետ հարաբերություններ հաստատել-չհաստատելու և ընդհանրապես՝ հայ-թուրքական հարաբերությունների ներկայի ու ապագայի քննարման:

¹ «Ավանգարդ», 18 հոկտեմբերի, 1989թ., թիվ 120:

² Տեր-Պետրոսյան 2006, 43-45:

³ Նույն տեղում:

⁴ «Դրօշակ», (Աթենք) 5 յուլիս, 1989 թ., էջ 18:

⁵ Նույն տեղում, 14-17:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Բալայան Զ., Գրիգորյան Վ., Ապրելյու ստրատեգիան, «Ավանգարդ», 6 հոկտեմբերի, 1989, թիվ 116:

Կիրակոսյան Զ., Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, գիրք երկրորդ, (1915-ից մինչև մեր օրերը), Երևան, 1983, «Հայաստան» հրատ.:

Մանուկյան Վ., Հայկական երազանքը գոյատևման փակուղում, Երևան 2002:

Միլիտոնյան Էդ., Ստրասբուրգ-87, «Գարուն», նոյեմբեր, թիվ 11, 1987: Սիմոնյան Հր., Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1991թ., «Հայաստան» հրատ.:

Տեր-Պետրոսյան Լ., Ընտրանի: Ելույթներ, հոդվածներ, հարցազրույցներ, Երևան, 2006:

«Անկախություն», թիվ 5 (15), 30 հունվարի, 1988թ.

«Ավանգարդ», թիվ 120, 18 հոկտեմբերի, 1989թ.

«Գարուն», թիվ 2, 1987թ.

«Գարուն», թիվ 7, 1987թ.

«Դրօշակ», (Աթենք) 5 յուլիս, 1989թ.

«Հայ դատ», թիվ 2, 1988թ.

«Հայրենիք», թիվ 4, օգոստոս, 1988թ.

«Հայրենիքի ծայն», թիվ 26, 24 հունիսի, 1987թ.

«Հայրենիքի ծայն», թիվ 32, 5 օգոստոսի, 1987թ.

«Հայրենիքի ծայն», թիվ 41, 7 հոկտեմբերի, 1987թ.

European Parliament Resolution, https://www.armenian-genocide.org/Affirmation.152/current_category.7/affirmation_detail.html: Դիտվել է՝ 23.03.2024թ.

DISCOURSE ON PAN-TURKISM AND PAN-ISLAMISM IN THE ARMENIAN PRESS AND NONE OFFICIAL PUBLICATIONS (1988-1989)

Keywords: Artsakh movement, Pan-Turkism, Armenian press, independent press, independent Armenian statehood.

In 1988, alongside the beginning of the Artsakh movement, discussions about Pan-Turkism and Pan-Islamism started to emerge in the Armenian press and society. Although the newspapers of Soviet Armenia, with a few exceptions, did not cover this issue, academic studies and books on the topic were still being published. Unlike the official press, not official newspapers such as “Independence” and “Hay Dat” widely discussed the topic.

Armenian socio-political thought examined Pan-Turkism from various perspectives. Some viewed it as an outdated ideology of the late 19th and early 20th centuries, which by 1988 had lost its relevance for Armenia. Others saw Pan-Turkism as a threat that could only be countered by unifying Armenia with Russia.

The issues of Pan-Turkism and Pan-Islamism were also discussed at large rallies. As early as March 1988, during the formation of the «Karabakh» committee, this issue was raised by committee member Vazgen Manukyan. Later, the Armenian Committee of the Karabakh Movement also addressed the ideology of Pan-Turkism.

In the second half of 1989, the issue gradually began to be discussed in the official media of Soviet Armenia and continued to be relevant in Armenian socio-political thought up until the proclamation of Armenia’s independence. Subsequently, it evolved into a discussion about the present and future of Armenian-Turkish relations.

ДИСКУРС О ПАНТЮРКИЗМЕ И ПАНИСЛАМИЗМЕ В 1988-1989ГГ. В АРМЯНСКОЙ ПРЕССЕ И В ПЕЧАТНЫХ НЕОФИЦИАЛЬНЫХ ОРГАНАХ

Ключевые слова: Арцахское движение, пантюркизм, армянская пресса, независимая пресса, независимая армянская государственность.

В 1988 году, параллельно с началом Арцахского движения, в армянской прессе и обществе начали циркулировать дискуссии о пантюркизме и панисламизме. Несмотря на то, что газеты Советской Армении, за редким исключением, не освещали эту проблему, научные исследования и книги по данной теме всё же выходили в свет. В отличие от официальной прессы, вопрос широко обсуждался в таких неофициальных газетах, как «Независимость» и «Ай Дат».

Армянская общественно-политическая мысль рассматривала пантюркизм с разных точек зрения. Одни считали его старой идеологией конца XIX - начала XX веков, которая к 1988 году утратила своё значение для Армении. Другие видели в пантюркизме угрозу, которой можно противостоять только через единение Армении с Россией.

Проблемы пантюркизма и панисламизма также обсуждались на многотысячных митингах. Уже в марте 1988 года при формировании комитета «Карабах» эту тему поднимал его член Вазген Манукян. Позже к идеологии пантюркизма обращался и Армянский комитет Карабахского движения.

Во второй половине 1989 года вопрос постепенно становился предметом обсуждения в официальных СМИ Армении и продолжал оставаться актуальным в армянской общественно-политической мысли вплоть до провозглашения независимости Армении. В дальнейшем эти обсуждения переросли в дискуссию о настоящем и будущем армяно-турецких отношений.

**ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ
ԱՐՑԱԽՈՒՄ 44-ՕՐՅԱ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՑ ՀԵՏՈ
(2021 - 2023 ԹԹ.)**

2020 թվականի 44-օրյա պատերազմից հետո մեծ թվով հուշարձաններ մնացին ադրբեջանական վերահսկողության տակ: Արցախի Հանրապետության հսկողության տակ մնացած հալածված 2021 -2022 թթ. շարունակվել են հնագիտական ուսումնասիրություններ:

Սույն աշխատանքի նպատակն է ներկայացնել 44-օրյա պատերազմից հետո Արցախի տարածքում իրականացված հնագիտական հետազոտությունները:

Նշված ժամանակահատվածում պեղման-մաքրման աշխատանքներ են իրականացվել Արցախի Հանրապետության Մարտունու, Մարտակերտի և Ասկերանի շրջաններում՝ Ծովափնյա գյուղի «Կարմիր Եկեղեցու» տարածքում և Քոլատակ գյուղի Մեծառանից Սբ. Հակոբավանքի վանական համալիրում:

Հետախուզական աշխատանքներ են իրականացվել Ասկերանի շրջանի Պատարա գյուղի Հավքախաղաց լեռնաճյուղի փեշին «Շինարեղ» տեղամասում, Մարտակերտի շրջանի Վաղուհաս գյուղի արևելյան հատվածում գտնվող «Քինչի հող» տեղամասում:

Բանալի բառեր՝ Արցախ, «Կարմիր եկեղեցի», Մեծառանից վանք, Ծովափնյա, Քոլատակ:

2020 թվականի 44-օրյա պատերազմից հետո Արցախի տարածքում իրականացվել են հնագիտական հետազոտություններ այն ժամանակ դեռևս հայկական վերահսկողության տակ գտնվող Մարտունու, Մարտակերտի և Ասկերանի շրջաններում:

Ծովատեղ գյուղի Կարմիր եկեղեցու հնագիտական հետազոտությունը

Կարմիր եկեղեցի համալիրը, որը հայտնի է նաև Մելիք Փաշայանների դամբարան անունով, գտնվում է Արցախի Հանրապետության Մարտունու շրջանի Ծովատեղ գյուղի արևելյան կողմում՝ հին գերեզմանոցի տարածքում գտնվող մի բլրի վրա (աղ.1,1)/: Հուշարձանի մասին տեղեկություններ են պահպանվել Սարգիս Զալալյանցի, Մակար Բարխուդարյանցի, Երվանդ Լալայանի աշխատություններում¹: Նշված հեղինակների վկայությունները հուշարձանի մասին տարբերվում են իրարից: Այսպես, եթե Սարգիս Զալալյանցը խոսում է մեկ քառախորան եկեղեցու մասին, որի միայն մեկ խորանը «կիսով չափ բարձր է հողի մակերևույթից», իսկ «երեքը հողի տակ են»², ապա Մակար Բարխուդարյանցը նշում է. «Դամբարանս ստորերկրեայ է և բաղկացած չորս պատկից մատուռներից, որոնց Ա-ն մեծ. Բ-ն միջակ մատուռներ են: Գ-ն եկեղեցի է՝ Դ-ն փոքր մատուռ է»³:

Եկեղեցու կառուցման արձանագրությունը տեղում չի պահպանվել: Ժամանակին այն տեսել են Սարգիս Զալալյանցն ու Մակար Բարխուդարյանցը: Ըստ Սարգիս Զալալյանցի բերած արձանագրության՝ եկեղեցին կառուցվել է ԶԾԵ (1506) թվականին, և այն կառուցել է Պետրոս եպիսկոպոսը⁴: Մակար եպիսկոպոս Բարխուդարյանցը նշում է. «Թվ. ՌՀ. (1621) Դավիթ եպիսկոպոս. յիշատակ է եկեղեցի վանքս որ լինի սա դամբարան և շիրիմ մերոց նախնեաց»⁵: Մ. Բարխուդարյանցին կրկնում է Երվանդ Լալայանը և բառացիորեն մեջ է բերում Մ. Բարխուդարյանցի ընթերցածը⁶: Այսպիսով, Մակար Բարխուդարյանցն ու Երվանդ Լալայանը եկեղեցու կառուցման թիվ են նշում 1621 թվականը:

Հարկ է նշել, որ եկեղեցու տարածքում պահպանված խաչքարերը թվագրվում են 12–13–րդ դդ. և 14–րդ դարով: Բոլոր արձանագիր խաչքարերը, որոնց մասին խոսում են Ս. Զալալյանցը, Մ. Բարխուդարյանցը, Ե. Լալայանը, կրում են միայն 16–րդ դարի թվականներ: Այսպես՝ Ս. Զալալյանցը ներկայացնում է 4 արձանագրություն, որոնցից երեքն ունեն հետևյալ թվականները՝ 1506, 1566, 1576: Մակար Բարխուդարյանցի ներկայացված 11 արձանագրությունից չորսը կրում են 1576, 1586, 1566, 1621

¹ Զալալեանց 1858, 333-334: Բարխուդարեանց 1895, 106 -108: Լալայան 1897, 49-50:

² Զալալեանց 1858, 333:

³ Բարխուդարեանց 1895, 107:

⁴ Զալալեանց 1858, 333:

⁵ Բարխուդարեանց 1895, 108:

⁶ Լալայան 1897, 49:

թվագրությունները (վերջի երկուսն այժմ տեղում չեն): Երվանդ Լալայանը նշում է 9 արձանագրություն, որոնցից չորսը 1566, 1576, 1586, 1621 թվականներով են թվագրվում: Բոլոր այս թվակիր խաչքարերից տեղում մնում են երկուսը՝ խորանի հյուսիսային ու հարավային կողմերում տեղադրված խաչքարերը՝ 1576 և 1586 թվականներով (աղ. I, 2, 3):

Կարմիր եկեղեցին բուսականությամբ պատված և ավերված վիճակում էր: Եկեղեցու ուրվագծվող դահլիճը ծածկված էր քարի ու հողի 0.50-0.80 մ հաստությամբ կույտով, այս շերտի տակ սկսվում է մաքուր կավահողի շերտ:

2022 թվականին այստեղ իրականացվել են պեղման և մաքրման աշխատանքներ (հնագիտական արշավախմբի ղեկավար՝ Վարդգես Սաֆարյան, ճարտարապետ՝ Մանվել Սարգսյան): Հնագիտական պեղումների հիմնական նպատակն էր գտնել մելիք Փաշայաններին պատկանող դամբարանը, սակայն համապատասխան թաղումներ այդպես էլ չեն հայտնաբերվել: Փոխարենն ի հայտ են եկել տարբեր ժամանակներին պատկանող խաչքարերի բեկորներ, արձանագիր քարեր, խեցանոթների բեկորներ, որոնց թվում՝ կավե քամիչի բեկորներ, տանիքի ծածկի սալիկների մասեր, խաչքարերի երկու բեկոր (աղ. I, 4, 5, 6):

Մասնավորապես հետաքրքիր է 12-13-րդ դարերին վերաբերող խաչքարի ներքնամասը, որը, որպես շինաքար, տեղադրվել է եկեղեցու ավագ խորանի հյուսիս-արևելյան անկյունում: Այն ներկայացնում է Արցախի՝ այդ ժամանակի խաչքարերում բավականին տարածված, «ընտանեկան դիմանկարի» թեման, ուր հարազատների միջավայրում ներկայացված է հանգուցյալը: Արձանագրությունը թեև վնասված է, բայց տեքստը հիմնականում հնարավոր է վերականգնել. «[Ես Գ]որգ/ [կա]նգեցի [խ]աչս ի վ[եր]ա տապանակ/[ի ո]րդո իմ/ [Թ՞]եանի: Որ կարդ/[աք՝ յաղաթս յիշեցեք]»: Արձանագրությունը հրապարակվում է առաջին անգամ (աղ. II, 1):

Եկեղեցու հարավային պատի մեջ, հորիզոնական դիրքում ագուցված են 12-13-րդ դարերի այլ խաչքարեր ևս, իսկ հյուսիսային և արևմտյան պատերում, որպես շինաքար, օգտագործվել են տապանաքարեր (աղ. II, 2):

Դիվան հայ վիմագրության 5-րդ հատորում Սեդրակ Բարխուդարյանը, խոսելով Կարմիր եկեղեցու մասին, նշում է, որ խորանի հյուսիսային խաչքարի քիվը ջարդոտված է, և այդ արձանագրությունը ներկայացնում է առանց մի հատվածի¹: Պեղման հենց առաջին օրը մենք գտել ենք այդ ջարդված կտորը չորս տառերով հանդերձ: Այսինքն կարելի է եզրահանգել, որ եկեղեցու դահլիճը առնվազն 80 տարի ծածկված էր հողավազի

¹ ԴՀՎ 1982, 160:

զանգվածով: Նույն Ս. Բարխուդարյանը իր կազմած ժողովածուում նշում է, որ հյուսիսային կողմի խաչքարի արձանագրության այն հատվածը, որտեղ նշվում է. «...ՀԱՆՈՒՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՍ ՍԱՀԱԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԿԱՆԳՆԵՑԻ ԶԽԱԶՍ Ի ՓՐԿՈՒԹԻՒՆ ԵՂԲԱՅՐ ԻՄՈՅ ՂԱԶԱՐԻՆ. ԱՂԱԻԹՍ ՅԻՇԵՑԷՔ» հրատարակիչների մոտ չի նշված ստույգ տեղադրությունը¹:

Պեղումները ցույց տվեցին, որ այդ արձանագրությունը ամբողջովին պահպանված վիճակում գտնվում է խորանի հյուսիսային հատվածում գտնվող խաչքարի ներքնամասում:

Խորանի հարավային ու հյուսիսային հատվածներում տեղադրված խաչքարերը ամրացված են կրաշաղախով, ընդ որում, խաչքարերի ստորին զարդանախշ մասերը մնացել են շաղախի տակ:

Նկատի ունենալով, որ Մ. Բարխուդարյանցի նշած դամբարան-մատուռը կարող է լինել հարավային ավանդատան տակ, հետախուզական հորատում ենք արել հարավային խաչքարի առջևի հատվածում: Դամբարան-մատուռի հետքեր չեն գրանցվել, բայց բացվել է մի հիմնահողային թաղում՝ առանց դագաղի: Հանգուցյալի ուղղվածությունը՝ արևմուտք արևելք, ձեռքերը փորին ծալած:

Մաքրելով դահլիճը՝ բացել ենք հյուսիսային պատի հատվածը, որտեղ տեղադրված է մի տապանաքար: Այդ պատին կից դրսից բացվել է ևս մեկ թաղում՝ հարավայինին զուգահեռ, ինչը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ եկեղեցի-մատուռը կառուցվել է հին գերեզմատան վրա, որի տապանաքարերը առատորեն օգտագործվել են նոր կառույցում:

Պեղումների շնորհիվ հուշարձանը մաքրվել է, և դա հնարավորություն է տվել նաև չափագրելու եկեղեցին (աղ. II, 3):

Այսպիսով, պեղումները ցույց տվեցին, որ Կարմիր եկեղեցին միանալ թաղածածկ կիսաշրջանաձև խորանով կառույց է՝ կառուցված կոպտատաշ քարով: Եկեղեցու միակ մուտքը բացվում է հարավից: Խորանի արևելյան հատվածում պահպանվել է փոքր, դեպի ներս լայնացող լուսամուտը:

Մարտակերտի շրջանի Մեծառանից սբ. Հակոբավանքի 2023 թ. հետազոտությունը

Դեռևս 2013 թվականին սբ. Հակոբավանքում իրականացվել են պեղման և մաքրման աշխատանքներ (հնագիտական արշավախմբի ղեկավար՝ Գագիկ Սարգսյան, ճարտարապետ՝ Սամվել Այվազյան), որոնց շնորհիվ հուշարձանախումբն ազատվել է փարթամ աճած և շինությունները

¹ Նույն տեղում:

վտանգող բուսականությունից: Պաշտամունքային և արևելյան կողմի բնակելի շինություններն ու մուտքի շրջակայքի կառույցները մաքրվել են փլատակներից և կուտակված հողից:

Սբ. Հակոբավանքում պեղման և մաքրման աշխատանքները վերսկսվել են 2023 թվականի օգոստոսին (հնագիտական արշավախմբի ղեկավար՝ Վ. Սաֆարյան, ճարտարապետ՝ Սերգեյ Գալստյան)¹: Դրանք իրականացվել են վանքի հարավ-արևելյան, հյուսիս-արևմտյան և հարավային հատվածներում:

Պեղումների արդյունքում բացվել է կիսագետնափոր անկանոն ուղղանկյուն հատակագծով մի կառույց, որի արևմտյան ու հարավային պատերը համալիրի պարսպապատի մասն են կազմում (հյուսիսային պատի երկարությունը 6.32 մ է, իսկ հարավայինը՝ 5.56 մ, արևմտյան պատի երկարությունը՝ 3.00 մ, արևելյանը՝ 3.15 մ (աղ.III, 1): Կառույցը չունի ոչ մի լուսամուտ, պատուհան, իսկ հատակը լավ հարթեցված ժայռ է: Հարավ-արևմտյան անկյունում դեպի դուրս տանող մուտք կա: Հավանաբար նորաբաց կառույցը ծառայել է որպես պահեստ-սառնարան կամ մառան՝ միաբանների սննունդը թարմ պահելու համար:

Արդեն իսկ ճիմահողում գտնվել են երեք տառերով խաչքարի բեկոր և մեկ ուրիշը, որի արձանագրությունը ավարտվում է «[Ա]ՂԱԹՍ ՀԻՇ [ԵՑԵՔ]» բառերով (աղ.III,2): Մեկ այլ խաչքարի երեք բեկոր գտնվել է կառույցի հարավ-արևմտյան հատվածում՝ դուրս տանող մուտքի լիցքում: 1,30 մ խորության վրա գտնվել է խաչքարի բեկոր մի տող պահպանված արձանագրությամբ՝ «[ԳՐ]ԻԳՈՐ ԿԱՆԳՆԵՑԻ...» (աղ.III,3): Կառույցի հյուսիս-արևելյան հատվածում՝ 1,20 մ խորության վրա, գտնվել է XIII դ. խաչքարի մի մեծ բեկոր (պահպանված մասի չափերն են՝ 1,22 x 0,30 մ), իսկ 1.60 մ խորության վրա՝ խաչքարի վերնամաս, որի հակառակ կողմում պահպանվել է արձանագրություն (5 տող), և 1 մ երկարություն ունեցող պարզ խաչի հորինվածքով քարե սյուն:

Մուտքի լիցքում գտնվել են պղնձե մոմակալի վերին և հատակի մասերը, երկաթե հալոց, գամեր և շղթա: Հարավ-արևելյան անկյունում կառույցի հատակին, գտնվել է երկաթե մեծ խուփ, դռան ծխնի, քարե երկանքի կես, աստղաձև անցքերով պղնձե բուրվառի մաս (աղ.IV) :

¹ 2023 թ. պեղումները իրականացվել են «Մենք ենք, մեր սարերը» Տարածքային զարգացման գործակալության նախաձեռնությամբ և ֆինանսավորմամբ կազմված արշավախմբի կողմից: Պեղման-մաքրման աշխատանքները համաձայնեցվել են ԱՀ կառավարությանն առընթեր գրոսաշրջության և պատմական միջավայրի պահպանության վարչության «Պատմական միջավայրի պահպանության պետական ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի հետ:

Խեցեղենը ներկայացված է մի քանի քրեղանների և սափորների իրանի, հատակի բեկորներով, բռնակներով, կղմինդրների տարբեր բեկորներով:

Համալիրի հյուսիս-արևմտյան հատվածի շինությունները պայմանական անվանվել են կառույցներ թիվ 2 և 3: Պեղումներով պարզվել է, որ երկու կառույցներն էլ անասնագուներ են՝ խոշոր քարերով պատրաստված ախոռ-մսուրքներով (աղ. V, 1): Այդ մասին են վկայում նաև 2-րդ և 3-րդ կառույցների ընդհանուր միջանկյալ պատի առջև գտնված կենդանիներին ջուր տալու քարե գուռը (աղ. V, 2) ու եզան պայտերը: Համար 2 կառույցի լիցքում գտնվել են բազմազան թափված քարեր, գամեր, կղմինդրի բեկորներ, սափորի կանթ: Հարավային պատի տակ գտնվել է քարի մի բեկոր՝ մելանագիր արձանագրությամբ (5 տող) (աղ. V, 3): Կառույցի հյուսիսային պատից 0,60 սմ հարավ՝ 1,10 սմ խորությամբ, գտնվել է խաչքարի բեկոր, որի հակառակ կողմում կա արձանագրություն (6 տող):

2-րդ և 3-րդ կառույցների առջև՝ ընդհանուր միջանկյալ պատից 0,75 սմ. հարավ, ճիմահողում գտնվել է արձանագիր խաչքարի բեկոր, որի վրա պահպանվել է չորս տող՝

ԵՍ ԶԱՔԱՐԷ ՈՐԴ [Ի]...

...ՎԱԽՏԱՆԳԱ ՏՐ

..ԽԱԶԵՆՈ..

...Ն... (աղ. V, 4)

Նույն հատվածում գտնվել են խաչքարի երեք բեկորներ՝ առանց արձանագրության: Խաչքարի մեկ բեկոր օգտագործված է որպես անկյունաքար երրորդ շինության մուտքի աջակողմյան շարվածքում: Երրորդ շինության հատակին գտնվել է խաչքարի մեծ բեկոր՝ թվագրված ՈԼ (1181 թ.) (աղ. V, 5): Այս խաչքարն իր հնությամբ երկրորդն է համալիրի տարածքում (853 թ. թվագրված խաչքարի պատվանդանից հետո): Երկրորդ գոմի հյուսիսային պատին՝ 1,95 սմ խորությամբ գտնվել է արձանագիր մի քար՝ 5 տող: Նույն գոմի հյուսիսային պատին՝ կից մսուրքի մակարդակին, բացվել է փոքր խորշ՝ հավանաբար աղ պահելու համար:

Հարավային պատի մոտ՝ դրսում, գտնվել է հավանաբար 10-րդ դարի խաչքարի մի բեկոր և մելանագիր ևս մի արձանագիր քար, որը երկրորդ կառույցում գտնված խաչքարի մասն է: Գտնվել են նաև ուրիշ խաչքարերի բեկորներ: Երկու գոմերի հարավային պատերի արևմտյան մասում գտնվել է արձանագրությամբ ևս մի քար: Երկու գոմերն էլ ունեցել են մեկական լուսամուտ:

Համալիրի հյուսիսային գավիթից 5 մետր արևմուտք բացվել է մի շարվածք, որը ձգվում է դեպի հարավ և միանում թիվ 2 կառույցի հարավային

պատին: Շարվածքի լայնությունն ընդամենը 0,38 -0,40 սմ է, ինչը ենթադրում է, որ այն հենապատի հատված է, որը կառուցվել է եկեղեցու և արևմտյան կառույցների արանքում հրապարակ ստեղծելու համար:

Հյուսիս-հարավ ձգվող այս պատի կենտրոնում (առաջին գոմի (կառուց թիվ 2) հարավային անկյունից 4,50 սմ հարավ) բացվել է դեպի եկեղեցի տանող չորս աստիճանով մուտք (լայնությունը 1,40 սմ) (աղ. V, 6): Աստիճանների մոտ՝ հողի մեջ, գտնվել է կալիպտերի բեկոր «էսայ» արձանագրությամբ: Նորաբաց մուտքի հարավային եզրաքարից 1,60 սմ հարավ գտնվել է մեծ խաչքարի 2 բեկոր (պահպանված մասերի չափերն են 0,54 x 0,54 սմ): Հետաքրքիր է, որ նույն քարի մեկ այլ բեկոր գտնվել է համալիրի արևելյան հատվածում 2013 թ. պեղումների ժամանակ, ինչը ևս մեկ անգամ վկայում է դրանց երկրորդական օգտագործման մասին:

Այսպիսով, կարելի է ենթադրել, որ համալիրը ունեցել է դեպի եկեղեցի տանող երկու աստիճանամուտք՝ արևմտյան (նորաբաց) և արևելյան՝ վեհարանի կողմից, որի աստիճանների քարերը վաղուց տեղում չեն: Արևմտյան հատվածում հոգևոր և տնտեսական մասերը տարանջատված են եղել պատով, որը ունեցել է, ինչպես նշեցինք, 4 աստիճաններով մուտք դեպի եկեղեցական կառույցները:

Մաքրման և պեղման աշխատանքները ցուցում են, որ հոգևոր կառույցներից հարավ եղել է մի հարթակ, որտեղ թաղումներ են կատարվել, իսկ նրա ներքևի մասում պահպանվել են պատուհանը և ջրամբարը: Մաքրելով այդ հատվածը՝ ճշտել ենք, որ պահպանված պատը շարունակվում է դեպի արևմուտք և ունեցել է երեք որմնահեծ:

Մաքրման և պեղման աշխատանքների իրականացումը պետք է հնարավոր դարձներ Սբ. Հակոբավանքի վերականգնման ծրագրի իրականացումն ու շինությունների ամրացումը, քանի որ վանքը գտնվում է վթարային վիճակում, սակայն 2023 թվականի սեպտեմբերի 19-ից հետո վանքն անցել է Ադրբեջանի վերահսկողության տակ:

Մարտակերտի շրջանի Վաղուհաս գյուղի դամբարանը

Վաղուհաս գյուղի արևելյան հատվածում՝ «Կինչի հող» տեղամասում, 2023 թվականի փետրվարին տեղի բնակիչը, գոմի հիմք փորելիս, խախտել է հնագույն թաղումը: Նրա հավաքած նյութը բաղկացած է բրոնզե զարդերի հավաքածուից (աղ. VI):

Պահպանված մետաղական զարդերի շարքում անհրաժեշտ է առանձնացնել բրոնզե մանյակը (տրամագիծը՝ 23 սմ)՝ բրոնզե մետաղալարից,

կլոր կտրվածքով, կոնաձև, չմիացվող ծայրերով: Նմանատիպ մանյակներ գրանցված են Հայաստանի հուշարձաններում, որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. 4-3-րդ դարերով: Նմանատիպ ապարանջաններ հայտնի են նաև Հայաստանի հելլենիստական շրջանի դամբարաններում:

Մնացած իրերը, այդ թվում՝ հարթ բրոնզե մետաղալարից միացված ծայրերով երկու քունքօղը, միացված ծայրերով փոքրիկ ապարանջանը, մեջտեղում գոգավորություն ունեցող բրոնզե ապարանջանի բեկորը հայտնի են Հայաստանում սկսած մ.թ.ա. 6-4-րդ դդ.:

Առանձնահատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում վեց ծուլածո բրոնզե օղակները՝ երկու կողմից և եզրից եղևնաձև զարդանախշով: Մի կողմից փոքր ելուստ կա, որը, հավանաբար, մնացել է կաղապարի անցքից: Պահպանվել են նաև նույն օղակների 5 բեկորներ և բրոնզե օղակի մի փոքրիկ բեկոր՝ պատրաստված հաստ բրոնզե մետաղալարից:

Իրերի հաջորդ խումբը ներկայացված է 8 աստղաձև ճարմանդների և 10 քառակուսի թիթեղների տեսքով: Ճարմանդները պատրաստված են բարակ բրոնզե թիթեղներից՝ չորս տեղից թեքված ու ձգված: Դրանք հայտնի են Այսրկովկասի ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի հուշարձաններից: Մեկ օրինակ հայտնաբերվել է Արցախում՝ Քարաբլուրի մ.թ.ա. 11-9-րդ դդ. թաղումներից մեկում, բայց երկաթից:

Կարելի է ենթադրել, որ դրանք կաշվե գոտու մասեր են: Նկատենք, որ կաշվե կամ դրոշմավորված զարդանախշով կարված թիթեղներով գոտիները հայտնի են եղել դեռևս Ուրարտու պետության ժամանակներից և «պաշտամունքային որոշակի նշանակություն են ունեցել և ծառայել են որպես ամուլետներ»:

Գտնվել են նաև ապակուց պատրաստված ուլունքներ, մեկ կլորացված ռումբաձև ուլունք, այսպես կոչված, եգիպտական ֆայանսից, որը հայտնի է մ.թ.ա. 6-1-ին դդ., երկու ուլունք բրոնզից, երկուսը՝ մածուկից և մեկը՝ թրծած կավից:

Տեղում կատարված հետազոտությունը ցույց է տվել, որ Վաղուհաս գյուղի արևելյան մասում կա մ.թ.ա. 7-4-րդ դդ. դամբարանադաշտ: Այս վայրից փոքր ինչ ներքև արձանագրեցինք նաև ճանապարհի կառուցման ժամանակ ավերված կարասային թաղում: Ցավոք սրտի, տարածքի սեփականատերը այս թաղումից որևէ իր չի պահպանել:

2023 թ. սեպտեմբերին Ադրբեջանի կողմից սկսված հերթական պատերազմը հնարավորություն չտվեց շարունակելու սկսված աշխատանքները: Կարելի է միայն կռահել, թե Ադրբեջանի վերահսկողության տակ անցած այդ հուշարձանները ինչ վիճակում են այժմ:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Բարխուտարեանց Մ., Արցախ, տպարան «Արոր», Բաքու, 1895:
ԴՀՎ 1982 – Դիվան հայ վիմագրության, պ. 5 Արցախ, Երևան, 1982:
Լալայան Ե. Վարանդա, «Ազգագրական հանդես», գիրք Բ, Թիֆլիս, 1897:
Զալալեանց Ս. Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, Տփղիս, 1858:

Vardges Safaryan (Armenia, Yerevan)

ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES IN ARTSAKH AFTER 44 DAYS WAR (2021-2023)

Keywords: Artsakh, “Red Church”, Tsovateh, Kolatak, Metsaranits Monastery.

After the 44-day war, a significant number of cultural monuments in the Republic of Artsakh fell under Azerbaijani control. Despite this, archaeological research continued in the territories that remained under Armenian control during 2021-2022. This article presents the findings of those excavations, focusing on key archaeological sites explored post-war.

Excavations were conducted in the regions of Martuni, Martakert, and Askeran within the Republic of Artsakh. Notably, archaeological work took place at the “Karmir” (red) church and the nearby monastery in the village of Tsovatekh. Additional investigations were carried out at the monastery complex of St. Hakob in the village of Kolatak. Beyond these excavations, reconnaissance surveys were conducted in the village of Patara, located in the Askeran district, as well as in the village of Vaghuh, within the Martakert district.

The research revealed valuable information about the cultural and historical significance of these sites, contributing to the preservation and understanding of Artsakh’s archaeological heritage. The findings highlight both the ongoing challenges and the resilience in preserving Artsakh’s cultural assets, even amidst post-conflict uncertainties.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В АРЦАХЕ ПОСЛЕ 44 ДНЕВНОЙ ВОЙНЫ (2021-2023 ГГ.)

Ключевые слова: Арцах, «Красная церковь», Цоватех, Колатак, монастырь Мецараниц.

После 44-дневной войны огромное число памятников Республики Арцах остались под контролем азербайджанцев. На оставшейся под армянским контролем территории в 2021-2022 гг. продолжались археологические исследования.

В данной статье представлены итоги археологических исследований, осуществленных в Арцахе после 44-дневной войны. В указанный период археологические раскопки проводились в Мартунинском, Мартакертском и Аскеранском районах Республики Арцах: на территории церкви «Кармир екехеци» с. Цоватех и в монастырском комплексе Св. Акоба с. Колатак. Разведывательные работы проводились на территории с. Патара Аскеранского района и с. Вагуас Мартакертского района.

Исследование выявило ценную информацию о культурном и историческом значении этих объектов, способствуя сохранению и пониманию археологического наследия Арцаха. Результаты исследований подчеркивают как наличие текущих проблем, так и убежденность в необходимости сохранения культурных ценностей Арцаха даже в условиях постконфликтной неопределенности.

Աղյուսակ I

1

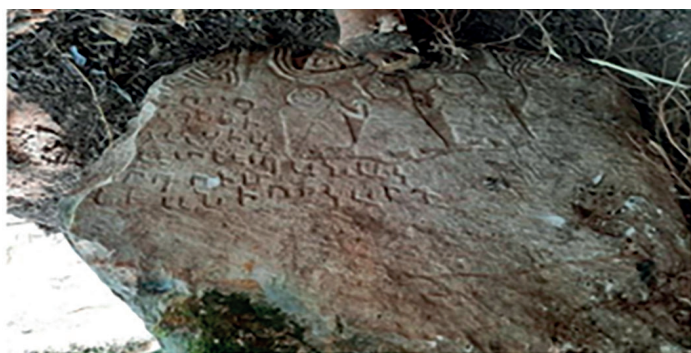
2

3

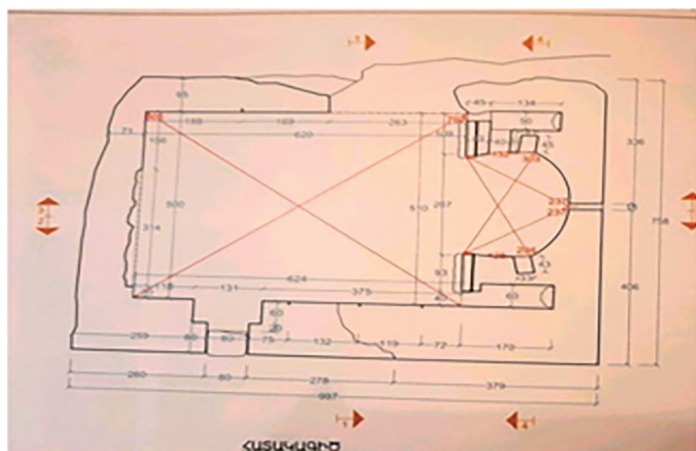
Աղյուսակ II

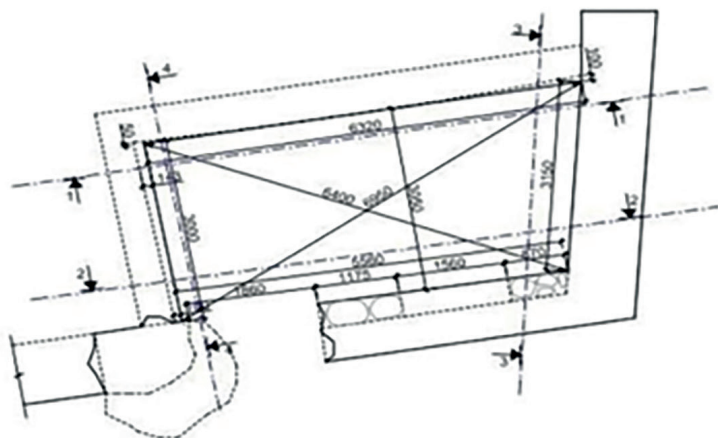
1

2

3

1

2

3

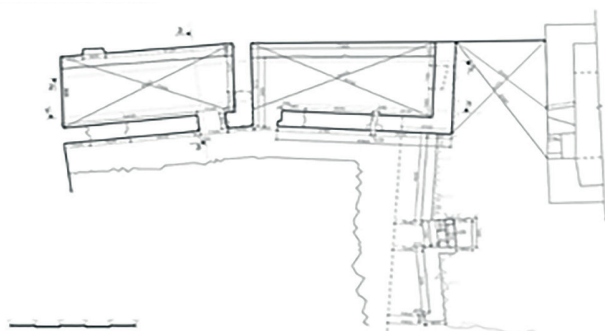

Աղյուսակ IV

Աղյուսակ V

ՀՅՈՒՄԻՍ ԱՐԵՎԱՏՅԱՆ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐ

1

2

3

4

5

6

ՀԱՅ-ԷԼԱՄԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԲՐՈՆԶԻ ԴԱՐՈՒՄ՝ ՎԵՐԻՆ ՆԱՎԵՐԻ ԱՐՔԱՅԱԿԱՆ ԴԱՄԲԱՐԱՆՆԵՐԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻ ԼՈՒՅՍԻ ՆԵՐՔՈ

Շուրջ 150 հա տարածք զբաղեցնող, հարյուրավոր դամբանաբլուրներ-
րից բաղկացած Վերին Նավերի հնավայրը ՀՀ Արագածոտնի մարզում
է՝ Երևանից 25-30 կմ դեպի արևմուտք, ծ.մ. 1100 մ բարձրությամբ սա-
րավանդի վրա: 1976 թ. մինչ այսօր պեղվել են մեկ և կես հազարամյակ
հարավաև դամբարանադաշտի տարբեր շրջափուլերի հուշարձաններ,
որոնցից առանձնանում են Ք.ծ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսի վերնախա-
վի կոթողային դամբարանները¹: Առյուծների և հովազների մորթիներով
պատված քարակերտ, ընդարձակ դամբանասարահներում հայտնաբերվել
են իշխանության խորհրդանիշ կնիքներ և հեղինակության խորհրդանիշ
մարտակառքերի բրոնզե մանրամասներ, ներմուծված և տեղական պե-
րճանքի առարկաներ, զենքեր, զարդեր, գործիքներ: Առանձնահատուկ են
վաղ երկաթի լայն կիրառումից շուրջ 500 տարի առաջ պատրաստված եր-
կաթե զենքերը և զարդերը, ոսկուց, գունաքարերից և հնագույն ապակուց
պատրաստված ուլունքները, Միջագետքից կենաց ծառերի և արխարների
պատկերներով թագի կամ գլխազարդի ոսկեպատ մեդալյոնները, ինչպես
նաև ուսագոյու ճարմանդները: Սրանք հատուկ են միջին Էլամական մշա-
կույթին և մինչ այժ հայտնի չէին Բաբելոնից հյուսիս գտնվող տարածքնե-
րում: Հեղինակության և իշխանության խորհրդանիշները, երկաթի զեն-
քերը, պաշտամունքային կավանդների հավաքածուները, ինչպես նաև
հեռավոր երկրներից ներկրված իրերը վկայում են Ք.ծ.ա. 1610-1500 թթ.
Արագածոտնում առկա պեղականության և արքայական թաղման ծեսի
մասին: Իրանի հին արվեստին բնորոշ արքայական ընծաները հավանա-
բար մեզ անհայտ Արարադյան թագավորին է ուղարկել Էլամի տիրակալը:
Այս գտածոները մատնանշում են հին Հայաստանի կարևորությունը վաղ
քաղաքակրթությունների քաղաքական կյանքում: Վերին Նավերի՝ Էլամա-
կան մշակույթին հատուկ գտածոները Հայաստանի և Իրանի փոխառնչու-
թյունների հնագույն վկայություններն են:

¹ Սիմոնյան 2006, 7-10:

Քանալի բառեր՝ Հայաստան, Էլամ, արքայական դամբարաններ, բիտումից կերտված դիմաքանդակներ, մարտակառք, երկաթե սուր, հնագույն միջազգային փոխառնչություններ:

Վերին Նավերի դամբարանադաշտի հարավ-արևելյան հատվածում կենտրոնացված են 5 հսկա դամբարաններ, որոնք 2011-2014 թթ. պեղել է ՀՀ մշակույթի նախարարության պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոնի արշավախումբը (ղեկ.՝ Հակոբ Սիմոնյան): Վերին Նավերի I դամբանաբլուրը (Ք.ճ.ա. 1610-1450 թթ.) ունեցել է 50 մ տրամագիծ և 2 մ բարձրություն: Քարահողային դամբանաթմբի ներքո բացվել են կրոմլեխներով եզերված երկու համաժամանակյա դամբանասրահներ՝ նախատեսված վերնախավի նշանավոր անձանց՝ թերևս արքայի և նրա մերձակա զինակցի թաղման համար¹: Այն պատկանում է միջին բրոնզի դարի եզրափակիչ փուլին: Հուղարկավորվածների սոցիալական բարձր աստիճանի մասին են վկայում քարակերտ կոթողային դամբանասրահները, թաղման արքայական ծեսը, պաշտամունքային կավանդների հավաքածուները, թանկարժեք, այդ թվում՝ ոսկուց զարդերը, Ք.ճ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսի համար բացառիկ երկաթե զենքերը, հեռավոր երկրներից ներմուծված առարկաները, չափազանց ինքնատիպ հեղինակության իրերը և իշխանության խորհրդանիշները²:

Երկու դամբանասրահներն էլ ունեցել են դամբանամուտքեր, որոնք թաղման ավարտից հետո միջնապատերով զատվել էին դամբանասրահներից և լցվել-փակվել տուֆե մեծ սալաքարերով: Դեպի եզր դամբանամուտքերի պատերը լայնանում են: Երևույթ, որը մատնանշում է աճյունները կրող մարտակառքերի շրջադարձման և դամբարան իջեցնելու համար պայմաններ ստեղծելու մասին: Դամբանասրահների հատակները նարնջագույն տուֆի ժայռի հարդարված մակերեսն է, պատերը շարել են օրոտոստատ դրված հսկա սալաքարերով՝ I:A և տուֆի մշակված սալիկներով՝ I:B: Ծածկերը չէին պահպանվել: I:A դամբանասրահի արևմտյան լայնական պատի վերին քարի ճակատային՝ դեպի դամբանասրահն ուղղված նիստի վրա, քանդակված է զույգ փոսիկ: Դրանք կարծես աչքեր են, որոնք հսկում են դամբարանի տիրոջ անդորրը³:

Դամբարանից հայտնաբերված խեցեղենի հավաքածուն բաղկացած է գնդաձև կամ փքված իրանով կճուճներից, քրեղաններից, բաժակներից,

¹ Simonyan 2012, 110-113; Սիմոնյան 2014, 222:

² Simonyan 2021, 96-114.

³ Սիմոնյան 2014, 222:

սափորներից և գավաթից: Սև փայլեցված կավից գավաթի մակերեսին փորագրված են 4 շարք նետասլաքներ: Այս անոթը եզակի է Հայաստանի հնագիտական համալիրում և վկայում է նետ ու աղեղի պաշտամունքի մասին:

Գնդաձև իրանով և երկար վզիկով սափորի վրա հետապնդման տեսարան է. լեռնային տեղանքում գայլերը հալածում են ազնվացեղ եղջերուներին: Տեսարանը եզրափակում է համաշխարհային վիշապ-օձի քանդակը: Գնդաձև սափորի զարդագոտու սյուժեն գրեթե նույնական է Գետաշենի գունագարդ հիդրիայի թեմային, որը, ըստ Գրիգոր Արեշյանի, ներկայացնում է կյանք-մահ-վերածնունդ հնդեվրոպական առասպելը¹: Վերին Նավերի սափորի զարդարանքում առկա լրացուցիչ տարրերը՝ լեռնաշղթան և համաշխարհային վիշապօձը, ավելի են շեշտում պատկերի դիցաբանական բնույթը: Որոշակի է Գետաշենի (միջին բրոնզի դար) և Վերին Նավերի (միջին բրոնզից ուշ բրոնզի անցման փուլ) կավանոթների վրայի եղջերուների պատկերագրության ոճի և թեմաների խորհրդապաշտության ընդհանրությունը:

Բրոնզե դաշույնի դաստակի վրա քանդակված է վեցաթև աստղ, որն, այսպես կոչված, «Դավթի աստղի» հնագույն փաստն է հին Արևելքում: Որպես մոգական խորհրդանիշ՝ այն Հայաստանում կիրառվել է շատ ավելի վաղ, քան Իսրայելում²: Դամբարանում հայտնաբերվել են նաև պերճանքի շքեղ առարկաներ՝ ոսկուց պատրաստված սկավառակաձև տափօղակներ, հնգազալար լարից խողովակաձև և տակառաձև ուլունքներ, թիթեռնիկաձև գլխագարդ՝ արծաթե միջուկով և ոսկե գալարաձև թևերով: Սրանց ձևը չափազանց արխայիկ է: Դրանք աղերսվում են Մայկոպի մեծ դամբանաբլրի³ և Տրոյա 2-ի զարդերի հետ⁴: Խողովակաձև իրանով և ոսկյա մետաղալից պատրաստված գալարաձև թևերով այս ծամկալները հիշեցնում են թիթեռնիկի քանդակ: Համանման զարդեր հայտնի են Տրոյա 2-ից, Բիբլոսից, Ուրի արքայական դամբարաններից ու Սիրիա-պաղեստինյան աշխարհի այլ հուշարձաններից, Շումերից⁵: Սրանք բարձրագույն իշխանության ինքնատիպ զարդեր են, որոնք առավել տարածված են եղել Հայկական լեռնաշխարհում՝ Լճաշեն, Քարաշամբ, Լոռի բերդ, Վերին Նավեր:

¹ Арешян 1988, 84-102.

² Սիմոնյան 2014, 223:

³ Кореневский 2004, 47-48; Кореневский 2011.

⁴ Авилова 2008.

⁵ Անդ.:

Բազմաթիվ են ներմուծված իրերը: Դիցուք կանաչ վանակատից սլաքը ներկրվել է Վանա լճի մերձակա Նեմրուֆ լեռան հանքերից: Հայտնաբերվել են կարմիր, դեղին, սև քարերից 64 մանրաքանդակ նետասալքներ, որոնք լցված են եղել մարտակառքի թափքին ամրացված կապարճների մեջ: Դատելով նետասալքների կշռից և աէրոդինամիկայի օրենքներից՝ դրանք նախատեսված են եղել մերձամարտի համար: Կարելի է ենթադրել, որ մարտակառքի թափքին կանգնած հերոսը, թշնամու շարքերը ներխուժելով, կարկտի պես նետահարել է թշնամուն՝ հակառակորդին պատճառելով զգալի կորուստներ: Ուշագրավ է, որ, ըստ հին առասպելի, հայոց նահապետ Հայկը Միջագետքի բռնակալ Բելին հաղթել է նետ ու աղեղով, խոցել տիտանին մոտ տարածքից՝ ընդհուպ մոտենալով նրան:

Երկաթի կիրառումը, ըստ հնագիտական տվյալների, սկիզբ է առնում Ք.ժ.ա. XII դարում: Սակայն հնագիտական նորագույն հայտնագործությունները վկայում են, որ երկաթը՝ որպես բացառիկ արժեքավոր հումք, կիրառվում էր դեռևս Ք.ժ.ա. III հազարամյակի երկրորդ կեսից: Այսպես՝ երկաթե դաշույններ հայտնաբերվել են Դորակի և Ալաջա Հույուկի Ք.ժ.ա. III հազարամյակի II կեսով թվագրվող դամբարաններից¹: Երկաթե սանձ է հայտնաբերվել Ներքին Նավերի Ք.ժ.ա. XXIII դ. թվագրվող N 1 դամբարանից² և այլն:

Դամբարանի անաղարտ հատվածներից և կավանոթների ներսից վերցված հողերի փոշեհատիկային՝ պալիոնոլոգիական տարրալուծումները վկայում են բրոնզի դարի Արագածոտնում վուշե և բրդե հագուստների, ինչպես նաև գինու մշակույթի լայն տարածման մասին³:

I:B դամբանասրահի հյուսիսային մասում հատակը թեքությամբ բարձրանում էր: Այն ծածկված էր հողի հետ խառնված կավանոթների փշրանքներով և մոխրաշերտով, որոնք բերվել էին դիակիզման խարույկից: Սրանց տակ բացվեցին մարտակառքի լուծը զարդարող բրոնզե խողովակաձև երկու ամրագոտի, սանձափոկերի երկու ուղղորդիչ, երկու ձիասանձ՝ ռոմբաձև երեսակալներով, խարսխաձև պատվանդանի վրա կանգնած թռչնի արձանիկ, որոնք զարդարել են մարտակառքի լուծը և առեղը, ինչպես նաև զոհաբերված ձիերի ոսկորներ: Կարևորագույնը հատակի վրա դրված բիտումից մեղալիոններն էին և ուսագոտու ճարմանդները՝ իրենց բրոնզե պնդողակներով, փականներով և երեսպատման ոսկյա թիթեղներով:

¹ Массон 2000, 135-166.

² Սիմոնյան 2021, 9-84:

³ Атоянц и др. 2015, 57-70.

Մեդալիոնները բացվեցին in situ՝ մարդու գլխի տրամագծին համապատասխան շրջանաձև դիրքով:

Դրանք երեսպատված են եղել ոսկյա նրբաթիթեղներով և եզերվել են պղնձե ամրագոտիներով: Մեդալիոնները երկու տեսակի են: Դրանցից չորսն ունեն 50 մմ տրամագիծ և 12 մմ հաստություն: Մեջքի մասը հարթ է, դիմայինը՝ ռելիեֆ: Ճակատային մասում քանդակված են հաստ, կամարածև հոնքերով, նշածև աչքերով, ուղիղ քթով, փքուն, գեղեցիկ շուրթերով և փոքր բերանով կանոնիկ դեմքեր: Ունեն փարթամ, զիգզագաձև իջնող մազերով ուղղանկյունաձև մորուքներ, երկար, հորիզոնական բեղեր: Մազերը գլխի կենտրոնում երկու մասի են բաժանված և դեպի եզրերը ուղիղ սանրած: Քունքերից դեպի ցած են իջնում ծանր, եռագալար հյուսքերը: Տպավորությունն այնպիսին է, որ կարծես մազերը և մորուքը հարդարել են յուրով, դրանք օձյալների դիմաքանդակներ են: Մեդալիոնները եզերում են հասկազարդ, ռելիեֆ գոտիները: 80 մմ տրամագծով և 15 մմ հաստությամբ մեծ մեդալիոնի ստորին հատվածն ունի ուղիղ կտրած հիմք: Կենտրոնական մասում պատկերված դիմաքանդակը եզերված է կրկնակի, հասկազարդ ռելիեֆ գոտիով, ապա՝ կենաց ծառերի երկու կողմերում նստած արխարների և ութաթերթ ռելիեֆ վարդակների բարձրաքանդակներով: Սրանք նույնպես օղակված են կրկնակի, հասկազարդ ռելիեֆ գոտիով: Չնայած կանոնիկ հարդարանքին՝ դիմաքանդակներն ունեն անհատականությունը շեշտող առանձնահատկություններ, ինչը հիմք է եզրակացնելու, թե դրանք պատկերում են ոչ թե հերոսականացված ինչ-որ կերպարների, այլ կոնկրետ, պատմական անձանց¹: Եթե փոքր մեդալիոնների դիմաքանդակները պատկերված են ուղիղ, և նրանց հայացքները սևեռված են դիտողին, ապա մեծ մեդալիոնի դեմքը քանդակված է փոքր-ինչ թեք և ունի դեպի հեռուն նայող խոհուն հայացք:

Մարդկային դիմաքանդակներով մեդալիոնների, ինչպես նաև կենաց ծառերի ու արխարների պատկերներով ճարմանդների գյուտը ոչ միայն հնագիտական, այլև հին արվեստի կարևոր հայտնագործություններ են: Մինչ այս բխումից կերտված քանդակներ, զարդեր և մեդալիոններ հայտնի էին միայն Իրանի հարավ-արևելքում՝ հին Էլամում:

Վերին Նավերի հայտնագործումները բացառիկ են: Մինչ այս դժվար էր նույնիսկ ենթադրել, որ միջինէլամական արվեստին բնորոշ դիմաքանդակներ կարող էին հայտնաբերվել Բաբելոնից հյուսիս ընկած տարածքներում: Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսում բխումից կերտված դիմաքանդակների գյուտը բազմաթիվ հարցեր է բարձրացնում, որոնց լուծումը հետագա

¹ Սիմոնյան 2015, 219-227:

բազմաբնույթ հետազոտությունների խնդիր է: Դրանցից առավել կարևոր է դրանց տեղական կամ ներմուծված լինելու հարցի բացահայտումը է: Ինչպես նշեցինք, մեդալիոնները և գոտու ճարմանդները հայտնաբերվել են մոխրաշերտով ծածկված դամբարանի հատակի վրայից, *in situ* վիճակում: Այսինքն՝ ակնհայտ է, որ դրանք դամբարան են դրվել թաղման ժամանակ և ժամանակակից են դամբարանում դրված թաղման ընձաներին: Դրանց պատմահամեմատական վերլուծությունը վկայում է, որ դամբարանը բնորոշ է Հայաստանի միջին բրոնզի եզրափակիչ փուլին, ժամանակակից է Լճաշենի ու Գանձակի (Գարաջամիրլի) արքայական դամբարաններին, որոնք թվագրվում են Ք.ճ.ա. 1600-1400 թթ.¹: Թվագրման համար կարևոր նշանակություն ունեն միջին բրոնզի դարին բնորոշ բջջազարդ կավանդաները, երկաթից պատրաստված մանգաղաձև սուրը, որի պատկերագիր օրինակները մեզ հայտնի են Ալալախի կնիքի պատկերից և բաբելական գտածոներից (Ք.ճ.ա. 1700-1500 թթ.), ինչպես նաև կապտականաչավուն ապակուց պատրաստված գնդաձև, կանեյլորներով պատված մակերեսով ուլունքը, որի օրինակները լայնորեն տարածված էին Գիյան II-ում (Ք.ճ.ա. 1600-1400 թթ.): Ռադիածխածնային տարրալուծումների և պատմահամեմատական մեթոդի համաձայն՝ Վերին Նավերի I:B դամբարանի տարիքը Ք.ճ.ա. 1610-1450 թթ. է:

Մյուս կարևորագույն հարցը դիմաքանդակների ծագման խնդիրն է: Դիմաքանդակների վրա պատկերված արխարների և կենաց ծառերի պատկերագրությունը բնորոշ է Հարավային Միջագետքի մշակույթին: Դրանք լայնորեն տարածված են եղել նաև Աքեմենյան Պարսկաստանի արվեստում: Փարթամ մորուքներով դիմաքանդակները աղերսվում են շումերական առասպելի՝ Գիլգամեշի և Էնկիդուի էպոսի հերոսների պատկերագրությանը, որոնք լայնորեն արտացոլված են աքքադական շրջանի արվեստում: Սակայն Վերին Նավերի գտածոների և միջագետքյան քանդակների մանրամասն քննությունը բացահայտում է որոշակի տարբերություններ: Հայկական գտածոները, պահպանելով միջագետքյան արվեստի սկզբունքները, միաժամանակ իրենց ոճով, մասնավորապես՝ մորուքների զիգզագաձև հարդարանքով էապես տարբերվում են ուղիղ իջնող բաբելական և ասսուրական մորուքների պատկերներից: Բացի այդ, բիտումից կերտված դիմաքանդակների ավանդույթը բնորոշ չէ Միջագետքին: Ավելին, մինչ այժմ ասսուրաբաբելական տարածաշրջանում հայտնի չեն նման քանդակներ:

¹ Мнацаканян 1960, 139-152; Гусейнова, Алиев 2007, 117-128.

Բիտումից կերտված մանր պլաստիկան լայնորեն տարածված է եղել միջինէլամական (Ք.ծ.ա. XIV-XII դդ.) ժամանակաշրջանում: Համանման բազմաթիվ գտածոներ հայտնաբերվել են Էլամի մայրաքաղաք Սուզայում և այլ կենտրոններում (Հավթ թեփե)¹: Էլամական գտածոների մեծ մասն աշխարհի կարևորագույն թանգարանները ձեռք են բերել հնասերների նվիրատվությունների կամ գնման միջոցներով: Հետևաբար, դրանց թվագրման խնդիրը՝ հիմնված լոկ արվեստաբանական վերլուծության վրա, հիմնավոր չէ: Մի բան որոշակի է, որ նավթահանքերով հարուստ Էլամում լայն տարածում է ունեցել բիտումից զանազան իրերի պատրաստման մշակույթը²: Ի տարբերություն դրանց՝ Վերին Նավերի գտածոները հայտնաբերվել են հնագիտական վստահելի համատեքստում, այսպես կոչված, փակ համալիրում՝ անխախտ դիրքով: Եզակի է նաև մի վայրում դրանց կենտրոնացումը՝ 7 օրինակ:

Եզրակացություններ:

Վերին Նավերի պեղումները բացահայտում են հին Հայաստանի և Էլամի միջև Ք.ծ.ա. II հազարամյակի կեսին եղած հնագույն պատմամշակութային փոխառնչությունները և վկայում Արարատյան դաշտում եղած հնագույն թագավորության մասին: Հայաստանում հայտնաբերված հնագույն դիմաքանդակները մինչ այժմ համարվել են հեղինիստական ժամանակաշրջանի տիրակալների, մասնավորապես՝ Տիգրան Մեծի դրամների վրա դրվագված պատկերները: Վերին Նավերի նորահայտ գտածոները հին Հայաստանի դիմաքանդակային արվեստի վերաբերյալ մեր պատկերացումները հետ են տանում առնվազն մեկ և կես հազարամյակ ու բացահայտում հնագույն քաղաքական և մշակութային կապերը Հայկական լեռնաշխարհի ու Էլամի միջև: Այս հայտնագործությունները եզակի են ոչ միայն հին Հայաստանի, այլև հարևան տարածաշրջանների՝ բրոնզի դարի հարուստ և բազմաբնույթ մշակութային համատեքստում:

Թերևս, ավելի հավանական է, որ Վերին Նավերի գտածոները Էլամից Հայաստան ներմուծման արդյունք են: Ո՞րն է եղել պատճառը, որ Էլամի հզոր արքան այսպիսի բացառիկ թանկարժեք ընծաներ է ուղարկել Արարատյան թագավորության տիրակալին: Թերևս դրա պատճառը Հայաստանի ռազմական զորությունն էր, որի կարիքն Էլամն ուներ Բաբելոնի հետ մղվող օրհասական պայքարում: Բազմաթիվ են հնագիտական փաստերը, որ հին Հայաստանն ունեցել է մարտակառքերով և նորագույն զենքերով զինված բանակներ, եղել է ռազմական հզոր տերություն:

¹ Connan and Deschesne, 1996.

² Хинц 1977; Negahban 1984, 3-10; Negahban 1991.

Ք.Ճ.ա. II հազարամյակի կեսին ձևավորվում են հինարևելյան հզոր պետությունները՝ Եգիպտոսի Նոր թագավորությունը, Խեթական տերությունը, Միտանին, Բաբելոնը, Ասորեստանը և Էլամը, որոնք պատերազմներ էին մղում միմյանց դեմ՝ հեգեմոն դիրք գրավելու, կենսական տարածքներ նվաճելու, հումքի նոր աղբյուրներ ու էժան աշխատուժ ձեռք բերելու համար: Պատերազմների ելքը կանխորոշում էին լավ կազմակերպված, արհեստավարժ բանակները, որոնք զինված էին նոր տեխնոլոգիաների կիրառմամբ պատրաստված զինատեսակներով ու մարտակառքերով: Ձիու՝ ռազմական նպատակով որպես հեծկան և մարտակառքերի լծկան օգտագործելու շնորհիվ Հին աշխարհի բանակները դարձան շատ ավելի մարտունակ և արագաշարժ: Այս կենաց, մահու պայքարում մասնակցել են նաև այլ՝ գրավոր աղբյուրների կողմից լռության մատնված կենտրոններ, որոնք իրենց դերակատարումն են ունեցել Հին աշխարհի քաղաքական քարտեզի ձևավորման գործում: Դրանցից մեկն է եղել Հայաստանը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Սիմոնյան Հ., Վերին Նավեր, գիրք Ա (1976-1990 թթ. պեղումների արդյունքները), Երևան, 2006, 192 էջ, 120 էջ կավճ. ներդիր:

Սիմոնյան Հ., Բրոնզի դարի արքայական դամբարաններ Արագածոտնում, «Հայագիտությունը և արդի ժամանակաշրջանի մարտահրավերները». Հայագիտական միջազգային երկրորդ համաժողովի զեկուցումների ժողովածո, Երևան, 2014, էջ 222-226, col. 9-12:

Սիմոնյան Հ., Հայաստանի հնագույն դիմաքանդակը, «Կանթեղ». գիտական հոդվածներ, Երևան, 2015, էջ 219-227:

Սիմոնյան Հ., Ներքին Նավերի N1 «արքայական» դամբարանը, «Հուշարձան» տարեգիրք (Երևան), հատոր ԺԶ (N 16), «Հուշարձան» հրատ., Երևան, 2021, էջ 9-84:

Авилова Л. И., Металл Ближнего Востока. Модели производства в энеолите, раннем и среднем бронзовом веке. Памятники исторической мысли, Москва, 2008.

Арешян Г. Е., Индоевропейский сюжет в мифологии населения междуречья Куры и Аракса II тысячелетия до н. э., ВДИ, 1988, № 4, с. 84-102.

Атоянц А., Арутюнян Р., Алешинская А. и Симонян А., Палинологические исследования содержания сосудов из гробницы IB некрополя Верин Навер, «Հուշարձան» տարեգիրք, հտ. Ժ, Երևան, 2015, էջ 57-70:

- Гусейнова М.А., Алиев И.Н., Среднебронзовые курганы с Гараджамирли Шамхирского района Азербайджана, Шамкир: археологическое наследие, история и архитектура, Баку, 2008, с. 129-154.
- Кореневский С. Н., Древнейшие земледельцы и скотоводы Предкавказья. Майкопско-новосвободненская общность. Проблемы внутренней типологии, Москва, 2004.
- Кореневский С. Н., Древнейший металл Предкавказья. Типология. Историко-культурный аспект, Москва, 2011.
- Массон В. М., Ранние комплексные общества Восточной Европы, В кн.: Древние общества Юга Восточной Европы в эпоху палеометалла (ранние комплексные общества и вопросы культурной трансформации), Санкт-Петербург, 2000, с. 135-166.
- Мнацаканян А. О., Древние повозки из курганов бронзового века на побережье оз. Севан, СА, 1960, № 2, с. 139-152.
- Хинц В., Государство Элам (ред. Ю. В. Юсифов), Москва, 1977.
- Connan J. and Deschesne O., Le bitume à Suse: Collection du Musée du Louvre, Paris, 1996.
- Negahban E., Haft Tepe Roundels: An Example of Middle Elamite art, AJA, 1984, Vol. 88, № 1, p. 3-10.
- Negahban E., Excavations at Haft Tepe, Iran, University Museum Monograph 70. Philadelphia, 1991. The University Museum of Archaeology and Anthropology, University of Pennsylvania.
- Simonyan H., New Discoveries at Verin Naver, Armenia, "Annual Review" of the Cotsen Institute of Archaeology at UCLA, Backdirt, 2012, p. 110-113.
- Simonyan H., Symbols of Power: Portraits of Hero-Kings and a Battle Chariot from the Royal Tomb of Verin Naver. Result of a conference "Archaeology of Armenian in Regional Context" dedicated to the 60th Anniversary of the Institute of Archaeology and Ethnography, NAS RA held in Yerevan during 2019. Publishing House of the IAE, 2021, pp. 96-114, ISBN 978-9939-886-04-6.

ARMENIAN-ELAMITE INTERACTIONS IN THE BRONZE AGE IN THE LIGHT OF THE EXCAVATIONS OF THE ROYAL TOMBS OF THE NECROPOLIS OF VERIN NAVER

Keywords: Armenia, Elam, royal tombs, bitumen portraits, chariot, iron sword, ancient international relations.

The ancient necropolis of Verin Naveri, consisting of hundreds of burial mounds, is located in the Aragatsotn region of Armenia, 25-30 km west of Yerevan, on a plateau 1100 meters above sea level. Here are excavated burials of different periods, which existed for one and a half thousand years, among which stand out the monumental tombs of the elite of the middle of II millennium BC. In the spacious tombs covered with skins of lions and leopards were found symbols of prestige and power - chariots, imported and local exquisite luxury goods, weapons, jewelry, tools. Iron weapons and jewelry made about 500 years before the widespread use of early iron, beads made of gold, colored stones and ancient glass have been discovered. Gold foil-covered medallions and buckles depicting hero-kings, the tree of life with ripe fruit and argali are characteristic of the Middle Elamite culture and have not been known so far in the territories north of Babylon. Symbols of power and prestige: iron weapons, complexes of cult vessels, as well as imported objects from distant countries testify that in 1610-1450 BC in Aragatsotn there was a royal funeral rite and statehood. The mighty king of Elam probably sent royal gifts, typical of the ancient art of Iran, to the king of Ararat unknown to us. These finds indicate the importance of ancient Armenia in the political life of early civilizations. The finds of Verin Naver, characteristic of the Middle Elamite culture, are ancient evidence of the relations between Armenia and Iran.

АРМЯНО-ЭЛАМСКИЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В БРОНЗОВОМ ВЕКЕ В СВЕТЕ РАСКОПОК ЦАРСКИХ ГРОБНИЦ НЕКРОПОЛЯ ВЕРИН-НАВЕР

Ключевые слова: Армения, Элам, царские гробницы, портреты из битума, колесница, железный меч, древние международные отношения.

Древний некрополь Верин-Навер, состоящий из сотен курганов, расположен в марзе Арагацотн Республики Армения, в 25-30 км к западу от Еревана, на плато высотой 1100 метров над уровнем моря. Здесь раскопаны захоронения разных периодов, существовавшие на протяжении полутора тысяч лет, среди которых выделяются монументальные гробницы элиты середины II тысячелетия до н.э. В просторных гробницах, покрытых шкурами львов и леопардов, были найдены символы престижа и власти – колесницы, импортные и местные изысканные предметы роскоши, оружие, украшения, инструменты. Были обнаружены железное оружие и украшения, изготовленные примерно за 500 лет до широкого распространения раннего железа, бусы из золота, цветных камней и древнего стекла. Покрытые золотой фольгой медальоны и пряжки с изображением царей-героев, дерева жизни со спелыми плодами и архаров характерны для среднеэламской культуры и до сих пор не были известны на территориях к северу от Вавилона. Символы власти и престижа – железное оружие, комплексы культовых сосудов, а также привозные предметы из дальних стран, свидетельствуют о том, что в 1610-1450 гг. до н. э. в Арагацотне существовал царский погребальный обряд и государственность. Могущественный царь Элама, вероятно, посылал царские дары, характерные для древнего искусства Ирана, неизвестному нам царю Арарата. Эти находки свидетельствуют о важности древней Армении в политической жизни ранних цивилизаций. Находки Верин-Навера, характерные для среднеэламской культуры, являются древним свидетельством отношений между Арменией и Ираном.

**ՌՈՒԲԵՆ ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆԻ «ԿԻՒԿԻԱՆ, ԱՆՏԻՈՔԸ,
ԱՄԱՆՈՍԸ ՈՐՊԵՍ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀՆԵՐԻ
ՀԱՆԳՈՒՅՑ» ՄԵԾԱՐԺԵՔ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Հոդվածում անդրադառնում ենք հայ ականավոր գործիչ Ռուբեն Տեր-Մինասյանի «Կիլիկիան, Ամանոսը, Անտիոքը որպես միջազգային ճանապարհների հանգույց» մեծարժեք հեղափոխությանը, որը հեղինակի «Հայաստանը միջցամաքային ուղիների վրա» հատորի շարունակությունն է: Հեղինակի հիմնական նպատակը Կիլիկիայի և նրա հարակից շրջանների ռազմավարական դիրքի արժևորումն է:

Ռ. Տեր-Մինասյանը փայլուն պրամաբանությամբ, փաստարկման յուրահատուկ մոտեցմամբ, պատմահամեմատական դիպուկ օրինակներով կատարում է խիստ արդիական երկրառազմավարական վերլուծություններ: Աշխատանքի հեղինակը պարզաբանում է, որ Կիլիկիան և նրա հարակից շրջաններն իրենց նպաստավոր աշխարհագրական դիրքով հանդիսացել են փարաճաշրջանի պատմական գլխավոր իրադարձությունների առանցքը, քաղաքակրթական զարգացման շարժիչը:

Սրան զուգահեռ՝ Ռ. Տեր-Մինասյանն ափսոսանք է հայտնում, որ Ֆրանսիան, չնայած Կիլիկիայի ունեցած վերոնշյալ կարևորությանը, երկրորդ աշխարհամարտից առաջ երկրամասի հարավային հատվածը՝ Ադեքսանդրեթի սանջակը, զիջեց Թուրքիային՝ պատերազմի ժամանակ վերջինիս չեզոքությունն ապահովելու հույսով: Հեղինակը հաստատում է, որ, տիրելով ամբողջական Կիլիկիային, Թուրքիան ավելի է մեծացնելու սպառնալիքն արաբական աշխարհի, մասնավորապես՝ Սիրիայի նկատմամբ: Հեղինակը վերլուծում է նաև այս երկրամասի հանդեպ գերմանական, անգլիական, ամերիկյան, ռուսական, ֆրանսիական, արաբական, պարսկական, քրդական հավանական շահագրգռությունները:

Բանալի բառեր՝ Ռուբեն Տեր-Մինասյան, Հայաստան, Թուրքիա, Կիլիկիա, աշխարհաքաղաքականություն:

Ռուբեն Տեր-Մինասյանը հայտնի է որպես 20-րդ դարի առաջին երկու տասնամյակի հայոց պատմության ակնառու դեմքերից մեկը: Նա այս

ընթացքում պայքարի առաջին շարքում էր ինչպես ազատամարտում, այնպես էլ հայոց պետականության վերականգնման և կայացման գործում:

Սակայն պակաս արժեքավոր չէ Ռ. Տեր-Մինասյանի գործունեությունը տարագրության մեջ: Նոր կազմավորվող Սփյուռքում նա աչքի ընկավ ոչ միայն հայապահպանության, ինքնակազմակերպման ասպարեզում, այլև անկրկնելի հուշագրական և քաղաքագիտական-վերլուծական ժառանգություն թողեց:

Ռ. Տեր-Մինասյանի՝ յոթ հատորից բաղկացած հուշերի մասին բազմիցս է խոսվել¹: Դրանք ոչ միայն 19-րդ դարի վերջի և 20-րդ դարի սկզբի հայ ազգային ազատագրական պայքարի, առաջին հանրապետության պատմության ուսումնասիրության անկրկնելի սկզբնաղբյուր են, այլև տասնամյակներ շարունակ բազում հայրենասեր սերունդների են կրթել:

Պակաս արժեքավոր չէ Ռ. Տեր-Մինասյանի քաղաքագիտական-վերլուծական ժառանգությունը: 1920-1930-ական թվականներին Բոստոնի «Հայրենիք» և Փարիզի «Դրոշակ» ամսագրերում, ինչպես նաև Կահիրեի «Հուսաբեր» և Փարիզի «Հառաջ» օրաթերթերում լույս են տեսնում նրա՝ շուրջ երեք տասնյակ հոդվածները²: Մինչ օրս իրենց արդիականությունը չկորցրած այս հոդվածներում հեղինակը մանրակրկիտ վերլուծություններով պարզաբանում է Հայաստանի ռազմավարական դիրքի նշանակությունը, Արևմտյան Հայաստանի կարևորությունը, դրա՝ Հայաստանի պետությանը միացնելու անհրաժեշտությունը ոչ միայն Հայաստանի անվտանգության, այլև տարածաշրջանային կայունության տեսանկյունից: Հետաքրքիր պարզաբանումներ կան նաև Հայաստանի և հարևան ժողովուրդների փոխհարաբերությունների վերաբերյալ:

Հայ երկրառազմավարական մտքի փայլուն նմուշ է Ռ. Տեր-Մինասյանի «Հայաստանը միջցամաքային ուղիներու վրայ» (Պէյրուզ, 1948 թ.) մեծարժեք ուսումնասիրությունը, որին նույնպես անդրադարձ եղել է մեր կողմից³:

Ռ. Տեր-Մինասյանի գրավոր (հատկապես քաղաքագիտական-վերլուծական) ժառանգության մի կարևոր մասը դեռևս անտիպ է և պահվում է Հայաստանի ազգային արխիվի թիվ 1048 ֆոնդում ու ՀՅԴ պատմության կենտրոնական արխիվի (ԱՄՆ, Մասաչուսեթս, Ուոթերթաուն) զանազան ֆոնդերում:

¹ Ռուբեն Տեր-Մինասյանի հուշագրության պատմագիտական արժեքի մասին տես Ստեփանյան 2012:

² Մեր կողմից այդ հոդվածների մեծ մասը հրատարակվել են առանձին ժողովածուով (տես Տեր-Մինասյան 2002): Ավելի ուշ առանձնաբար հրատարակել ենք Ռուբեն Տեր-Մինասյանի ևս երեք անտիպ հոդված (տես Ռուբեն 2013; Ստեփանյան 2014, Ստեփանյան 2016):

³ Ստեփանյան 2008, 154-158:

Սույն հոդվածում անդրադառնում ենք ականավոր քաղաքագետի անտիպ «Կիլիկիան, Ամանոսը, Անտիոքը որպես միջազգային ճամփաների հանգույց» մեծարժեք հետազոտությանը¹, որը հենց հեղինակի խոսքով՝ «Հայաստանը միջցամաքային ուղիների վրա» հատորի տրամաբանական շարունակությունն է (երկրորդ հատորը)²: Աշխատանքն ամենայն հավանականությամբ գրվել է 1948-1951 թվականների ընթացքում:

Աշխատանքում Ռ. Տեր-Մինասյանի հիմնական նպատակը Կիլիկիայի և նրա հարակից շրջանների ռազմավարական դիրքի արժևորումն է, որը նա իրականացրել է փայլուն տրամաբանությամբ, փաստարկման յուրահատուկ մոտեցմամբ, պատմահամեմատական դիպուկ վերլուծություններով: Հեղինակը նախ ներկայացնում է երկրամասի պատմությունը հնագույն ժամանակներից մինչև 20-րդ դարի կեսերը, ապա կատարում է խիստ արդիական երկրառազմավարական վերլուծություններ:

Աշխատանքը հիմնականում կառուցվում է այն հետաքրքիր գաղափարի շուրջ, որ հատկապես Կիլիկիան և նրա հարակից շրջաններն (Անտիոք, Ամանոս) են հադիսացել տարածաշրջանի պատմական գլխավոր իրադարձությունների առանցքը: Հեղինակը հմտորեն պարզաբանում է, որ, ունենալով աշխարհագրական նպաստավոր դիրք և շրջապատված լինելով բնական ամրություններով (անմատչելի լեռներ և դժվարանցանելի լեռնանցքներ), այս երկրամասը եղել է տարածաշրջանի քաղաքակրթական զարգացման շարժիչը, այստեղ են թելադրվել տարածաշրջանի ռազմաքաղաքական վերելքներն ու վայրէջքները, այստեղ է տեղի ունեցել տարածաշրջանի համար բախտորոշ ճակատամարտերի մեծ մասը:

Այս հատորի սկզբում Ռ. Տեր-Մինասյանն իր առջև խնդիր է դնում պարզել «Կիլիկիոյ եւ Անտիոքի շրջանների եւ անոնց առանցք Ամանոսի նշանակութիւնը ինչպէս անցեալի, նոյնպէս ներկայիս մէջ: Երբ մի դրամարկղ այնպէս է փակուած, որ բացուելիք չունի, անոր միջի գանձը անարժէք կը դառնայ: Երբ ան կողպանք ունի, իսկ կողպանքն ալ իւր բանալին ունի: Միջին Արեւելքը եթէ դրամարկղ է, անոր կողպանքը Կիլիկիան եւ Անտիոքն են, իսկ անոնց բանալին Ամանոսն է»³: Պետք է նշել, որ հեղինակը կարողացել է փայլուն և դիպուկ համեմատություններով, մեկնաբանություններով լուծել իր առաջադրած խնդիրը:

Արժեքավորելով Կիլիկիայի աշխարհաքաղաքական դերը՝ Ռ. Տեր-Մինասյանն ափսոսանք է հայտնում, որ Ֆրանսիան երկրորդ

¹ Հայաստանի ազգային արխիվ. ֆ. 1048, ց. 1, գ. 8:

² Նույն տեղում, թ. 1:

³ Նույն տեղում, թ. 3:

աշխարհամարտից առաջ Կիլիկիայի հարավային հատվածը՝ Ադեքսանդրեթի սանջակը զիջեց Թուրքիային՝ պատերազմի ժամանակ վերջինիս չեզոքությունն ապահովելու հույսով: Բուն Կիլիկիան ավելի շուտ՝ 1921 թվականին էր զիջել: Հայտնի է, թե ինչպիսի չեզոքություն պահեց Թուրքիան երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին: Թուրքիան ոչ միայն չեզոքություն չպահեց, այլև պատերազմից հետո լուրջ ռազմավարական առավելություն ստացավ Մերձավոր Արևելքում:

Աշխատանքի սկզբում հեղինակը կատարում է հետևյալ կարևոր հաստատումը. «Ինչ որ ալ ըլլայ, ներկայիս Թուրքիան կ'օգտուի իր բարենպաստ կացութիւնէն եւ յենում Սեւրի դաշնագրով ազատագրուած եւ Լօզանի դաշնագրով քանդուած Էրզրումի վրայ, իւր սուրը կը ճոճէ դէպի Անդրկովկաս եւ Իրան, իսկ միւս կողմէ յենում Նոյն Սեւրի դաշնագրով ազատուած եւ Լօզանով քանդուած, Կիլիկիայի, Ամանոսի եւ Անտիոքի վրայ, իւր սուրը կը ճոճէ դէպի Սիրիայի հանրապետութիւնը, անոր հրաւիրելով հպատակութեան, իբր սատելիթը Թուրքիայի, հրաժարիլ իւր ապահովութեան գրաւականներէ եւ սպառնալով Բայէր, Բուճախ եւ Լաթաքիա, Հալէպ շրջանների գրաւումի, սպառնալիքներով, որ անոնք թուրք եղած են եւ թուրք պիտի դարձնել ըստ ազգերի «ինքնորոշման» սկզբունքներին: Այսօր Թուրքիոյ համար հերթական է Սուրիոյ անձնատուութիւնը եւ անոր հողերի այս կամ այն ձեւով իրան կցումը եւ Արաբական երկրների ու հնար եղածին չափ եւ Իրանի՝ իրան սաթէլիթ դարձնելու տենչը»¹: Ըստ էության, եթե «Հայաստանը միջցամաքային ուղիների վրա» հատորում Ռ. Տեր-Մինասյանը գնահատում է Էրզրումի ունեցած դերը Թուրքիայի՝ դէպի Անդրկովկաս և Իրան նկրտումների առումով, ապա այս հատորում խոսում է Թուրքիայի՝ դէպի Սիրիա և արաբական աշխարհի ունեցած հնարավոր ծրագրերի մասին, որոնց հաջողությունը մեծապես պայմանավորված է Կիլիկիայի ունեցած դիրքով:

Ուսումնասիրության մեջ հեղինակն առանձնաբար անդրադառնում է Կիլիկիայի և հարակից երկրամասերի հանդեպ գերմանական, անգլիական, ամերիկյան, ռուսական, ֆրանսիական, նաև՝ արաբական, պարսկական, քրդական շահագրգռություններին:

Միջնադարում գերմանացի խաչակիրների, Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Վիլհելմ կայսեր, Երկրորդ աշխարհամարտի տարիների Ադոլֆ Հիտլերի նկրտումները հեղինակին հուշում են, որ գերմանական

¹ Երկն տեղում, թ. 8:

«դեպի արևելք» շարժումները կարող են շարունակություն ունենալ, որտեղ առանձնահատուկ տեղ ունի Կիլիկիան¹:

Ամերիկյան շահագրգռությունը հեղինակը կապում է Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո ԱՄՆ-ի կողմից Հայաստանի և Փոքր Ասիայի մանդատը վերցնելու ցանկության դրսևորման փաստի հետ: Ճիշտ է՝ ԱՄՆ-ը Հայաստանի մանդատը չվերցրեց, սակայն հեղինակը կարծում է, աշխարհաքաղաքական հնարավոր փոփոխությունների դեպքում նույն փորձը կրկնելը չի բացառվում: Սա ինքնին նոր հետաքրքրություններ է բացելու Կիլիկիայի հանդեպ²:

Անգլիական շահագրգռության մասին խոսելիս հեղինակն առանձնացնում է այստեղ բրիտանացիների կատարած ֆինանսական ներդրումները (հատկապես Ալեքսանդրեթի նավահանգստի շինարարության մեջ): Դրանք վկայում են այն մասին, որ անգլիացիները երկրամասում երկարատև ծրագրեր ունեն³:

Ինչ վերաբերում է Ռուսաստանին, ապա հեղինակը հիշատակում է Ռուսաստանի անհագ ցանկությունները՝ հասնելու դեպի Միջերկրականի տաք ջրերը: Ճիշտ է՝ ռուսներն ավելի շատ դա փորձել են անել Կ.Պոլսի նեղուցների միջոցով, բայց Կիլիկիան ևս չի կարող բացառություն համարվել⁴:

Անդրադառնալով ֆրանսիական շահագրգռությանը՝ հեղինակը նորից է նշում, որ Ֆրանսիան անխոհեմ ձևով կորցրեց իր դիրքերը, բայց դրանք վերականգնելու փորձերը չի բացառում, որոնք կարող են պայմանավորվել իր տնտեսական շահերով, ռազմածովային հաշվարկներով⁵:

Ինչ վերաբերում է տարածաշրջանային շահագրգռություններին, ապա Իրանի պարագայում դա կարող է պայմանավորված լինել տնտեսական փաստարկներով և դեպի Միջերկրական դուրս գալու ճանապարհի ունենալու մղումով, արաբների դեպքում դա կարող է լինել թուրքական սպառնալիքին դիմակայելու մղումը: Իսկ ինչ վերաբերում է քրդերին, ապա նրանց մղած ազատագրական պայքարի տրամաբանության մեջ տեղավորվում է դեպի ծով ելքով պետություն ունենալը, հատկապես, որ Կիլիկիային հարակից երկրամասերը բավական թվով քրդերով են բնակեցված⁶:

¹ Նույն տեղում, թ. 147-153:

² Նույն տեղում, թ. 154:

³ Նույն տեղում, թ. 155-158:

⁴ Նույն տեղում, թ. 159-161:

⁵ Նույն տեղում, թ. 161-162:

⁶ Նույն տեղում, թ. 163-169:

Ահա այս աշխարաքաղաքական կարևոր հարցերին է անդրադառնում Ռ. Տեր-Մինասյանն իր «Կիլիկիան, Ամանոսը, Անտիոքը որպես միջազգային ճանապարհների հանգույց» հատորում, որը շուրջ 70 տարի անց անգամ չի կորցրել իր արդիականությունը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆոնդ 1048, ցուցակ 1, գործ 8:

Ռուբեն, Ախալցխա-Ախալքալաքի հանրապետությունը (պատրաստեց Խաչատուր Ստեփանյանը), «ՎԷՄ» համահայկական հանդես, Երևան, 2013, Հուլիս-Սեպտեմբեր, թիվ 3 (43), էջ I(239)-XVI:

Ռուբեն, Հայաստան միջցամաքային ուղիներու վրայ, Պէյրութ, «Սեւան», 1948, 185 էջ:

Ստեփանյան Խ., Ռուբեն Տեր-Մինասյան (կյանքը և գործը), Երևան, «ՎՄՎ-ՊՐԻՆՏ», 2008, 184 էջ:

Ստեփանյան Խ., Ռուբեն Տեր-Մինասյանի անտիպ հոդվածը Ալեքսանդրեթի սանջակի մասին, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 2014, N 122, էջ 278-289:

Ստեփանյան Խ., Ռուբենի հուշագրության պատմագիտական արժեքի շուրջ, «Արցախի պետական համալսարանի գիտական տեղեկագիր», Ստեփանակերտ, 2012, թիվ 2, էջ 91-103:

Ստեփանյան Խ., Վտարանդի հայ գործչի մտորումները Կովկասի դաշնային միության և «Պրոմեթևս» շարժման շուրջ, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 2016, էջ 264-330:

Տեր-Մինասյան Ռ., Հոդվածների ժողովածու, կազմող՝ Խաչատուր Ստեփանյան, Երևան, «Ասողիկ», 2002, 424 էջ:

THE SIGNIFICANT WORK OF RUBEN TER-MINASYAN: “CILICIA, ANTIOCH, AND AMANUS AS A HUB OF INTERNA- TIONAL TRADE ROUTES”

Keywords: Ruben Ter-Minasyan, Armenia, Turkey, Cilicia, geopolitics.

The article refers to the prominent Armenian figure Ruben Ter-Minasyan's valuable research “Cilicia, Amanos, Antioch as a Node of International Roads”, which is the continuation of the author's volume “Armenia on Intercontinental Routes”. The author's main goal is to evaluate the strategic position of Cilicia and its neighboring regions.

R. Ter-Minasyan performs highly up-to-date geostrategic analyses with brilliant logic, a unique approach to argumentation, and accurate historical and comparative examples. The author of the work clarifies that Cilicia and its neighboring regions, due to their favorable geographical position, became the center of the main historical events of the region, the engine of civilizational development.

Parallel to this, R. Ter-Minasyan regrets that, despite the importance mentioned above of Cilicia, France, before the Second World War, ceded the southern part of the territory - Agheksandret Sanjak to Turkey, in the hope of ensuring the latter's neutrality during the war. The author confirms that, by taking over the entire Cilicia, Turkey will further increase the threat to the Arab world, particularly Syria. The author also analyzes the possible German, English, American, Russian, French, Arab, Persian, and Kurdish interests in this region.

Хачатур Степанян (Армения, Ереван)

ЦЕННЫЙ ТРУД РУБЕНА ТЕР-МИНАСЯНА «КИЛИКИЯ, АНТИОХИЯ, АМАНОС КАК УЗЕЛ МЕЖДУНАРОДНЫХ ДОРОГ»

Ключевые слова: Рубен Тер-Минасян, Армения, Турция, Киликия, геополитика.

В статье говорится о ценном исследовании выдающегося армянского деятеля Рубена Тер-Минасяна «Киликия, Аманос, Антиохия как узел международных дорог», которое является продолжением книги автора «Армения на межконтинентальных дорогах». Основная цель автора – оценить стратегическое положение Киликии и соседних с ней регионов.

Р. Тер-Минасян проводит современный геостратегический анализ, используя блестящую логику, уникальный подход к аргументации и точные исторические и сравнительные примеры. Автор работы уточняет, что Киликия и соседние с ней регионы с их выгодным географическим положением стали центром основных исторических событий региона, двигателем цивилизационного развития.

Параллельно с этим Р. Тер-Минасян сожалеет, что, несмотря на упомянутое выше значение Киликии, Франция перед Второй мировой войной уступила Турции южную часть этой территории – Александреттский Санджак, надеясь обеспечить нейтралитет последней во время войны. Автор подтверждает, что Турция, захватив всю Киликию, стала большей опасностью для арабского мира, в частности, для Сирии. Автор также анализирует возможные интересы Германии, Англии, Америки, России, Франции, Персии, арабов и курдов в этом регионе.

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԱՆԿՈՒՄԸ. ՀՀ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ՀԱՇՎԱՐԿՆԵՐԻ ԶԱԽՈՂՈՒՄԸ¹**

Հայաստանի ղեկավարության չարդարացված մեծ հույսերը՝ կապված հաղթող պետություններից ակնկալվող օգնության հետ՝ սահմանների և ՀՀ ինքնիշխանության խնդիրները հոգուր Հայաստանի հանգուցալուծելու, խաբուսիկ դուրս եկան, ինչն էլ պայմանավորեց ՀՀ ծախողումները 1920 թ. վերջին: Ուշացումով ակնհայտ դարձավ, որ ՀՀ քաղաքական ղեկավարությունը սխալվել է իր հաշվարկներում, քանզի նույնիսկ չփորձեց ավելի արագ գործել խորհրդային աջակցությունը շահելու համար, և վերջին հաշվով Հայաստանի անկման գերակա գործոնը արտաքին քաղաքականն էր, որն էլ պայմանավորեց ինչպես ՀՀ անձնապրությունը 1920 թ. վերջի թուրք-հայկական պատերազմում, այնպես էլ պարտադրված խորհրդայնացումն ու Հայաստանի բաժանումը բոլշևիկյան Ռուսաստանի և քեմալական Թուրքիայի միջև:

Բանալի բառեր՝ Հայաստանի Հանրապետություն, քեմալական Թուրքիա, Խորհրդային Ռուսաստան, դաշնակիցներ, Ալեքսանդրապոլի պայմանագիր, Երևանի համաձայնագիր:

Ակնհայտ է, որ անկախ Հայաստանը անկարող եղավ ինքնուրույն գոյատևել քեմալական Թուրքիայի և վերակենդանացած բոլշևիկյան Ռուսաստանի մրցակից նպատակադրումների պայմաններում²: Տարածաշրջանային ուժերի այս համադրության պայմաններում հայության գործողություններն ու ցանկությունները մեծապես անէական դուրս եկան, իսկ բարերարների որոնումը՝ անարդյունավետ: Թուրք պատմաբան Բ. Գյոքայը այդ մեկնակետից եզրահանգել է. «Հետևաբար, դա թուրքական ազգային շարժման ոչ պատահական մերձեցումն էր ռուս բոլշևիկների հետ, որն առաջին անգամ նյութականացավ այդ տարածաշրջանում թուրք-բոլշևիկյան համագործակցության ձևով՝ Խորհրդային կոլմից Կովկասի

¹ The research was supported by the Higher Education and Science Committee of MESCS RA (Research project № 21T.6A102. "Armenia In The context of relations with European military-political representations in Transcaucasus (1917-1920)").

² Tsvetkova 2018, 77-114.

նկատմամբ հսկողության հաստատմամբ... Դա ավելին էր, քան եղել է երբևիցե դրանից առաջ: Համագործակցությունը նման էր գործնական ընկերակցության, իսկ այնուհետև այն հանգեց սկզբունքների ընդհանրության: Թուրքերը չէին ձգտում գնալ առաջ դեպի պատմականորեն ռուսների կողմից զավթված Հայաստանի մասը, և ռուսները ավելի առաջ չէին շարժվում դեպի թուրքական Հայաստանը»¹:

ՀՀ նպատակադրումներն անհամապատասխանեցին մարդկային-նյութական ռեսուրսների հետ, ակնհայտորեն չափազանց ծավալուն պահանջատիրությունը իշխեց սակավագոր հնարավորությունների վրա: Հայ քաղաքական էլիտան իր նպատակադրումները և արտաքին-քաղաքական ընտրանքը նույնականացնում էր Դաշնակիցների աշխարհաքաղաքական ձգտումների հետ, ինչը և՛ քեմալական Թուրքիայի, և՛ բոլշևիկյան Ռուսաստանի համար նշանակում էր, որ նրանք արևմտյան իմպերիալիստների կամակատար խաղաղինվորներն են: Հայաստանի Հանրապետությունը կառավարող Հ.Յ. Դաշնակցությունը Մոսկվայի և Անկարայի կողմից դիտվեց իբրև միջազգային սոցիալիստական հեղափոխության, թուրքական ազգայնականության հետամտած նպատակների թշնամի: Ի վերջո անկախ Հայաստանի նպատակադրման ծախողումը ո՛չ ՀՀ առաջնորդների մեղքն էր, ո՛չ էլ, վերջին հաշվով, ընդդիմադիր հայ քաղաքական ուժի, ո՛չ էլ՝ նրանց անձեռնհասության, այլ իրադարձությունների աշխարհաքաղաքական ընթացքը ծրագրող և դրան ընթացք տվող ուժերի, որի մի բևեռում արևմտյան երկրներն էին, մյուս բևեռում՝ Թուրքիան և բոլշևիկյան Ռուսաստանը:

1920 թ. սկզբներին ակնհայտ դարձավ, որ խորհրդային ուժերը հաղթող էին Անտանտի ֆինանսավորած և ռազմապես աջակցվող սպիտակ ուժերի դեմ քաղաքացիական առնակատումում՝ սրընթացորեն տեղաշարժվելով դեպի Կովկաս՝ այն վերանվաճելու հստակ մտադրությամբ: Արևմտյան մտասևեռումը ճակատագրական եղավ, քանզի ակնհայտ դարձավ, որ ՀՀ քաղաքական ղեկավարությունը սխալվել է իր հաշվարկներում՝ նույնիսկ չփորձելով ավելի արագ գործել՝ խորհրդային աջակցությունը շահելու կամ այդ գործոնը իրատեսորեն հաշվառելու համար²: Ռ. Հովհաննիսյանը գտնում է, որ հակառակ իրենց հաստատուն «արևմտյան արևելումին», Դաշնակցությունն ու հայկական կառավարությունը մնացին առանձին և լքված Արևմուտքի կողմից, որը Արևմտահայաստանը գծել էր թղթի վրա. «Դաշնակցութեան արեւմտեան արեւելումը բաւարար չէր օժանդակութիւն

¹ Gökay 1996, 61, 68.

² Suny 1983, 32-33.

ապահովելու համար: Միւս կողմէ՝ խորհրդաթրքական գործակցութիւնը հետզհետէ կընդլայնէր իւրաքանչիւր շաբթուան հետ: Խորհրդային ոսկի եւ զինամթերք Մուսթաֆա Քեմալի Ազգայնական ուժերուն հասան... Խորհրդային Ռուսաստանի եւ Ազգայնական Թուրքիոյ շահերուն կը համապատասխանէր իրենց միջեւ Կովկասեան անցքը բանալ /ասել է թե՛ այն Զանգեզուր-Սյունիքի միջանցքը, որն այսօր նրանց համար ռազմավարական գերնպատակ է դարձել- Վ.Վ./: Այս հաշարկներուն մէջ, Հայաստան պէտք է չեզոքացուէր, կամ նոյնիսկ վերցուէր¹»: Արդյունքում ռազմավարական առումով թանկարժեք ժամանակը կորցվեց չիմնավորված մանկրումների և սկրյան անորոշ ու երազային սպասումների վրա, և Ռ. Հովհաննիսյանի եզրահանգմամբ՝ երկիրը պարզապէս ուժասպառ եղավ, օժանդակություն չեղավ, և հավելյալ ուշացումը անհրաժեշտություն դարձրեց ոչ միայն բոլշևիկյան Ռուսաստանի և Թուրքիայի գործակցությունը, այլև առիթ տվեց թուրքերին Հայաստանը բնաջնջելու և ճնշող պայմաններ պարտադրելու²: Դա ուշացումով հասկացավ նաև վարչապետ Ալ. Խատիսյանը, որը ՀՀ պառլամենտի 1920 թ. ապրիլի 30-ի նիստում ունեցած ելույթում այդ մասին փաստեց. «Այնուամենայնիվ, չպետք է անտեսել, որ բոլշևիկներն են հանդիսանում Ռուսաստանի իրական ուժը, այդ փաստը մատնանշվում է մասնավորապես Եվրոպայում, ուր նկատվում է դեպի Ռուսաստան ունեցած քաղաքականության բեկում. ֆրանսիական պառլամենտը հանձնարարել է կառավարությանը՝ բանակցել Ռուսաստանի հետ: Նույն տեսակետին է Իտալիան, Ամերիկայի դիրքը հայտնի է ձեզ, այն ինչ հնարավոր չէր հունվարին, այն հնարավոր է դառնում, և մեծ տերությունները մտածում են կամ գուցե սկսել են բանակցություններ վարել Ռուսաստանի հետ թե՛ տնտեսական, և թե՛ քաղաքական հարցերի վերաբերյալ»³:

Այս հեղեղուկ վիճակում էլ Հայաստանի ճակատագիրը օրակարգային դարձավ 1920 թ. սեպտեմբերի սկզբին Բաքվում հրավիրված Արևելքի Ժողովուրդների առաջին համագումարում, որտեղ Հայաստանը ստորադասվեց մուսուլմանական աշխարհում հեղափոխության կեղծօրակարգային խնդրին, որի մասին զգուշացնում էր պարտված ՀՀ ղեկավարներին 1920 թ. Անդրկովկասում Մեծ Բրիտանիայի ներկայացուցիչ գնդապետ Քլ. Ստոքսը 1920 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբերին⁴: Իսկ ամերիկահայ պատմաբան Ռ. Սյունին պնդում է, որ 1920 թ. փետրվար-դեկտեմբեր ամիսներին

¹ Suny 1983, 32-33.

² Յովհաննէսեան 1993, 32-33:

³ «Յառաջ», 1920, 15 մայիսի:

⁴ ՀԱԱ, ֆոնդ 200, ցուցակ 1, գործ 440, թերթ 47-48; Զոհրաբյան 1997, 227:

պարզորոշվեցին հայկական պետության հանդեպ արևմտյան հավատարմության սահմանները, և քեմալական Թուրքիայի ու Խորհրդային Ռուսաստանի մահաբեր դաշինքն¹ իր շրջապատույտի մեջ առավ հայկական հանրապետությանը: Փետրվարին՝ Լոնդոնի համաժողովից սկսած, Հայաստանը հետզհետե կորցրեց դաշնակիցների «արդյունավետ» և ցանկալի աջակցությունը, ապրիլին Սան-Ռեմոյում Բրիտանիան, Ֆրանսիան և Իտալիան հստակեցրին, որ, չնայած հայ ժողովրդի կորուստների ու հավատարմության հանդեպ կարեկցությանը, իրենք հայկական հանրապետության գոյությունը երաշխավորելու նպատակով ուժ չեն կիրառի, իսկ սին հույսերը, թե Միացյալ Նահանգները կվերցնի այդ բեռն իր վրա, զուր եղան. վերջինս աներկբա հրաժարվեց խնամակալությունից:

Այդ ընթացքում Ադրբեջանը, օգտվելով տերությունների թողտվությունից, տիրեց Ղարաբաղին այն պահին, երբ Մ. Քեմալի խորհրդով անարյուն խորհրդայնացվեց, և Կարմիր բանակը մտավ Բաքու, ինչն արմատապես փոխեց ուժերի հավասարակշռությունը և դասավորվածությունը Անդրկովկասում: Խորհրդային ուժերի՝ Կովկասում գտնվելը Հայաստանի և Վրաստանի տեղական բոլշևիկներին խրախուսեց հակապետական ապստամբություններ նախաձեռնել, սակայն իշխող մենշևիկներն ու դաշնակցականները, հստակ կատարելով Դաշնակիցների, և մասնավորապես՝ բրիտանական ու ֆրանսիական ռազմաքաղաքական առաքելությունների հրահանգները, ճնշեցին այդ շարժումները: ՀՀ կառավարությունն առանց վարանման խոստացավ մինչև վերջ շարունակել պայքարն անդրկովկասյան տարածաշրջանում արդեն լուրջ գործոն դարձած բոլշևիզմի դեմ, որի անհեռանկարայնությունը ներքուստ զգացել էին նաև դաշնակիցները: Մայիսյան ապստամբությունը հանգեցրեց անհամեմատ ավելի չափավորական կառավարության փոխարինմանը Դաշնակցության բյուրո-դիկտատուրայով:

Հայաստանի կառավարությունը ձախողվեց նաև բանակաշինությունում՝ չկարողանալով ստեղծել մարտունակ բանակ. հայդուկապետերը խորը տարակարծությունների և անհաշտ վիճակի մեջ էին կանոնավոր բանակի կողմնակից գեներալների հետ: Կառավարությունը, «հարկադրված լինելով» անգոր և անվստահելի բանակի միջոցով լուծել ուժից վեր խնդիրներ, անկարող գտնվեց զսպել հանրապետության Զանգիբասար-Վեդի-բասարի, Սոթք-Բասարգեչարի, Կարսի և այլ շրջանների մահմեդական սովար զանգվածների հակահայկական գործողությունները, որոնք հովանավորվում և ռազմական-նյութական զգալի աջակցություն էին ստանում

¹ Suny 1983, 32-33.

Թուրքիայից: Ավելին՝ մահմեդական շրջանների հնագնացման ընթացքում հայկական զորքը տկարացավ և ուժասպառվեց, որի մասին հստակ արտահայտվել է նաև Դրոն: Մինչև 1920 թ. հունիսի 1-ը հայկական զորքերում գտնվող օտարազգի և օտարալեզու 256 սպաներ և աստիճանավորներ հուլիսի 1-ից հայացման շրջաբերական հրամանի հիման վրա ազատ արձակվեցին ծառայությունից¹:

Հանրապետության գոյության վերջին արարը սկսվեց սեպտեմբերի սկզբին, երբ թուրքական զորքերը նախահարձակ եղան նախկին ռուս-թուրքական սահմանի ողջ երկայնքով: Այդ բարդ իրավիճակում Անտանտի երկրները «սթափվեցին», վերաձևումներ կատարեցին իրենց ռազմավարական հաշվարկներում՝ նկատելով, թե ինչպես են քաղաքացիական կոիվներից դժվարությամբ հաղթանակած բոլշևիկյան Ռուսաստանը և պատերազմում պարտված Թուրքիան փոխշահավետ համաձայնության գալիս: Ստեղծված խուճապային իրավիճակում դաշնակիցներից լքված Հայաստանին այլ ելք չմնաց, քան գնալ ուշացած, սակայն այլընտրանք չունեցող քաղաքական համաձայնության Խորհրդային Ռուսաստանի հետ՝ հայ ժողովրդի համար ձեռք բերելով գոյատևման տարբերակ: ՀՀ նախկին դաշնակիցները, իրենք ևս տագնապելով աշխարհաքաղաքական ուժերի այս նոր համադրությունից, սեփական կամքով ուղիներ որոնեցին եզրեր գտնելու թե՛ Խորհրդային Ռուսաստանի և թե՛ քեմալական Թուրքիայի հետ և արդեն 1920-1923 թթ. վերջնականապես հրաժարվեցին թե՛ Սևրի պայմանագրից և թե՛ հայկական հանրապետության գոյության երաշխավորի դերից՝ բացառելով ռազմուժի կիրառումը հայկական հարցի լուծման համար:

Արդյունքում ձախողվեց հայկական զորքերի՝ հոկտեմբերի 24-ին ձեռնարկած հարձակումը, ինչը կանխվեց հակառակորդի կողմից, որը ձեռնարկեց ակտիվ հակահարձակում: Արդեն հոկտեմբերի 29-ին թուրքերը հայտնվեցին Սարիղամիշում, հոկտեմբերի 30-ին՝ Կարսում, որը չպաշտպանվեց: Կարսում էր գտնվում ռուսական կայսերական բանակից մնացած մեծ ռազմապաշար, որը նշանակալի հաջողություն էր քեմալականների համար: Հայկական կողմից համարյա դիմադրություն չցուցաբերվեց: Հոկտեմբերի 30-ին Երևանը օգնության խնդրանքով դիմում է Անտանտի իր Դաշնակիցներին, նոյեմբերի 5-ին՝ ԱՄՆ-ին, իսկ այդ ընթացքում՝ նոյեմբերի 6-ին, թուրքերը գրավում են նաև Ալեքսանդրապոլը: Սակայն մեծ տերություններից և ոչ մեկը պատերազմին միջամտելու ոչ մի ցանկություն չի դրսևորում: Թուրքական հարձակումը ուղեկցվում է կոտորածով և

¹ ՀԱԱ, ֆոնդ 199, ցուցակ 1, գործ 119, թերթ 190; գործ 142, թերթ 189-190:

էթնիկ զտումներով: Ստորագրվում է Ալեքսանդրապոլի չարաբաստիկ կապիտուլացիոն հաշտությունը, ինչն արձանագրեց Թուրքիայի լիակատար հաղթանակը և ՀՀ փաստացի անձնատրությունը. «Նա,-հիշում է Ք. Աթաթյուրքը, - մեզ՝ այսինքն ազգային կառավարությանը հանձնեց այն տարածքները, որոնք «Օսմանյան» կառավարությունը կորցրել էր 1876-1877 թթ.»¹:

Թուրքական հաջողություններից անհանգստացած՝ Խորհրդային Ռուսաստանն առաջարկեց իր միջնորդությունը: Այդ իրավիճակում էլ ՀՀ դաշնակցական կառավարությունը որոշեց իշխանությունը փոխանցել խորհրդային ուժերին, բայց միևնույն ժամանակ ստորագրեց թուրքերի կողմից առաջադրված կոշտ պայմանների տակ: Գններալ Դրոն (Դրաստամատ Կանայան)՝ Հայաստանի դաշնակցական կառավարության լիազոր ներկայացուցիչը, և Սիլինը՝ խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչը, 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Հայաստանը հռչակեցին «անկախ սոցիալիստական հանրապետություն»: Մի քան ժամ անց նախկին կառավարության պատվիրակությունը կնքեց Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը, որը թեպետ փաստացի անօրինական էր, այդուհանդերձ, հաստատեց այն սահմանը, որն ընկավ նորաստեղծ Խորհրդային Հայաստանի Հանրապետության և ազգայնական Թուրքիայի միջև:

Փոքրիկ, ոչ մեծ բնական ռեսուրսներ ունեցող Հայաստանը դիտարկվեց որպես «ցավալի թյուրիմացություն» և դժվար վճռելի հարցերի աղբյուր, որի առումով Լ. Շանթը կարծում էր, որ բրիտանացիները անդրկովկասյան տարածաշրջանում ուզում էին տեսնել ոչ թե ուժեղ և անկախ պետություններ, այլ «կախյալ անկախություններ»²:

Դա լավ է նկատել Հր. Աճառյանը, «Կազմվեց ուրեմն դաշնակցությունը բոլշևիկների և քեմալականների միջև ու ռուսների նյութական և բարոյական օգնությամբ քեմալիզմը տարածվեց ու բռնեց ամբողջ Փոքր Ասիան: Բայց այդ երկու դաշնակիցների ճանապարհի վրա կանգնել էին Կովկասյան նորակազմ չորս պետությունները՝ Դաղստանը, Ադրբեջանը, Վրաստանն ու Հայաստանը: Պետք էր որևէ ձևով վերացնել այս արգելքները՝ կամ նվաճելով նրանց և կամ դարձնելով դաշնակից պետություններ: Կովկասյան պետություններն ընկան երկընտրանքի մեջ: Հեշտ բան չէր միանգամից հրաժարվել ազգայնական ինքնագլուխ պետություն ունենալու այն հաճույքից, որի երազը դարերից ի վեր նոր միայն իրականացել էր: Մյուս կողմից անգլիացիք ամեն կերպով գրգռում էին այդ պետություններին,

¹ Кемаль 1934, 119.

² Շանթ 1925, 61:

նույնիսկ գինվորական օգնության խոստումով, որպեսզի դեմ կանգնեն արշավող Ռուսաստանին: Վերջապես Ռուսաստանի թուլացած վիճակը հավատալ էր տալիս իրենց, որ դժվար չէ խորտակել նրանց ուժը՝ նույնիսկ պատերազմի դեպքում: Հատկապես հայերն այս բոլորից դուրս՝ ունեին Սևրի դաշնագրի մի քանի հոդվածները, որոնք խոստանում էին նրանց մի մեծ և ընդարձակ Հայաստան: Այս պատճառներով ահա կովկասյան ազգերը չտեսան այն հեղեղը, որ փրթել էր հյուսիսից և (փոխանակ կանխավ բանակցելու) բոլշևիկյան վարչաձև ընդունելու, դաշնակից պետություններ ձևավորելու ծրագրին, դուրս եկան կռվելու ռուսների դեմ»¹:

Այս իրավիճակում Հայաստանի խորհրդայնացումն առաջին պլան մղվեց, որը կապվեց թուրքական հարձակման հետ: Թեև Քեմալական Թուրքիան և Խորհրդային Ռուսաստանը դաշնակիցներ էին, այդուհանդերձ թե՛ մեկին և թե՛ մյուսին ամենևին էլ ձեռնտու չէր մյուսի չափից ավելի ծավալվելը տարածաշրջանում, ինչպես և այսօր: Աշխարհաքաղաքական այս պահը հստակ է գնահատել Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Սթենլի Բոլդուինի որդին՝ հայկական բանակում գնդապետի կոչումով ծառայած Օլ. Բոլդուինը. «Այս պատերազմը, որ սկսվել էր 1920 թվականի սեպտեմբերի կեսերին, Ռուսաստանի առաջարկությամբ համաձայնեցված հարձակում էր. Հայաստանը կարող էր համաձայնվել շատ ավելի փոքր զիջումներով, քան ի վերջո արեց, բայց երկիրը տարօրինակ կերպով կուրորեն վստահեց Մեծ Բրիտանիային, որը օգնելու բազմաթիվ խոստումներ էր տվել ու մի անգամ պարտության մատնել թուրքերին»²:

Դաշնակիցները, ելնելով նոր աշխարհակարգի իրողություններից, իրենց հակաբոլշևիզմը արխիվ ուղարկեցին, արագ լքեցին Անդրկովկասը և Հայաստանը՝ այն ճանաչելով որպես բոլշևիկյան ազդեցության ոլորտ՝ հակվելով իրենց կողմից մերժված Խորհրդային Ռուսաստանի հետ տնտեսաքաղաքական, առևտրային և ռազմական հարաբերությունների բարելավման անհրաժեշտությանը: Անտանտի Գերագույն խորհուրդը 1920 թ. հունվարի 16-ին բանաձև է ընդունում Ռուսաստանի նկատմամբ տնտեսական շրջափակումը չեղարկելու մասին, իսկ 1920 թ. նոյեմբերին Դ. Լոյդը Զորջը և Խորհրդային հայտնի դիվանագետ Լ. Բ. Կրասինը նախնական համաձայնության են գալիս ռուս-բրիտանական առևտրատնտեսական պայմանագրի կնքման շուրջ³, որը ստորագրվում է 1921 թ. մարտի 16-ին⁴:

¹ Աճառյան 2004, 469-470.

² Բոլդուին 2022, 36-37:

³ Lang 1962, 231.

⁴ Վիրաբյան 2021, 65-82:

Մեծ Բրիտանիայի վարչապետը ոչ միայն համակերպվում է Խորհրդային Ռուսաստանի ռազմաքաղաքական ներկայության փաստի հետ, այլև կառավարության ոչ պաշտոնական համաձայնությունն է տալիս Անդրկովկասում ազատ գործելու համար¹:

Թուրք-հայկական պատերազմի թեժ պահին՝ 1920 թ. նոյեմբերին, ինչպես արդարացիորեն նշում է Վ. Մ. Մուխանովը, խառնվել պատերազմին Մեծ տերություններից և ոչ մեկը ցանկություն չունեցավ. Հայաստանն ուղղակի թողնվեց ճակատագրի քմահաճույքին: Իսկ թուրքագետ Ռ. Սաֆրաստյանը եզրահանգում է, որ Հայաստանի վրա հարձակման վերջնական ժամկետը որոշելիս հաշվի առնվեց հիմնականում արտաքին գործոնը: Ըստ հեղինակի, 1920 թ. օգոստոսի վերջին և սեպտեմբերի սկզբին իրադրությունն այնպիսին էր, որ Հայաստանի դեմ նախանշվող պատերազմին չէին միջամտի ո՛չ արևմտյան երկրները, ո՛չ էլ բոլշևիկները: Ըստ այդմ՝ որոշիչ նշանակություն ունեցավ քեմալականների և բոլշևիկների միջև փաստացի դաշնակցային հարաբերությունների հաստատումը: 1920 թ. սեպտեմբերի 8-ին Կարին (Էրզրում) հասավ Ռուսաստանից՝ որպես օգնություն ուղարկված 200 կիլոգրամ ոսկին: Նրա մի մասը հանձնվեց Ք. Քարաբեքիրի հրամանատարության տակ գտնվող բանակին, մյուս մասն ուղարկվեց Անկարա և օգտագործվեց քեմալականների, պաշտոնյաների և սպաների աշխատավարձերը վճարելու նպատակով²:

Ավելին, դաշնակիցները չէին էլ մտածում խանգարել Մ. Քեմալին Հայաստանի ոչնչացման նրա ագրեսիվ ծրագրում, և Ռ. Սաֆրաստյանի կարծիքով, սկսած 1920 թ. ամռանից և մանավանդ հայ-թուրքական պատերազմի սկզբնական փուլում քեմալականների ձեռք բերած հաջողություններից հետո, Անկարայի և Լոնդոնի միջև ի հայտ եկան որոշ ընդհանուր եզրեր, սկիզբ դրվեց գաղտնի շփումների դիվանագիտությանը: Դրան զուգընթաց Մոսկվայի հետ Անկարայի սերտ հարաբերությունները սկսեցին որոշ չափով սառել, և շփումներն ընդունեցին անկանոն բնույթ. Քեմալը կարողացավ ճիշտ գնահատել այդ նոր ձևավորվող իրադրությունը և ճարակորեն օգտվեց դրանից³:

Կարելի է ասել, որ 1920 թ. կեսերին իրավիճակը ավելի շուտ առավելություններ տվեց քեմալական Թուրքիային, քան բոլշևիկյան Ռուսաստանին, որը քաղաքացիական պատերազմից դժվարությամբ էր դուրս գալիս, դեռ բազմաթիվ տագնապներ ուներ, ինչն էլ պայմանավորեց Մ. Քեմալի

¹ Pipes 1964, 234.

² Սաֆրաստյան 2019, 75:

³ Սաֆրաստյան 2019, 80-81:

ճարպիկ խաղարկումը թե՛ անգլիացիների, թե՛ ռուսների և թե՛ հայերի մյուս դաշնակիցների հետ, ինչն էլ նրան գործողությունների ազատություն ընձեռեց Հայաստանի պարագայում: Իսկ ՀՀ արտաքին-քաղաքական անհաշվենկատ արևմտյան մտասևեռումը Ռուսաստանին թույլ տվեց 1920 թ. երկրորդ կեսին իրագործել երկակի ստանդարտների կոշտ ռազմավարություն, որից Հայաստանը տուժեց այն չափով, ինչքանով թույլ տվեց իրավիճակը, ինչը թե՛ 1920 թ. և թե՛ 2020 թ. չէր կարող չհանգեցնել Հայաստանի անվերապահ կապիտուլյացիային:

Քաղաքական ընթացքի այդ նրբերանգները հետադարձ հայացքով ընդհանուր առմամբ ճիշտ է նկատել Ալ. Խատիսյանը. «Միս կողմէ, Փարիզի Վեհաժողովը չափազանց կ'ուշացնէր Թուրքիոյ խնդիրներով զբաղուիլը եւ քեմալականներուն ժամանակ տուաւ ուժեղանալու համար: Իսկ յետոյ, երբ Ռուսաստանը վերջացուց իր ներքին քաղաքացիական կռիւները, Դաշնակիցները վախցան բարդութիւններէն եւ հեռացան՝ բախտի բերմունքին ձգելով նորակազմ հանրապետութիւնները»¹, որ ինքը «եկամ է այն անխախտ համոզման, որ Դաշնակիցները քեցին Հայաստանը, որ Թուրքերը ատկէ լայնօրէն օգտուեցան, բայց Թուրքերու գլխաւոր զինակիցները բոլշեւիկներն էին, որ ոյժ եւ հնարաւորութիւն տուին Թուրքերուն յարձակելու Հայաստանի վրայ: Ադ՝ անվիճելի փաստ է: Փաստ է նոյնպէս, որ իրար օգնելէ ետքը իրար մէջ բաժնեցին Հայաստանը: Եւ բոլշեւիկները ըրին այդ՝ ո՛չ թէ առանձին թշնամութենէն դէպի Հայաստանը, այլ դրդուած իրենց «համաշխարհային» քաղաքականութենէն, որուն համար անոնք պէտք կը զգային շահելու Թուրքերու բարեկամութիւնը՝ զոհաբերելով Հայաստանը: Եւ բոլշեւիկները Թուրքերուն տուին այն, ինչ որ անոնք կուզէին–Կարսը, Սուրմալուն, Արտահանը, մնացած մասը, ինչ-որ Թուրքերուն պէտք չէր, այսինքն՝ Հայերով բնակուած շրջանները, Ռուսերը առին»²:

Դա պարզապես Էնվերի երազանքի իրականացումն էր: Ըստ Ա. Խատիսյանի հուշագրության՝ կարելի էր ինչ-որ լուծում գտնել՝ «թեկուզ մի փոքրիկ Հայաստան ստեղծելու միջոցով: Եվ երրորդը՝ նրանք կուզենային ունենալ մի տարածք, ուր հնարավոր լիներ Թուրքիայից արտաքսել հայերին, իրենց կարիքների համար այնտեղ թողնելով արհեստավորների մի սահմանափակ քանակ, ինչպես այդ մասին ուղղակիորեն ասում էր Էնվերը: Ընդ որում, այն պայմանով, որ հայերի թիվը ոչ մի շրջանում չպետք է գերազանցեր ընդհանուր բնակչության 20 տոկոսը»³:

¹ Խատիսյան 1968, 193:

² Խատիսյան 1968, 293:

³ Խատիսյան 2023, 469:

Իսկ ահա թե ինչպես է ներկայացնում բոլշևիզմի մուտքը Հայաստան դաշնակիցներից, մասնավորապես՝ Մեծ Բրիտանիայից լքված ու խաբված հայկական գնդապետ Օլ. Բոլդուինը, որը Հայաստանի ճակատագրի այդ սրընթաց շրջադարձի անմիջական ականատեսն է եղել. «Բոլշևիզմի մուտքը Հայաստան ու Վրաստան... վերջ տվեց բոլոր այն մարդկանց հույսերին, ովքեր իրենց կյանքը նվիրել էին սեփական երկրի անկախությանը հասնելու նպատակին: Քայլ առ քայլ, առանց տեսանելի ջանքերի, տերությունները խաղում էին Լենինի օգտին»¹:

Ժամանակաշրջանը ցայտուն է բնութագրել Ս. Վրացյանը. «Անկախության համար անժամանակ ծնունդ էր Հայաստանի Հանրապետութիւնը: Ո՛չ առարկայական պայմաններով, ո՛չ ենթակայական գիտակցութեամբ նախապատրաստուած...: Զարմանալի չէր, որ հայ միտքը շփոթի մատնուեց եւ դժուարանում էր ըմբռնել կացութիւնը եւ քաղաքական նոր դիրքաւորում որդեգրել...»²:

Երևի հենց այդ հանգամանքը նկատի ունեն Ալ. Խատիսյանը, երբ տարագրության մեջ, հետադարձ հայացք գցելով անցյալի հեռացող էջերին և Առաջին հանրապետության թախծոտ մայրամուտին, դառնում է խորաթափանց և ի վերջո գալիս իրատեսական եզրահանգման. «Այդ պատճառով Դաշնակիցներու մասին, առհասարակ, մեր ժողովուրդը սկսաւ մտածել եւ արտահայտուիլ մեծ դառնութեամբ: Եւ այդ զգացումը մնաց մինչեւ այսօր: Ինչպէս այդ կըլլայ շատ յաճախ, համաշխարհային քաղաքականութեան գլխաւոր գիծերը կը ստեղծուէին զոհերու համար աննկատելի կերպով, եւ հարուածները երեւան կու գային կարծես թէ անակնընկալ, բայց այդպէս կը թուէր միայն առաջին հայացքէն: Պատմական վերլուծութիւնէն պարզ կերեւայ, որ դաշնակիցները եկան Կովկաս ոչ թե Կովկասեան ժողովուրդներու սիրոյն համար եւ հեռացան այնտեղէն, ոչ թե թշնամութենէ դրդուած: Հաշիւը չարդարացաւ, եւ անոնք հեռացան՝ թողելով մեզ ամենադժուարին րոպէին, միանգամայն անօգնական եւ միմակ: Այդ եղաւ անոնց դերը»³:

¹ Բոլդուին 2022, 336-338:

² Վրացեան 1966, 11:

³ Խատիսեան 1968, 193:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աճառյան Հր., Հայոց պատմություն (հյուսված ընդհանուր պատմության հետ), Երևան, 2004, ԵՊՀ հրատ., 484 էջ:

Բոլդուին Օ., Վեց բանտարկություն և վեց հեղափոխություն. Անգլ. թարգմ. Լ. Զիլֆուլարյանը, Երևան, 2022, «Անտարես» հրատ., 360 էջ: Զոհրաբյան Էդ., 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Երևան, 1997, «Ոսկան Երևանցի» հրատ., 368 էջ:

Խատիսեան Ալ., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը. Բ տպագր., Բէյրութ, 1968, տպ. «Համազգայինի», 486 էջ:

Խատիսյան Ալ., Անտիպ գործեր, նամակներ, նյութեր և փաստաթղթեր (աշխատասիրությամբ՝ Վ. Հարությունյանի), Երևան, 2023, հեղ. հրատ., 752 էջ:

Խուրշուդյան Լ., Հայաստանի բաժանումը 1920 թվականին, Երևան, 2017, ԵՊՀ հրատ., 352 էջ:

Հայաստանի Ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆոնդ 199, ցուցակ 1, գործ 119, թերթ 190:

ՀԱԱ, ֆոնդ 200, ցուցակ 1, գործ 142, թերթ 189-190:

ՀԱԱ, ֆոնդ 200, ցուցակ 1, գործ 440, թերթ 47-48:

Յովհաննէսեան Ռ., Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության դերը Հայաստանի Հանրապետության մէջ// «Դրօշակ», 1993, թիւ 19 (1402), 13 յունուար, էջ 31-35:

«Յառաջ», 1920. 15 մայիսի, No 91, Երևան:

Շանթ Լ., Մեր անկախութիւնը, Պոսթըն, 1925, «Հայրենիք», 306 էջ:

Սաֆրաստյան Ռ., Մութաֆա Քեմալ. պայքար Հայաստանի Հանրապետության դեմ (1919-1921 թթ.), Երևան, 2019, «Տիր» հրատ., 140 էջ:

Վիրաբյան Վ., Ազգամիջյան զարգացումները և Անտանտի պետությունները Անդրկովկասում 1917 թ. Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո: «Պատմություն և մշակույթ». Հայագիտական հանդես. Հատոր 2 (Գիտական հոդվածների ժողովածու), Երևան, 2021, ԵՊՀ հրատ., էջ 65-82:

Վրացեան Ս., Հին թղթեր նոր պատմութեան համար, Բէյրութ, 1962, Տպարան «Մշակ», 382 էջ:

Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, Դէպքեր, Դէմքեր, Ապրումներ. հատոր Ե, Պէյրութ, 1966, տպարան «Համազգային», 357 էջ:

Քաջազնունի Հովհ., Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլ եւս, Վիեննա, 1923, տպ. Մխիթարեան, 108 էջ:

- Кемаль М., Путь новой Турции. Т. 3. Интервенция союзников. Греко-турецкая война и консолидация национального фронта. 1920-1921, Москва: 1934, Гос. изд-во Литиздат Н.К.И.Д., 456 с.
- Andersen A. Partskhaladze G. A_NEW_TURN_OF_THE_ KARABAKH_ CONFLICT_ IN _THE_CONTEXT_OF_ARMENIAN_RUSSIAN_RELATION, 2020. <https://www.academia.edu/44370851/>, Qalgary, Canada. accessed: 08.01.2024. 25 P.
- Gökay B., Turkish Settlement and the Caucasus, 1918-20. Middle Eastern Studies, Vol. 32, No. 2, 1996, pp. 45-76.
- Lang D. M., A modern history of Georgia, London, 1962, Publisher: Weidenfeld and Nicolson, 298 p.
- Pipes R., The formation of the Soviet Union. Communizm and Nationalizm. 1917-1923 (Russian Research Center Studies), Cambridge, Massachusetts (USA), 1964, Published by Harvard University Press. 365 p.
- Suny R. G., Armenia in the Twentieth Century, Chico, 1983, CA: Scholars Press, 87 p.
- Tsvetkova T., Turkish National Movement and Soviet Russia in Caucasus (In English) (1919-1922), Journal of Balkan and Black Sea Studies, 2018, Year I, Issue 1, pp. 77-114.

THE FALL OF THE FIRST REPUBLIC OF ARMENIA: THE FAILURE OF RA FOREIGN POLICY CALCULATIONS

Keywords: Republic of Armenia, Turkey, Soviet Russia, allies, Alexandropol Treaty, Yerevan Agreement

The Armenian leadership's unrealistic expectations for support from victorious states, aimed at expanding Armenia's borders and securing the sovereignty of the Republic of Armenia, proved to be illusory. These misplaced hopes contributed to the failures Armenia faced by the end of 1920. Only too late did it become clear that the political leadership had miscalculated. They did not take timely action to secure Soviet support, a critical oversight that had severe consequences.

Ultimately, foreign policy missteps were the main factor in Armenia's decline. The leadership's delay in seeking Soviet assistance, coupled with misplaced reliance on Western powers, led to both Armenia's defeat in the Turkish-Armenian war and the subsequent capitulation at the end of 1920. These failures culminated in the forced Sovietization of Armenia and its division between Bolshevik Russia and Kemalist Turkey.

The political miscalculations of the Armenian leadership had far-reaching consequences, as Armenia lost the opportunity to assert its sovereignty and secure more favorable terms in the regional power struggles of the time. This period marked a pivotal moment in Armenia's history, where external pressures and internal misjudgments converged to shape its political fate.

ПАДЕНИЕ ПЕРВОЙ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ: ПРОВАЛ ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКИХ РАСЧЕТОВ РА

Ключевые слова: Республика Армения, Турция, Советская Россия, союзники, Александропольский договор, Ереванское соглашение.

Неоправданно большие надежды армянского руководства на ожидаемую от государств-победителей помощь в расширении границ Армении и в защите суверенитета Республики Армения оказались обманчивыми, что и стало причиной неудач Республики Армения в конце 1920 г. С опозданием стало очевидно, что политическое руководство Армении ошиблось в своих расчетах, поскольку оно даже не пыталось действовать быстрее, чтобы заручиться советской поддержкой, и в конечном итоге главным фактором упадка Армении стала внешняя политика, которая обусловила как капитуляцию в турецко-армянской войне в конце 1920 года, так и насильственную советизацию и раздел Армении между большевистской Россией и кемалистской Турцией.

Политические просчеты армянского руководства имели далеко идущие последствия, поскольку армянское государство потеряло возможность утвердить свой суверенитет и обеспечить себе более выгодные условия в регионе. Этот период стал поворотным моментом в истории Армении, когда внешнее давление и внутренние просчеты сошлись, чтобы сформировать ее политическую судьбу.

INDIA-ARMENIA RELATIONS IN THE POST-COLD WAR PERIOD

Following the Soviet disintegration, India recognized Armenia on 26 December 1991, and eight months later on 31 August 1992, the “Protocol on Establishment of Diplomatic Relations between India and Armenia” was signed in Moscow. In 2022, both countries celebrated the 30th anniversary of the establishment of their diplomatic relations. In the last three decades, political, diplomatic and economic exchanges have become the mainstay of their overall partnership. There has been increasing trade between the two sides since 2020-21 onwards. The trade may not be significant, but the balance of trade is in the favour of Armenia.

Armenia has always supported India’s candidature for a permanent seat at the UN Security Council and India’s candidature for a non-permanent seat for the term 2021-22. In addition, cultural cooperation has remained the mainstay of the relationship between the two.

It is against this background that this article aims to analyse the overall relationship between the two in the post-Soviet space while highlighting the age-old civilizational linkage between two nations.

Keywords: India, Armenia, Soviet Union, political, economic, historical-cultural.

Introduction

Before embarking upon the India-Armenia relationship in the post-Soviet space, it is important to highlight the historico-cultural relationship between the two, which has been the fulcrum of their civilizational linkage for centuries. In the next few paragraphs, this Chapter briefly analyses the relationship between India and Armenia, which is as old as methuselah. In addition, this Chapter throws some light on the relationship between the two regions during the four-decade-long period from India’s independence (1947) to the end of the Soviet era (1991), which led to the establishment of Armenia as an independent republic. Furthermore, this Chapter argues that both like-minded nations

have the opportunity to enhance their relationship to a new level so that they can not only look after their national and bilateral interests but also be able to fend off regional and global challenges.

Historico-Cultural Linkage

For over two thousand years, India and Armenia have been connected culturally. The people-to-people contact, which has become an essential ingredient of soft power, in modern-day diplomatic parlance, was very much there between the people of the two regions. Most importantly, there were Indian settlements established in Armenia by two Indian Princes (Krishna and Ganesh escaping from Kannauj along with their families) as early as 149 BC. Similarly, in the 7th century AD, Armenian settlements had appeared in India's southern province of Kerala, after Tomas Cana, an Armenian merchant-cum-diplomat, arrived in Malabar Coast in 780 AD. During Mughal and British rule, Armenian settlements were established in Agra and Saidabad, Surat and Bengal (Kolkata). Several large and small Armenian settlements were also found in the Indian cities of Mumbai, Chandan Nagar, Gwalior, Lucknow, Madras (Chennai) and Puducherry. Madras became a vital cog in the India-Armenia relationship. In this context, Martija Ceric's (2024) account seems interesting. According to Martija, Armenian writer, philosopher and merchant in Madras Shahamir Shahamirian, published a book *Vorogayt Parats* (The Trap of Glory) almost two centuries ago in 1787-88, which contained a proposal for a constitution for the future independent Armenia. Furthermore, the Armenian language magazine *Azdarar*, published in Madras in 1794, was the first Armenian magazine ever. In addition, the Armenian language, literature, art and architecture in India have prospered by leaps and bounds. Besides trade, the Armenians contributed to the enrichment of Indian administration, art, architecture and culture¹. As rightly pointed out by India's present Ambassador to Armenia, Nilakshi Saha Sinha, India's political relations with Armenia have been historically "warm."²

After India's independence, because of a favourable tilt towards the Soviet Union, Indian political dispensation considered Armenia as part of the Union of Soviet Socialist Republics (USSR). A couple of visits in the next three decades, first by the Indian President and then by the Indian Premier, respectively in

¹ Ministry of External Affairs 2018.

² Armenpress, 2024.

1964 and 1976¹, was significant only from the political point of view. However, in the post-Soviet era, both republics tried to renew the civilizational bond on a one-to-one basis.

India and Armenia in the post-Soviet Period

This section of this Chapter brings out a sequence of political and diplomatic connections between the two countries. Following the Soviet disintegration, India recognized Armenia on 26 December 1991, and eight months later on 31 August 1992, the “Protocol on Establishment of Diplomatic Relations between India and Armenia” was signed in Moscow. However, both countries took more than half a dozen years to open their respective embassies, India in Yerevan in March 1999 and Armenia in New Delhi in October 1999. Similarly, Armenian Presidents visited India in 1995, 2003 and 2017, while Indian leaders (Vice Presidents) reciprocated only in 2005 and 2017². It means the political relations between India and Armenia at the highest level remained lacklustre for over a quarter century. For instance, India’s country head has yet to visit Yerevan even after several visits by its Armenian counterparts.

Similarly, the bilateral trade between the two was not so impressive. However, the trade balance remained in favour of Armenia. In the last couple of years, the trade partnership between the two republics has touched close to 400 million USD, with defence exports from India being the mainstay³. Bilateral trade between the two may be criticized as negligible, but there is considerable space for improvement, and perhaps both countries are working on this front.

But the real turning point in their relationship was the unwavering support extended by Armenian Prime Minister Nikol Pashinyan to India on the issue of Kashmir in the year 2019. Indian Prime Minister Narendra Modi met Prime Minister Nikol Pashinyan on the sidelines of the UN General Assembly same year (2019)⁴ and discussed several issues, including the Nagorno-Karabakh crisis.

Further, the year 2021 and onwards witnessed a flurry of diplomatic activities between India and Armenia. The main highlight was the Indian External

¹ Ministry of External Affairs 2018.

² Ministry of External Affairs 2018.

³ Singh 2024.

⁴ The Prime Minister of the Republic of Armenia 2019.

Affairs Minister's Armenia visit in 2021 and the reciprocal visit by Armenia's Foreign Minister to India in 2022. In 2022 alone, the foreign ministers of both countries met thrice. In 2023 and early 2024, the Raisina Dialogue, organized by the Observer Research Foundation with the active support and assistance of the Indian Ministry of External Affairs, has become an altar of solid India-Armenia partnership¹. The politicians, bureaucrats, diplomats, think tanks, strategists, cultural ambassadors, business and corporate honchos, and even students, of both countries have had meaningful exchanges to inject the necessary pep into the bilateral relations. During my meeting with some Armenian intellectuals on the sidelines of Raisina Dialogue (February 2024), and academicians and think tanks from Armenia and other parts of globe during a Conference at Yerevan in the last week of March 2024 on the theme "Armenia as a Civilization Crossroad: Historical and Cultural Ties", I had found an overwhelming interest among these scholars to discuss and strengthen partnership between the two old civilizations at all levels – social, cultural and trade.

India-Armenia Partnership: Need of the Hour

The next few paragraphs in this section dilate upon the reinvigoration of the India-Armenia Partnership based on their newfound mutual needs and aspirations. Both India and Armenia have considerable mutual interests and stakes as far as the "complex" strategic power play² in the South Caucasus is concerned. It is important to note herewith that in the last few years, there has been a tectonic shift in the power politics of the South Caucasus with Russia, Iran, Israel, Turkiye, Georgia, Azerbaijan and Armenia as the main actors. In one short piece published this year (April 2024), I have rounded up the sorry and scary state of affairs in the South Caucasus which has become prone to conflicts. I have argued that any crisis in the South Caucasus will have deleterious effects on both India and Armenia. Hence, a meaningful alliance between the two republics is the need of the hour.

There are several common issues and challenges both countries face at the present juncture. For instance, the most important power in Eurasia, Russia has been a good friend of both India and Armenia in the last several decades, both strategically and economically. Russia may have its issues, problems and challenges at regional and global levels, but perhaps will not have any

¹ Ministry of External Affairs 2024.

² Poghosyan 2024.

inhibition if India and Armenia work together to nourish their individual and bilateral interests.

There is one example where there is a convergence of interests among Russia, India and Armenia, that is the International North-South Trade Corridor (INSTC), a corridor of hope for India. Another regional big wig, Iran, does have warm relations with both India and Armenia notwithstanding its ideological connection with Azerbaijan. However, Azerbaijan's efforts to build the Zangezur corridor could be a stumbling block for the INSTC.

Secondly, India and Armenia have common enemies in the form of Türkiye, Azerbaijan and Pakistan. India and Pakistan, and Armenia and Azerbaijan have been arch rivals, perhaps inveterate enemies, and even fought wars. But the notorious actor here is Türkiye, who does not fail to support Pakistan against India, and subsequently provokes Azerbaijan against Armenia. A glaring example of brazenness was witnessed during the Pakistan Army Chief's visit to Baku in November 2023, where the Azerbaijan President reiterated support to Pakistan on the issue of Kashmir and Pakistani military leadership supported the Azeri position on the Nagorno-Karabakh war¹. This axis of three evils is going to pose several challenges in the coming times. They also promote a brand of radical Islam which is antithetical to both India and Armenia.

Lastly, another dark horse in the South Caucasus is China, which has become a common factor between the two countries. Sahakyan² describes how the natural mineral resources of the South Caucasus (oil, gas, water, gold, metal, ore, copper etc.) arouse considerable interest among the Chinese. It is a fact that India has been a trenchant critic of the BRI, the South Asia segment of which has encroached upon India's sovereignty³. Similarly, even though Armenia has been a major beneficiary of billions of dollars of Chinese investment in the last few years, it has not taken part in the Belt and Road Forum, which is a testament to its disapproval of the BRI. And perhaps India tacitly approves such an Armenian stand.

¹ Khan 2023.

² Sahakyan 2023.

³ Debata 2022.

Conclusion

It is found from the above analysis that there is high hope in both Indian and Armenian camps to build a new-age partnership based on their shared history, commonalities and mutual interests. Both the republics are enticed into the power game in the South Caucasus, where they have to withstand the pressure and challenges from different angles, corners and actors as well. Thereupon they need a strong rapport with each other to face and brave ensuing challenges, and to man their strategic ship in a stormy voyage. Their economic and defence cooperation is increasing slowly and steadily. What they need is a Strategic Partnership at this critical juncture. With Narendra Modi ushering in his third term as the Prime Minister of India in the recently held general elections, the possibility for a Strategic Partnership Agreement between the two countries grows further. As a prequel to it, India had appointed a Defence Attache in Yerevan in April 2024. And this will give both countries a leeway to nurture their national, bilateral and global interests.

BIBLIOGRAPHY

Armenpress, 20 May 2024, "Armenia-India Defense Cooperation is going very well, we are working to expand it further. Indian Ambassador's interview", <https://armenpress.am/en/article/1137310>

Benyamin, Poghosyan, 24 April 2024, "The Alternative Scenarios Facing the South Caucasus", <https://www.commonspace.eu/opinion/opinion-alternative-scenarios-facing-south-caucasus>

Ceric, Martija, 21 March 2024, "The India-Armenia Alliance: A Stabilizing Factor in West Asia", *Eurasia Review*, <https://www.eurasiareview.com/21032024-the-india-armenia-alliance-a-stabilizing-factor-in-west-asia-analysis/>

Debata, Mahesh Ranjan, 13 April 2024, "Is Armenia India's new 'Extended Neighbourhood'", Firstpost, <https://www.firstpost.com/opinion/is-armenia-in-dias-new-extended-neighbourhood-13759197.html>

Debata, Mahesh Ranjan, 2022, "Belt and Road Initiative (BRI): Central Asia, the Middle East and South Asia", in Mojtaba Mahdavi and Tugrul Keskin (eds.), *Rethinking china, Middle East and Asia in a "Multiplex World"*, Leiden: Brill, 80-95.

Debata, Mahesh Ranjan, 28-29 March 2024, "India-Armenia Relations in the post-Cold War Period", paper presented at the International Conference

“Armenia as a Civilization Crossroad: Historical and Cultural Ties”, Yerevan, Armenia.

Khan, Mehmood UI Hassan, 2 November 2023, “General Asim Munir’s Visit to Baku”, Azernews, <https://www.azernews.az/analysis/216915.html>

Ministry of External Affairs, Government of India, 2018, “Bilateral Brief on India-Armenia Relations”, <https://www.mea.gov.in/Portal/ForeignRelation/Armenia-2>

Ministry of External Affairs, Government of India, 2024, “Raisina Dialogue 2024”, https://www.mea.gov.in/press-releases.htm?dtl/37644/Raisina_Dialogue_2024

Sahakyan, Mher, 2023, “China’s Belt and Road Initiative and South Caucasus in the era of Ukraine War and Multipolar World Order 2.0”, in Mher Sahakyan (ed.), *China and Eurasian Powers in the Multipolar World 2.0*, NY and London: Routledge, 105-128.

Singh, Amitabh, 5 January 2024, “Understanding India’s Armenia Outreach amid global power-play in South Caucasus”, <https://www.firstpost.com/opinion/understanding-indias-armenia-outreach-amid-global-power-play-in-south-caucasus-13579412.html>

The Prime Minister of the Republic of Armenia, 26 September 2019, “Armenian Premier meets with Indian Prime Minister Narendra Modi in New York”, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2019/09/26/Nikol-Pashinyan-Indian-Prime-Minister/>

ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ-ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԵՏԱԱՌԸՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ Հնդկաստան, Հայաստան, Խորհրդային Միություն, քաղաքականություն, տնտեսություն, պատմություն, մշակույթ:

Խորհրդային Միության փլուզումից հետո Հնդկաստանը Հայաստանի Հանրապետությունը ճանաչեց 1991 թվականի դեկտեմբերի 26-ին, իսկ ութ ամիս անց՝ 1992 թվականի օգոստոսի 31-ին, Մոսկվայում ստորագրվեց «Հնդկաստանի և Հայաստանի միջև դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման մասին արձանագրությունը»: 2022 թվականին երկու երկրներն էլ նշել են իրենց դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման 30-ամյակը: Վերջին երեք տասնամյակների ընթացքում քաղաքական, դիվանագիտական և տնտեսական փոխանակումները դարձել են երկու պետությունների միջև ընդհանուր գործընկերության հենարանը: Երկու կողմերի միջև առևտուրն աճ է արձանագրել հատկապես 2020-21 թվականներից սկսած: Հայաստանը միշտ պաշտպանել է Հնդկաստանի՝ ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդում մշտական տեղի համար և 2021-2022 թվականների ընթացքում ոչ մշտական տեղի համար թեկնածությունը: Նշվում է նաև, որ մշակութային համագործակցությունը երկու կողմերի հարաբերությունների հիմնական ուղղություններից է:

Հեղինակը վերլուծում է հետխորհրդային տարածքում երկու երկրների միջև հարաբերությունները՝ միաժամանակ ընդգծելով երկուսի միջև դավոր քաղաքակրթական կապը:

ИНДИЙСКО-АРМЯНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В ПЕРИОД ПОСЛЕ ХОЛОДНОЙ ВОЙНЫ

Ключевые слова: Индия, Армения, Советский Союз, политика, экономика, история, культура.

После распада Советского Союза Индия признала Армению 26 декабря 1991 года, а восемь месяцев спустя, 31 августа 1992 года, в Москве был подписан «Протокол об установлении дипломатических отношений между Индией и Арменией». В 2022 году обе страны отметили 30-ю годовщину установления дипломатических отношений. За последние три десятилетия политические, дипломатические и экономические обмены стали основой их общего партнерства. С 2020-21 годов наблюдается рост торговли между двумя сторонами.

Армения всегда поддерживала кандидатуру Индии на постоянное место в Совете Безопасности ООН и кандидатуру Индии на непостоянное место на срок 2021-22 годов. Кроме того, культурное сотрудничество остается основой отношений между двумя странами. В статье есть анализ общих отношений между двумя странами на постсоветском пространстве, где особо подчеркивается цивилизационная связь между двумя народами.

THE HAY HOROM COMMUNITIES (ORTHODOX ARMENIANS) IN THE 19TH - EARLY 20TH CENTURIES

The article is dedicated to a little-studied group of the Armenian people: the so-called Hay Horoms. Once a fairly numerous groups within the population of Armenia, the medieval Eastern Orthodox (Chalcedonian) Armenians left a significant cultural heritage. However, with the establishment of Turkic rule in the Armenian Plateau and Asia Minor, and the gradual Islamization of the indigenous Christian population, their numbers declined markedly. As of the 19th century, the Hay Horom communities were limited to just a few villages in three regions of Western Armenia, as well as in the vilayet (province) of Izmit. However, they preserved their mother tongue and national traditions. Since the end of the 19th century, under the bloody repression of the Armenians by the Ottoman authorities on one hand, and the promotion of the Great Greek Idea by the representatives of the Greek clergy and intellectuals on the other, the Hay Horoms have undergone a process of Hellenization. Moreover, in the early 20th century, the genocidal policy of the Young Turks led to mass massacres of the Orthodox Armenians of Izmit and the migration of the last remnants of the Hay Horoms to Greece.

Keywords: Eastern Orthodox Armenians, Hay Horoms, Chalcedonian Armenians, Armenia, Armenian Genocide, Greek Genocide, identity.

The Eastern Orthodox Armenians, known in the Middle Ages as *Tsait*¹ and in modern times as *Hay Horoms*², are an important part of the Armenian people, occupying a special place in Armenian history, as well as in its spiritual and cultural heritage. The dogmatic disagreements that arose after the Fourth Ecumenical Council (Chalcedon, 451), along with the ecclesiastical and

¹ Regarding the etymology of the word 'tsait' (ծայթ, in Greek: Τσάιτιος), different theories have been put forward in Armenian studies. We have already proposed our own interpretation, according to which the mysterious word 'tsait' comes from the Arabic word 'sayyed', meaning 'lord, king'. The Arabs called the Chalcedonian Armenians in this way, referring to their common faith with the Basileus of the Romans (Byzantines) (see Kazaryan 2022, 201-202).

² In Armenian, հայ հոռոմ, where the first constituent - the 'Hay' (pronounced as "hi"), is the self-name of Armenians, and the second one - the Horóm - means Roman/Byzantine, in a more general (confessional) sense - 'Orthodox' (Chalcedonian), in a narrow (ethnic) sense - 'Greek'.

political realities of the 5th to 8th centuries, led to the formation of two parties in Armenia: the non-Chalcedonian (Apostolic) and the Chalcedonian (Eastern Orthodox). While the first group managed to prevail and become the official line of the Armenian Church, the Chalcedonian group had to become part of other Churches, mainly the Patriarchates of Constantinople and Antioch¹. For many centuries, after enduring numerous trials, the settlements of Orthodox Armenians were limited to the Kamakh, Akn, and Chimishkatsag provinces of Western Armenia, as well as the Izmit vilayet.

The Village Hognus

The village of Hognus (also spelled Hoghis) was the largest settlement of the Hay Horoms in Western Armenia. It was located approximately 30 km from the town of Kamakh² and 90 km from the town of Yerznka. In the late 19th century, the renowned bishop and philologist Garegin Srvandztyants (1840-1892) documented information about the village, listing Hognus among the 26 Armenian villages of the Kamakh region. It had a solely Armenian Orthodox population, comprising 80 houses with 1300 inhabitants³. However, at the beginning of the 20th century, Minas Gasapyan (1882-1945) reported somewhat different statistical data for Hognus, stating that around 300 families, totaling about 1500 individuals, resided in the village⁴. Greek researchers in the mid-20th century provided alternative data, suggesting that at the beginning of the 20th century, Hognus was home to 110-130 families, with a total population of approximately 1050 people⁵.

Villages of Orthodox Armenians in the Akn Province

At the beginning of the 19th century, there were four villages in the Akn province known as Hay Horom settlements: Vank, Dzorák, Shrzu, and Musheghká⁶.

¹ About the history and cultural legacy of the Eastern Orthodox Armenians comprehensively see Ղազարյան 2024.

² For some stages of village's earlier history see Ղազարյան 2020.

³ Սրվանձտյանց 1982, 493:

⁴ Ֆարիատ 1910, III, 2:

⁵ Λαμτσίδης 1956, 358; Μαραβελάκης 1955, 109.

⁶ For more details on these villages, see: Kazaryan 2016.

Vank. Undoubtedly, this is one of the oldest settlements of the region and the most famous among the Hay Horom villages. The name of the village means ‘Monastery’ in Armenian and is connected with the local veneration of St George and his church. The inhabitants of Vank were characterised by a noble disposition and hospitality. As the researchers note, due to the isolation of the village, the peasants kept the Armenian language and its vocabulary intact. In addition, it is interesting to note that the lullabies and the famous *antuni*¹ of Akn, recorded by the greatest Armenian composer and musicologist Archimandrite Komitas (1869-1935), have been immaculately preserved especially in the villages of Vank and Dzorak².

During its period of prosperity, the village had 90 houses, with families typically consisting of 10-12 people each. In the years 1860-1870, Vank was home to 80 Hay Horom families and 10 Turkish households. However, following a double fire and subsequent emigration to the Izmit region, the village was largely deserted. By the 1890s, only 40-50 Christian households remained in Vank, while the number of Turkish families remained unchanged. By 1914, there were 45 Hay Horom families residing in the village³.

Dzorak, located northeast of Akn at a distance of 1.5-2 km, was once home to 100 families, 80 of which were Christian and the remainder Turkish. Following the Russian-Turkish War of 1877-1878, the village was devastated, with 55 families relocating to Ortaköy and Geyve settlements in the Izmit region. This migration continued over time, resulting in only 10 Armenian Orthodox families remaining in Dzorak by the 1890s, with a corresponding number of Turkish families added to the village⁴.

Shrzu: In 1890, there were 30 houses belonging to Hay Horoms and 20 houses occupied by Turks. Other records indicate that at the beginning of the 20th century, the village had 60 houses (approximately 350 people), with half of them belonging to Hay Horoms (around 160-180 people) and the other half to Turks⁵.

Musheghka: Situated northeast of Dzorak, about an hour’s distance away, Musheghka saw approximately 50 families move to Geyve around the mid-19th century. Following this migration, around 50 houses remained in the village,

¹ Antuni is a type of Armenian folk songs.

² Ազատեան 1943, 122-123:

³ Ղազարյան 2021, 125-126:

⁴ Ibid., 126.

⁵ Ibid.

with 30 of them belonging to Hay Horoms and 20 to Turks. After 1908, an additional 10 Armenian families relocated to Ortaköy, Geyve, as well as to the Constantinople suburb of Kadiköy (ancient Chalcedon)¹.

Villages of the Hay Horoms of the Chimishkatsagh region

The settlements of the Hay Horom villages in the Chimishkatsagh region included Mamsa, Sedrka, and Khndrkik.

Mamsa: Situated northeast of Chimishkatsag, Mamsa was the second-largest Armenian village in the district in terms of population. In 1878, there were 40 houses of Apostolic Armenians and approximately 36 houses of Orthodox Armenians. By 1915, the population consisted of 44 families of Apostolic Armenians (totaling 171 individuals) and 38 families of Orthodox Armenians (totaling 168 individuals)².

Sedrka: In 1878, the number of houses belonging to both Apostolic and Orthodox Armenians in the village was two. By 1915, the population had changed, with 8 families of Apostolic Armenians (consisting of 21-24 individuals), only 1 Hay Horom family (comprising 3 individuals), and 24 Turkish families (totalling 93 individuals) residing in the village³.

Khndrkik: Until 1895, only 8 families of Hay Horoms lived in this small village⁴.

The Hay Horom villages of the province of Izmit

Since the 15th to 17th centuries, Orthodox Armenians who migrated to the province (vilayet) of Izmit (historical Bithynia) settled primarily in Ortagyugh or Ortaköy (formerly known as Agrák or Agberák) and Khudi (in Turkish: Sarashli). The inhabitants of these villages moved here, respectively, from the villages

¹ Ibid.

² Գասպարեան 1969, 205; Ղազարեան, 1971, 247-248:

³ Գասպարեան 1969, 282-283:

⁴ Ibid. 282-283; Ղազարեան 1971, 280.

of Mijingyugh¹ (or Agberák, near Shrzu) in Akn and Hudi² in the Kamakh regions³.

Ortagyugh was situated 75 km southeast of Izmit (historical Nicomedia). By the beginning of the 20th century, this large village was inhabited by approximately 6000-8000 Orthodox and 2000 Apostolic Armenians⁴.

Khudi, located 3 km east of Ortagyugh and 48 km southeast of Izmit, housed about 1200-2000 Orthodox Christians and 500-800 Turks at the beginning of the 20th century⁵.

In addition to Ortagyugh and Khudi, there were several smaller villages of Hay Horoms in the Izmit region, totaling approximately 2000 inhabitants⁶.

The process of Hellenisation of the Hay Horoms

The Hellenization of the Orthodox Armenians began at the end of the 19th century within the framework of the promotion of the *Great Greek Idea*. Due to the absence of their own ecclesiastical hierarchy and a national education system, along with their absolute dependence on Greek circles and isolation from the Armenian people⁷, as well as mixed marriages with ethnic Greeks, the Hay Horoms had no opportunity to resist Hellenization, particularly in the province of Izmit. This painful process coincided with the anti-Armenian policy of Sultan Abdul Hamid II (1876-1909). While the bloody sultan exterminated Armenians on one hand, he openly and thoroughly favored Greeks on the other, eliminating any possibility of Armenian-Greek cooperation and mutual assistance⁸. Under such conditions, it was quite natural for Orthodox Arme-

¹ Mijingyugh in Armenian means 'Middle Village'. The Turkish Ortaköy is a calque of the Armenian name, while Ortagyü is a hybrid of the Armenian and Turkish name.

² The name is possibly derived from the word խութ (khut), meaning 'obstacle, obstruction, underwater rock, hindrance'.

³ Բարթեկյան 2008, 242, 251; Kazaryan, 2022, 172-174:

⁴ Ղազարյան 2021, 131:

⁵ Κιτρομηλίδου 1988, 244-245.

⁶ More detailed see Ղազարյան 2021, 131-133.

⁷ M. Gasapyan, who visited the Hay Horoms in Izmit and contemplated the issue of their detachment from the Armenians, pondered ways to unite the nation, writing: "All segments of the Armenian nation must unite around a broad national-progressive idea; this idea can only be realized by those who understand that the nation extends beyond the confines of the Armenian Apostolic Church, acknowledging that there are fellow Armenians outside these boundaries, whether they are Evangelicals, Catholics, Orthodox, or Greek Armenians. In our era, it is a mistake to equate nationality with religion, as religion is solely a matter of personal conscience." (Փարիս, 1910, I, 1).

⁸ See Χασιώτης 2015, 154-159.

nians to desire to be considered Greeks (albeit Armenian-speaking), rather than being condemned to death as ‘Ermeni’.

In Izmit, the promotion of religious discrimination and the propagation of the Greek language emerged as influential means of Greek propaganda. Consequently, tensions between Apostolic and Orthodox Armenians escalated into fanaticism and bloody conflicts.

At the beginning of the 20th century, despite the near-loss of their Armenian identity and attempts to conceal their true nationality by considering themselves Greeks, the Hay Horoms of Izmit retained the most crucial indicator of Armenian identity – their native language. The Armenian language became the primary target of Greek propagandists: its use was persecuted in public places and schools, with fines imposed for speaking it. Nevertheless, even these measures proved insufficient to eradicate the native language of the Hay Horoms¹.

From the Hamidian massacre to the Asia Minor catastrophe

In 1895, on the orders of Sultan Abdul Hamid II, a massacre of Armenians occurred in the Ottoman Empire, resulting in the deaths of approximately 300,000 people. During the massacre, Kurdish forces attacked Armenian settlements in Chimishkatsag. Despite facing the onslaught, the Armenians of Mamsa – both Orthodox and Apostolic – mounted a cooperative resistance, aided by sufficient weapons and ammunition. However, during the Kurdish attack, the Hay Horoms of Mamsa, considered to be Greek, were not targeted for looting; in fact, some even collaborated with the enemy².

At the same time, the inhabitants of Hoghus escaped the massacre by convincing the Turkish authorities that the Hay Horoms were not Armenians, but simply Armenian-speaking Greeks³.

In early September 1896, most of the population of Akn was wiped out, leaving only 150 women and old men alive. Destruction and looting spread to the villages, resulting in a death toll of 3,000 people⁴. Among the victims were also the Hay Horoms of the region. After the pogroms in the villages of Akn,

¹ Ֆարիատ 1910, V, 2:

² Գասպարեան 1969, 37, 282-283, 660:

³ Λαμπρινίδης 1956, 3579.

⁴ Ակն 1952, 737:

the use of the Armenian language in Hay Horom churches was abolished and replaced by Karamanianli Turkish (Turkish written in Greek script)¹.

During the Armenian Genocide of 1915, the few Hay Horoms in Akn were spared from the massacre only because they were no longer considered Armenians, but rather Armenian-speaking Greeks. They were forced to witness the ruthless annihilation of their compatriots, powerless to intervene. After completely annihilating the Apostolic Armenians of Akn, the Turkish police proceeded to the villages of the Hay Horoms and destroyed Armenian language books. The teaching of the native language among the Hay Horoms was strictly and permanently prohibited².

The situation was particularly tragic in Mamsa, where relations between Armenians of both confessions had deteriorated sharply since the Hamidian Massacre, and the Hay Horoms had established their own separate village administration. In 1915, the Hay Horoms became a convenient tool for the Turks to disarm and destroy the Armenians. A group of Hay Horoms even brutally murdered the priest Samuel Achemyan, the cleric of St. George's Apostolic Church in Mamsa. Nevertheless, there were some Hay Horoms who hid and rescued their relatives, members of the Armenian Church³.

In the autumn of 1916, the threat of extermination once again loomed over the residents of Hoghus. Nicol Papazogli, the village priest, learned that the authorities had decided to deport the people of Hoghus and send them to death caravans. The priest immediately contacted Kurdish leaders, who agreed to rescue the villagers for a fee. On October 28th, a group of 300 armed Kurds descended from the mountains, surrounded the village, overpowered the Turkish guard, and killed the commander who resisted. They then took the villagers, along with their belongings, through Kurdish villages and difficult mountainous terrain until they handed them over to the advance detachment of the Russian army. The Russian military leadership transported the residents of Hoghus to Yerznka, where they were cared for by the Russian Red Cross until the October Revolution of 1917. After that, they were left to their fate. To avoid falling into the hands of the Turks again, they panicked and followed the retreating Russian troops in January 1918. Many of them perished on the roads due to frost,

¹ Ղազարյան 2021, 127:

² Ibid. 127-128.

³ Ibid. 129-130.

disease, and Kurdish attacks, and the survivors, barely alive, managed to reach the Russian border¹.

In 1920, the entire population of Hay Horoms in the Izmit region was decimated. Khristos Hajigeorgiu (Hajiyants), a Hay Horom survivor from Ortaköy, provided a detailed account of the village massacre. On April 13, 1920, the Tuesday following Easter, Kemalist troops surrounded Ortaköy and initiated shelling. The armed villagers defended themselves for three days but were eventually compelled to seek refuge in the mountains, leaving the village vulnerable. Prior to their retreat, the Turks had already set several houses ablaze and killed approximately 200 people.

Following the Turks' orders, the local inhabitants fled Ortaköy and nearby villages, though they returned to their homes after a few days. During the initial attack, village leaders were arrested and deported to Karin (Erzerum). The Turks returned in mid-May, invading the village, plundering it, and massacring its residents. They captured around 200 men, confiscated their possessions, stripped them naked, slaughtered them, and burned them in St. George's Church.

After burning Ortaköy and massacring its inhabitants, the Turks departed, leaving the surviving individuals to struggle for survival amidst the ashes and ruins.

The third and final destruction of Ortaköy occurred in the summer of the same year when the bandits of the Kemalist leader², Gyavur-Ali, completely destroyed the village³.

The same tragic fate befell other villages of the Hay Horom communities in the Izmit vilayet. According to the testimony of Dr. Venedictos Adamandiadis, *'the entire population... approximately fifteen thousand inhabitants, were concentrated in caravanserais near the Kara-Chai River (Sangarios) by the end of June. There they were tortured, dishonored, and ultimately slaughtered by the Cheta, with assistance from the local Turkish population. The massacre is reported to have lasted for three days. The survivors who sought refuge in the surrounding forests were pursued with the aid of dogs, and those captured were dishonored and dismembered'*⁴. The same author estimated the total number of Hay Horom families in the Izmit province at 3,400, their lost communal property at 2,70,000, and personal property at 15,400,000 lira⁵.

¹ Λαμτσιδης 1956, 3580; Μαραβελάκης 1955, 109-110.

² Çete (Turkish: Çete) - detachments of prisoners and brigands mobilised and armed by the Young Turkish authorities during the First World War. The Çete were famous for their atrocities during the massacres of the Christian population of Asia Minor.

³ See Χατζηγεωργίου 1965.

⁴ See Αδαμαντιάδης 1957, 87-88.

⁵ Ibid. 95-97.

Migration to Greece

In 1920, thirty families from Hoghus arrived in Trebizond from Novorossiysk, and four of them briefly returned to their native village. By 1924, the surviving residents of Hoghus, led by priest Nicolas, traveled to Constantinople and then to Greece, settling in the village of Dudular (now the Diavata quarter of Thessaloniki). Six families from Musheghka also settled there, along with eighty-seven Greek families from Western Asia Minor. Additionally, fifteen families from Hoghus remained in Soviet Russia, two in Constantinople, four families went to Bulgaria, and one family to Romania¹.

On July 24, 1923, the Treaty of Lausanne was signed, which included a provision for the exchange of Muslim and Orthodox populations between Greece and Turkey. This provided an opportunity for the remaining Hay Horoms, along with the Greeks of Asia Minor, to migrate to Greece. In 1924, the Hay Horoms of Akn, led by the last priest of Dzorak, Father Grigor Papazyan (Papadopoulos, 1866-1951), were compelled to leave their homeland permanently. There were twenty-five families from Vank, thirty-five families from Musheghka, and ten families each from Shrzu and Dzorak. Additionally, five families from Shrzu relocated to Damascus and some to Constantinople. Upon arrival in Greece, they chose to settle near the village of Kastaniotissa on the island of Evia (Euboea) and founded the village of Nea Egin (*New Akn*). By 1928, it had a population of 207 inhabitants, later merging with Kastaniotissa².

Finally, in 1924, thirty-five families from Mamsa, led by priest Andreas, settled in the village of Shekerli (now Zaharato) in the Kilikis region of Northern Greece, while eight to nine families from Mamsa settled in the village of Pikrolimni in the same district³.

Conclusion

A defining aspect of Armenian history is the enduring struggle to preserve identity, spiritual beliefs, and cultural heritage. Throughout periods of lost statehood, Armenians faced significant challenges in maintaining their

¹ Ղազարյան 2021, 137:

² Ibid. 137. In 2012 and 2013, the author of this article visited the village of Kastaniotissa and communicated with descendants of Hay Horoms. The older generation born in Greece knows the Armenian language (dialect of Akn). Many of the inhabitants of Kastaniotissa are still aware of their Armenian roots and are very happy when their relatives visit the village.

³ Ibid. 137.

existence, often resulting in mass migrations. The Eastern Orthodox Armenians were no exception to this struggle, facing unique difficulties due to their relatively small numbers, isolation from the broader Armenian community, and the absence of an independent national ecclesiastical hierarchy.

Under Turkish rule, which aimed to Islamize the Christian population including Greeks, Armenians, Syrians, and Slavs, Orthodox Armenian communities suffered greatly. In the late 19th and early 20th centuries, during the genocidal policies of the Ottoman Empire, the Hay Horoms endured a double blow. While they escaped physical extermination during the Hamidian massacres, their process of losing national identity deepened, particularly evident in the province of Izmit. By rejecting their Armenian identity and identifying as Greeks, Orthodox Armenians avoided the horrors of the 1915 Genocide. However, they later shared the fate of Turkey's Greek population: the Hay Horoms of Izmit, along with the Greeks, faced massacres in 1920. Meanwhile, in 1924, the few remaining Hay Horoms of Western Armenia, the last remnants of medieval Chalcedonian Armenians, were compelled to leave their homeland permanently and migrate with Asia Minor Greeks to Greece, an unfamiliar destination for them.

BIBLIOGRAPHY

Ազատեան Թ., Ակն և ակնցիք. ազգագրական ու կենսագրական յիշատակարան, Իսթանպուլ, 1943:

Ակն և ակնցիք: Նախաձեռնեց և հաւաքեց Ա. Քեչեան, աշխատասիրեց, դասաւորեց և խմբագրեց Մ. Պարսամեան, Փարիզ, 1952:

Բարթիկյան Հ., Հայ-հոռոմները (քաղկեդոնիկ հայերը) հունական պարբերականներում, Պատմա-բանասիրական հանդես, 2008, 3, էջ 237–260:

Ճանիկեան Յ. Հնութիւնք Ակնայ, Թիֆլիս, 1895:

Ֆարիատ, Հայ-հոռոմները կամ յունադաւան Հայերը (ուսումնասիրութեան փորձ), Ազատամարտ, 1910, Ա - № 246, էջ 1–2, Բ - № 248, էջ 2, Գ - № 254, էջ 1–2, Դ - № 257, էջ 1–2, Ե - № 261, էջ 2, Զ - № 276, էջ 1:

Գասպարեան Հ., Չմշկածագ և իր գիւղերը, Պոսթոն, «Պայքար», 1969:

Ղազարեան Գ., Բարձր Հայքի Հողուս գիւղը յունալեզու հրապարակումներում, Հանդէս Ամսօրեայ, 2020, էջ 357–382:

Ղազարյան Գ., Ուղղափառ Հայք, Երևան-Աթենք, 2024:

Ղազարյան Գ. Ս., Հայ հոռոմները 19-րդ դ. վերջի-20-րդ դ. սկզբի քրիստոնյաների կոտորածների հորձանուտում, Յեղասպանագիտական հանդես 2021, 9 (1), էջ 123–142:

Ղազարյան Գ., Հայ հոռոմների ազգային ինքնության խնդրի շուրջ, Լևոն Խաչիկյան. հարյուրամյակ: Նյութեր ակադեմիկոս Լևոն Խաչիկյանի ծննդյան հարյուրամյակին նվիրված հայագիտական միջազգային գիտաժողովի (28-29 հունիսի 2018 թ.), Երևան, Մատենադարան, 2019, էջ 180–204:

Ղազարեան Հ. Գ., Պատմագիրք Չմշկածագի, Պէրրութ, 1971:

Սրվանձտյանց Գ., Երկեր, հ. 2, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1982:

Kazaryan G., The Hay Horoms of Izmit Region, Foreign Language Sources on Armenian communities, issue 2, Papers of the International Conference, dedicated to the 200th anniversary of the founding of the Calcutta Armenian college and philanthropic Academy. NASciences of the Republic of Armenia, Institute of History, Yerevan, 2022, pp. 172–189.

Kazaryan G., The Orthodox Armenians (Armenian Horoms) of Akn, Vardzk. 2016, № 12, pp. 19–26.

Άδαμαντιάδης., 1957 - Άδαμαντιάδης. «Ἐκθεσις ἐπὶ τῆς εἰς ἀνθρώπινας ὑπάρξεις καὶ εἰς χρήμα ἀπώλειας συνεπείᾳ τῆς ἐκρίζωσεως τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς βορειοδυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας», Μικρασιατικά Χρονικά 7 (1957), pp. 83- 100.

Χασιώτης Ι. Κ. Αδελφά έθνη εν μέσω θυέλλης: Αρμένιοι και Έλληνες στις μεγάλες κρίσεις του Ανατολικού ζητήματος (1856–1914), University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2015.

Χατζηγεωργίου Χ. Τὸ Ὅρτάκι τοῦ Βιθυνίας. Αἱ σφαγαὶ καὶ ξεθεμελίωσις αὐτῶν, Ἀθήναι, 1965.

Kazaryan G. Οι Αρμενοβυζαντινές εκκλησιαστικές σχέσεις κατά τον Ι΄-ΙΑ΄αι. Αθήνα, 2022.

Κιτρομηλίδου Μ. Μ. «Πασχάλης Πασχαλίδης, ὁ ἱεροδιάσκαλος τοῦ Χουδίου. Πληροφορίες για την εκπαιδευτική και πνευματική κίνηση ὀρθοδόξων ἀρμενοφώνων πληθυσμῶν τῆς Βιθυνίας στα χρόνια 1903–1909», Μικρασιάτικα Χρονικά, 18 (1988), pp. 241–274.

Λαμτσιδης Κ. «Χογοῦζ· Ἑλληνικὸν Ἀρμενόφωνον χωρίον τοῦ Ἑρζιγγιᾶν Πόντου», Ποντιακή Εστία, τεύχ. 74–75 (1956), pp. 3578–3581.

Μαραβελάκης Μ., Βακαλόπουλος Α., Αἱ προσφυγικαὶ ἐγκαταστάσεις ἐν τῇ περιοχῇ Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1955.

**ՀԱՅ-ՀՈՌՈՄՆԵՐԻ (ՈՒՂՂԱՓԱՌ ՀԱՅԵՐԻ)
ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԸ 19-ՐԴ ԴԱՐՈՒՄ- 20-ՐԴ
ԴԱՐԵՐԻ ՍԿԶԲԻՆ**

Բանալի բառեր՝ ուղղափառ հայեր, հայ-հոռոմներ, քաղկեդոնական հայեր, Հայաստան, հայոց ցեղասպանություն, հույների ցեղասպանություն, ինքնություն:

Հոգվածը նվիրված է հայ ժողովրդի քիչ ուսումնասիրված խմբի՝ այսպես կոչված հայ-հոռոմների պատմությանը: Ժամանակին Հայաստանի բնակչության շրջանում բավական մեծ խումբ կազմող միջնադարյան արևելյան ուղղափառ (քաղկեդոնական) հայերը թողել են նշանակալի մշակութային ժառանգություն: Սակայն Հայկական լեռնաշխարհում և Փոքր Ասիայում թյուրքական տիրապետության հաստատման և բնիկ քրիստոնյա բնակչության աստիճանական իսլամացման հետ նրանց թիվը նկատելիորեն նվազել է: 19-րդ դարից հայ-հոռոմների համայնքներ եղել են Արևմտյան Հայաստանի երեք շրջանների մի քանի գյուղերում, ինչպես նաև Իզմիթի վիլայեթում: Նրանք պահպանել էին իրենց մայրենի լեզուն և ազգային ավանդույթները: 19-րդ դարի վերջին մի կողմից՝ օսմանյան իշխանությունների արյունալի բռնաճնշումների, մյուս կողմից՝ հունական քարոզչության ներքո հայ-հոռոմները ենթարկվեցին հեղինակացման: Ավելին, 20-րդ դարի սկզբին երիտթուրքերի ցեղասպան քաղաքականությունը հանգեցրեց Իզմիթի ուղղափառ հայերի կոտորածներին և հայ-հոռոմների վերջին մնացորդների վերաբնակեցմանը Հունաստանում:

ОБЩИНЫ ХАЙ-ХОРОМОВ (ПРАВОСЛАВНЫХ АРМЯН) В XIX - НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ

Ключевые слова: восточно-православные армяне, хай-хоромы, армяне-халкидониты, Армения, геноцид армян, геноцид греков, идентичность.

Статья посвящена малоизученной группе армянского народа, так называемым хай-хоромам. Будучи некогда довольно многочисленной группой среди населения Армении, средневековые восточно-православные (халкидонитские) армяне оставили значительное культурное наследие. Однако с установлением тюркского правления на Армянском нагорье и в Малой Азии и постепенной исламизацией коренного христианского населения их численность заметно сократилась. Начиная с XIX века общины хай-хоромов ограничивались всего несколькими деревнями в трех регионах Западной Армении, а также в вилайете (провинции) Измит. Однако они сохранили свой родной язык и национальные традиции. С конца XIX века, попав с одной стороны под кровавые репрессии османских властей, а с другой стороны - под пропаганду Великой греческой идеи, которую вели представители греческого духовенства и интеллигенции, хай-хоромы подверглись процессу эллинизации. Более того, в начале XX века геноцидальная политика младотурок привела к массовым убийствам православных армян Измита и переселению последних остатков хай-хоромов в Грецию.

THE WALL PAINTINGS OF THE 7TH CENTURY IN ARMENIA – THE CASE OF THE CHURCH OF ST STEPHEN THE PROTOMARTYR OF LMBATAVANK

The purpose of this article is to highlight the existence of an original “school” of Armenian painters during the seventh century through the careful observation of the wall paintings fortunately preserved in the church of St Stephen Protomartyr of Lmatavank and to assume that the client was very cultured both from a theological and artistic point of view.

Much attention has been brought to the face of St Theodore on horseback underlining that his face is modelled on the face of Emperor Justinian presented frontally on the mosaics in the church of St Vital in Ravenna. He was immediately elevated to a very recognizable icon according to the rigid artistic canons of the byzantine world.

The pictorial technique of the depictings in Lmbat is completely different. St Theodore is extremely alive and expressive, moving on his horse.

The mosaic is suitable for sublimating the imperfect material world transforming into light, especially with the golden tiles, but in Lmbat the bright colors smoothed with the skilful use of glazes superimposed in the right way to create light and shadows gives life and volume.

The presence of a complex composition created before the plastering, with dots and red lines, but not only, on the internal surfaces whose symbolic meaning is still to be confirmed and are to be find only in the seventh century churches around mount Aragats.

Keywords: Armenia, wall paintigs, Lmbatavank, Ezekiel, Emperor Justinian, Ravenna.

In the 5th-6th century we are witnessing an explosion of the great ancient Christian art already with the push given by the emperor Theodosius I who spent his authority to consolidate the church and its unity by eliminating definitively the paganism and the Arian heresy so that Christianity became the only religion of the empire (380 edict of Thessalonica proclaims Christianity the only and obligatory religion throughout the empire).

His successors, the Fathers of the Church, undertook to lay the foundations of a “Christian humanism”, a happy term used by André Grabar¹ that means a Christian culture that neither rejected nor denied the legacy of classical antiquity, but took it on and extended it wherever possible.

Emperor Justinian, elected emperor of the Eastern Roman Empire in 527 and in office until his death in 565, built a large number of churches, baptistery, etc. in his seat of Ravenna in Italy all admirably decorated with mosaic depictions which are still fortunately preserved. We will explain later the reason for the interest of these realizations in relation to Lmbat’s wall paintings.

A decisive fact placed in 628-629 is certainly the reconquest of Armenia by the Byzantine emperor Heraclius². This victory allows the establishment of a new regime much more favorable to the territory of Armenia. Furthermore, the wider opening to the horizons of the imperial koine brings a new breath and new stimuli for local creative capacities. For the first time after its division between the Eastern Roman Empire and Sassanid Persia at the end of the 4th century, Armenia is reunified under the authority of an indigenous prince of the Bagratudini dynasty and the protection imposed does not prevent development of economy and culture.

We are therefore witnessing a true flowering of architecture and related arts (painting and sculpture), in particular in the churches at the foot of Mount Aragats where, traces of mural painted decorations are still present in very varied conservation conditions: St Stephen Protomartyr of Lmbatavank, St Mother of God of Karmavor, St John the Baptist of Mastarà, St Mother of God of Talin, Talin Cathedral, St George of Garnahovit, St Theodore of Yekvard, St Gregory the Illuminator of Artik, St Stephen of Kosh, St Gregory the Illuminator of Norkyang, Arouch Cathedral.

The wall paintings of the church of St. Stephen the Protomartyr of Lmbatavank are “miracle-working”. Fortunately, the figure of St Theodore, the knight defender of the Church, is preserved and complete with his face. It is depicted in the south-east corner of the hall.

His face is modeled on the face of Emperor Justinian who is depicted with his cortege in the basilica of St Vital in Ravenna. In the mosaics he is presented wearing a purple dress and holding a golden basin to contain the hosts on the occasion of the consecration of the church. He also has a golden halo although he is not a saint but his figure was now very deified. Despite a

¹ Grabar 1966, 1.

² Donabédian 2008, 14.

strong similarity in facial features, it is believed that his face and that of his wife Theodora may have been copied from portraits sent from Constantinople. In any case he was immediately elevated to a very recognizable icon throughout the empire.

The emperor is depicted frontally - like all the characters - between his two generals (Ph1) who allowed the reconquest of a good part of the territories of the Western Roman Empire in Italy and North Africa: Belisarius on the left and on the right general Nerses of Armenian origin, eunuch who completed the work by defeating the last kings of the Franks.

The arrangement of all the characters lined up in the front row and frontally while they should simulate a procession following the emperor and his wife is not realistic; dematerialized bodies have no body mass. On the other hand, in the Byzantine world the artistic canons were as rigid as the court ceremonials. Poses, clothes and proportions as well as the expressions of the characters were rigorously established.

The technique and the painter's way of depicting in Lmbatavank are completely different: St Theodore is extremely expressive and alive, moving on his horse (even if facing frontally) with his arm raised holding the cross and his hand pointing towards Christ in the apse basin (Ph 2).

The mosaic is suitable for sublimating the dull and imperfect material world and transforming it into light, especially with the golden tiles, but in Lmbat the bright colors smoothed and the skilful use of glazes superimposed in the right way to create shadows and lights gives life and volume. Furthermore, the white finishing highlights are very effective, and the hollowing out of the pupils of Theodore's eyes further increases his menacing appearance. Also noteworthy is the speed and safety in doing, without fearing a "touch-up" on the right hand, unlike the slowness and necessary precision in ordering the mosaic pieces (Ph.3)

The depiction of the apse basin "The first prophetic vision of Ezekiel", a depiction very faithful to the Old Testament (Ph.4) has important references for the topic and can be found in the oratory of Christ Latomos of Thessaloniki in Macedonia/ Greece. The beautiful mosaic of the 5th century (the oldest apse mosaic known) shows the adolescent Christ seated in a luminous cloud and surrounded by the symbols of the evangelists. It is placed at the center of the vision of two characters: Ezekiel and Habakkuk.

Likewise, in the church of St Vitale in Ravenna, in the apse basin, all the characters in the scene are firmly on the ground and close to each other as if

during a court ceremony, arranged at the sides of Christ depicted following the type of traditional beauty of the young Christ.

The depiction of Lmbat is much more complex and complete: the wheels on fire are found in the lower part (the wheels intertwine so that they cannot move), the cherubs with the tetramorphs with the future symbols of the evangelists, the angel, the lion, the ox and the eagle have their wings adorned with eyes folded up and down.

Note the care and dexterity in the depiction of the faces of the angels which, although based on the model of the faces of the angels holding the limbed lamb in the center of the vault of the basilica of St Vital in Ravenna, reflect a surprising humanity. The very tall Christ Pantocrator, seated on an elaborate throne, holds the Bible open in his left hand and is blessing with his right hand. The face has disappeared, only the imprint of the halo remains, it is therefore difficult to be able to state with certainty whether he had been depicted as an adolescent or as a bearded adult as is shown in the apse of the basilica of San Cosimo e Damiano in Rome, in the 6th century.

Conclusion

Many things can be deduced observing the decorations in the church of St Stephen Protomartyr of Lmbatavank, first of all it is reasonable to assume that the commission – the client- was very cultured both from a theological and an artistic point of view.

The presence of a complex composition created, before the application of the plaster, with dots and red lines but not only on the internal surfaces of the three basins to be painted or not, whose symbolic meaning is still to be confirmed but is absolutely not accidental, confirms the “esoteric” knowledge of the client. That decoration had to be present at the time of the consecration of the church. (Ph 5)

This custom is to be found only in all the seventh century churches around Mount Aragats. The quality of the plaster and its application is undoubted and so is the quality of the painting. The fact that all those churches were partly or totally painted allows us to hypothesize the existence of a “school” of high-level Armenian painters with its own very characteristic language.

Although well informed on the new trends and rules of Byzantine painting, the Armenian painters, in the seventh century developed in original ways closer to the late antique tradition, adding freshness and expressiveness.

BIBLIOGRAPHY

Grabar A., L'età d'oro di Giustiniano, Milano, 1966, Feltrinelli.

Donabédian P., L'âge d'or de l'architecture arménienne, Marseille, 2008, Parenthèses.

Քրիստին Լամուրե (Իտալիա, Ֆելտրե)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ 7-ՐԴ ԴԱՐԻ ՈՐՄՆԱՆԿԱՐՆԵՐԸ ԼՄԲԱՏԱՎԱՆՔԻ ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՆԱԽԱՎԿԱՅԻ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՕՐԻՆԱԿՈՎ

Բանալի բառեր՝ Հայաստան, որմնանկար, Լմբատավանք, Եզեկիել, Հուստինիանոս կայսր, Ռավեննա:

Սույն հոդվածի նպատակն է լուսաբանել 7-րդ դարում հայ արվեստագետների ինքնատիպ «դպրոցի» գոյությունը՝ Լմբատավանքի Սուրբ Ստեփանոս եկեղեցում պահպանված որմնանկարների օրինակով:

Մեծ ուշադրություն է դարձվել որմնանկարներից մեկի վրա պատկերված ձիով նստած Սուրբ Թեոդորոսի դեմքին՝ ընդգծելով, որ նրա պատկերը ձևավորվել է Հուստինիանոս կայսեր դեմքի օրինակով:

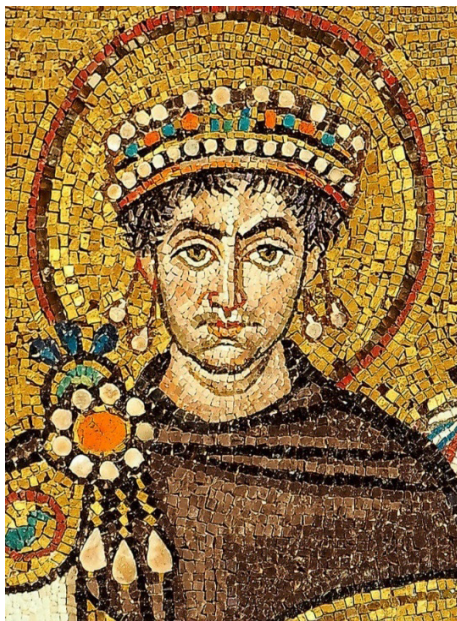
Հայ նկարիչները լավ ծանոթ են եղել բյուզանդական որմնանկարչության կանոններին և ոճին: Այնուամենայնիվ հայկական եկեղեցիների որմնանկարների ուսումնասիրությունը մեզ հնարավորություն է տալիս խոսել այն մասին, որ տվյալ շրջանում գոյություն է ունեցել հայկական նկարչական դպրոց՝ իր յուրահատուկ ոճով:

1. The mosaic in St Vital in Ravenna depicting the Emperor Justinian between his Generals Belisarius and Nerses the Armenian.

2. The depiction of St Theodore before and after the restoration, 2013, 2015.

3. The faces of Emperor Justinian and St Theodore

4. Detail of the first prophetic vision of Ezekiel

*5. The complex composition with dots and red lines
in the southern conch*

НАСТЕННЫЕ РОСПИСИ VII ВЕКА В АРМЕНИИ – ПО ОБРАЗЦУ ЦЕРКВИ СВЯТОГО СТЕФАНА ПЕРВОМУЧЕНИ- КА ЛМБАТАВАНКА

Ключевые слова: Армения, настенная живопись, Лмбатаванк, Иезекииль, император Юстиниан, Равенна.

Цель этой статьи – подчеркнуть существование оригинальной «школы» армянских художников в VII веке посредством тщательного изучения настенной живописи, сохранившейся, к счастью, в церкви Святого Стефана Первомученика Лмбатаванка, и предположить, что заказчик был очень развитым человеком как с теологической, так и с художественной точки зрения.

Большое внимание было уделено лику Святого Феодора на коне, подчеркивается, что его лицо смоделировано по образу лица императора Юстиниана, представленного фронтально на мозаиках в базилике Сан-Витале в Равенне. Он был немедленно возведен в ранг очень узнаваемой иконы в соответствии со строгими художественными канонами византийского мира.

Живописная техника изображений в Лмбатаванке совершенно иная. Святой Феодор чрезвычайно живой и выразительный.

Тот факт, что все эти церкви были частично или полностью расписаны, позволяет выдвинуть гипотезу о существовании «школы» армянских художников высокого уровня со своим характерным почерком.

Будучи хорошо осведомленными о новых тенденциях и правилах византийской живописи, армянские живописцы седьмого века созидали оригинальными способами, приближенными к позднеантичной традиции.

DISTORTION OF SOURCE DATA FROM THE WORKS OF COLONEL BURNASHEV IN A BOOK PUBLISHED IN BAKU

In 2017, the book “The Caucasus of the 18th Century through the Eyes of a Russian Secret Agent” was published by “TEAS Press” in Baku. The publication contains three works by Stepan Burnashev: 1. “Picture of Georgia, or Description of the political state of the Kingdoms of Kartli and Kakheti”; 2. “Description of the regions of Adrebizhan in Persia and their political state”; 3. “Description of the mountain peoples.” The above-mentioned edition of the works of S. Burnashev is very significant for historians who studied the history of the Caucasus in the second half of the 18th century. We also have some critical comments about the publication.

Keywords: Burnashev, Armenians, Caucasus, Georgia, Azerbaijan, Karabakh Khanate.

Colonel of the Russian army Stepan Burnashev was sent to Georgia in the spring of 1783 as a representative of the Russian imperial court at the royal courts of the Kartli-Kakheti and Imereti kingdoms. Soon he was entrusted with the command of a detachment of the Russian army sent to Georgia in accordance with the Treaty of Georgievsk. In September 1787, S. Burnashev was recalled from Georgia along with the Russian army. The author created the three above-mentioned descriptive works during his stay in Georgia, on the instructions of the most influential person in the Russian empire at that time - Field Marshal Grigory Potemkin, who was in charge of Russia's policy in the southern direction.

The above-mentioned edition of the works of S. Burnashev is very significant for historians who studied the history of the Caucasus in the second half of the 18th century. It is a reprint of books published by a Russian colonel in Kursk (because of this, the numbering of the pages of the works follows the original, i.e. the counting of the pages of each work begins independently of each other), which successfully replaces the now very difficult to access author's editions of 1793-1794 for researchers.

We also have some critical comments about the publication, which was carried out in the capital of Azerbaijan. Let's start with the fact that the Russian army colonel S. Burnashev was the official representative of the empire in the South Caucasus and calling him a "*secret agent*" (at least to give this person more intrigue in the eyes of the reader) does not seem entirely appropriate. S. Burnashev spent approximately four and a half years in Georgia. In such a short time it would have been impossible to "*establish a wide network of agents*" thanks to which he obtained so much information about the political units of the South Caucasus, their rulers and the diverse local population, as noted in the preface to the said publication. Obviously, S. Burnashev successfully used the already existing and well-established intelligence network at the court of Erekle (i.e. Heraclius) II and immediately reported the "hot" news he obtained to the Russian imperial court. And the rest of the information that had accumulated over time at the royal court of Kartli-Kakheti about neighboring political units was also freely delivered to the representative of the "patronizing" state. The commander of the Caucasian Line, Lieutenant General Pavel Potemkin, in his letters repeatedly instructed S. Burnashev to obtain, with the help of King Erekle, the necessary information of one nature or another and send it to him¹.

The preface of the said publication is signed by Doctor of Physical and Mathematical Sciences, political scientist Fuad Akhundov and Director of the Center for the History of the Caucasus at the Institute of Social and Political Research Rizvan Guseinov². The preface notes that the Center for the History of the Caucasus conducts research based on archival materials on the history of Azerbaijan. According to the authors, the obtained materials provide them with the opportunity to give a reasoned response to "*some foreign circles*" (here, of course, mainly Armenian scientific circles are meant), "*claiming that there were no Azerbaijani territories in the South Caucasus and the concept of "Azerbaijan" appeared here only after 1918, when the Azerbaijan Democratic Republic was created*"³.

In support of the fact that the concept of "Azerbaijan" has existed in Transcaucasia since ancient times, the Baku authors cite documents (mostly Russian-language) from the 18th century, in which the Azerbaijani khانات are named. There is a noticeably open hint to the occasion that among

¹ Burnashev 1901, 13, 23.

² Akhundov, Guseinov 2017, 5-17.

³ Akhundov, Guseynov 2017, 5.

these khanates, the Erivan and Karabakh khanates usually appear. According to them, supposedly “*S. Burnashev notes in his reports that Azerbaijan as an administrative, geographical and historical region occupies most of the South Caucasus, including partially Georgian territories, the entire current Republic of Armenia up to Turkey, the entire north of Iran (South Azerbaijan) and almost the entire eastern coast of the Caspian Sea.*” This announcement is followed by a list of the khanates described by S. Burnashev¹. In another place, referring to the journal “*Russian Viewer*”², the authors also point out that according to the Gulistan (1813) and Turkmenchay (1828) peace treaties, the lands acquired by Russia “*are the territory of Azerbaijan*”,³ after which, – the authors conclude with regret, – the use of the name “Azerbaijan” in relation to the mentioned “*lands was completely taken away*”⁴.

At the same time, in the preface the reader’s attention is drawn to the fact that after the establishment of Russian power, “*during the 19th – early 20th centuries, over a million Armenians from Turkey, Iran and the Middle East were resettled in the Caucasus (mainly in Azerbaijani lands)*”⁵. Based on the work of the Armenian writer Raffi, “*The Melikdoms of Khamsa*,” it turns out that the Armenian population in Karabakh appeared even earlier, when representatives of noble Armenian families with their subjects settled in this region and then received the titles of Meliks (there were five such Armenian melikdoms in Karabakh). The authors note that, according to S. Burnashev, at that time in the Karabakh Khanate, the territory of which “then extended on the Nakhichevan, Erivan khanates and almost half of the current territory of the Azerbaijan Republic...”, i.e. “in this entire vast area” there lived “only 7,000 Christian households, of which only a small part was Armenian”⁶.

In addition, the preface emphasizes that S. Burnashev mentions the term “Aderbizhans” (sic. should be “Adrebizhans”), “*thereby*,” according to the

¹ Akhundov, Guseinov 2017, 13.

² Russian Viewer, 1828, p. 265.

³ We consider it necessary to note that the referenced article is a review of the book by S. Burnashev “Description of the Adrebizhan regions in Persia” and here the above-mentioned interstate peace treaties are nowhere to be found. The author(s) of the article (the article has no title and no indication of the author) only indicates the union of which “regions of the Persian state or land area” S. Burnashev “understood at that time” under the general name of Adrebizhan, and, after this, the article lists the corresponding khanates (see Russian viewer, 1828, 265).

⁴ Akhundov, Guseynov 2017, 17.

⁵ Akhundov, Guseinov, 2017, 14.

⁶ Akhundov, Guseinov, 2017, 13-14.

authors' explanation, "*the Russian official makes it clear that they are a people different from the neighboring Ottoman Turks and Persians*".

From the very beginning, it is essential to note that behind the subjective and incorrect interpretation of sources by mentioned Azerbaijani authors, is the intention to distort facts, thereby drawing conclusions that serve their interests and deliberately mislead the reader.

First of all, let us find out with what meaning S. Burnashev uses the term "Adrebizhan". This will make it possible to clarify many controversial issues. Regarding the concept of the term "Adrebizhan", one remark by the mentioned Russian author is noteworthy: "*Derbent possession, although by its position it should be considered part of Dagestan; but since the city of Derbent was conquered by the Persians 450 years ago, and their power [here] was completely established under Shah Nadir, and the current ruler of it, Fet-ali-khan, owns the cities of Baku and Salyan and many villages in Adrebizhan, he is considered one of the Khans of Adrebizhani.*" That is, the Russian official understands well that the city of Derbent and its region historically and geographically represent part of Dagestan, but, despite this, classifies them as "Adrebizhani countries". He explains this by the fact that: 1. For a long time this region was subject to the power of Persia; 2. Now Derbent is again in the hands of the Azerbaijani khan - Fet-Ali-khan of Quba. Thus, it turns out that this city and its surroundings are called the Adrebizhani region².

It is for this reason that the Djar-Belakan region was not included in the "*Description of the regions of Adrebizhan*", since at that time it was already predominantly populated by Dagestani communities resettled from the North Caucasus (the so-called free communities of Djar-Belakan are not implied to be part of the Kartli-Kakheti kingdom, since King Erekle II, despite his efforts, was unable to restore the former power of the Georgian kings to this land). Although this region satisfied the first condition: since the time of Shah Abbas I, the territory of Djar-Belakani, taken from the Kakhetian king, was considered for some time as part of Safavid Iran. The reason for the existence of the above-mentioned Burnashev condition will become clear if we remember that during the Safavid era, "Azerbaijan" was the administrative name of the

¹ Akhundov, Guseinov, 2017, 11.

² It should be noted that the Russian colonel clearly distinguishes between, on the one hand, the "Adrebizhan cities" of Baku and Salyan, and, on the other hand, Derbent, which "according to its position should be considered part of Dagestan" (Burnashev 1793b, 3).

northern (northwestern) part of Iran, where, by the way, the Turkic-speaking population predominated.

It is noteworthy that S. Burnashev in one place also notes, among other things, that the lands of the Kartli-Kakheti kingdom “*before this were considered among the Adrebizhani lands*”¹. Of course, the Russian representative in Georgia in this case has in mind the period when, as a result of the active expansionist policy of the same Shah Abbas I, Eastern Georgia (with the exception of Samtskhe-Javakheti, which was captured by the Ottoman Empire) officially became part of the Iranian Empire. Subsequently, for more than a century, the Iranian shahs appointed representatives from the Georgian royal family of Bagrationi as rulers of Kartli and Kakheti, with the title of Gurjistan wali. On condition of accepting Islam, they were considered as the Shah’s officials in these parts of Georgia. Moreover, for some time Kakheti was even given by the Shah to the Ganja khans for rule. Therefore, for Burnashev, Eastern Georgia met both conditions to be considered an “Adrebizhan land”: it was captured by the Persians and was ruled by Muslim (albeit from the ancient Georgian royal family) rulers, subjects of the Shah (however, they enjoyed broad autonomous rights of rule and they were still called kings in Georgia). Another question is how correct this message from the Russian official is, but, on the other hand, we see that for S. Burnashev this situation belongs only to the past. Indeed, since the kings of Kartli and Kakheti were crowned according to the Christian (i. t. old Georgian) rite in 1745, and then finally freed themselves from the Shah’s citizenship, the status of the “Adrebizhan lands” in the eyes of the Russian official in relation to Eastern Georgia seemed inappropriate.

Thus, to be considered “*Adrebizhan lands*,” the political units existing in the Eastern Caucasus and to the south of it, according to Stepan Burnashev, had to satisfy the following necessary conditions: the power of the Iranian shahs had to first spread across their territories, and after the fall of the Safavid state, they had to be led by local Muslim rulers, former subjects of the shah. Subsequently, the term “Adrebizhan” came to represent a truly vast political and geographical area in Eastern Transcaucasia and Northern Iran, where after the death of Shah Nadir (1747), many independent and semi-independent Muslim khanates emerged, headed by former officials of the Iranian Shah with the title of khan.² Of course, from this point of view, the term “*Adrebizhan lands*” also

¹ Burnashev 1793b, 3.

² It should be noted that in Russian documents and many Russian authors of the 18th century, the entire indicated territory is called “*Persia*”, and the local rulers are called “*Persian Khans*”.

included the territories of the current Republic of Armenia, the Autonomous Republic of Nagorno-Karabakh and the Northern part of Iran (for the sake of objectivity, it should be noted that this circumstance does not at all lead to the conclusion that all the mentioned lands, implied in the then name “Adrebi-zhan”, are the “historical heritage” of the modern Azerbaijani state).

It is interesting what the authors of the preface mean by the general statement that S. Burnashev, under the name “Azerbaijan,” among others, also mentions partially Georgian territories, while this strange and unconvincing statement of the authors is not accompanied by a reference to specific information from the source, much less a quotation. It is noteworthy that, unlike Armenia, they do not use the word “current” in relation to Georgia – that is, according to the logic of the authors, the Armenian Republic was created on the territory of Azerbaijan (in the 18th-century understanding of this choronym). In addition, S. Burnashev clearly shows the borders of each khanate on each side and, according to this data, not a single inch of modern Georgia is included within the borders of any khanate.

Therefore, it must be assumed that what is meant is the circumstance that, on the contrary, in the subsequent era there should have been an expansion of the concept of “Azerbaijan” to part of the Georgian lands. Indeed, S. Burnashev has one interesting message in his “Description of the Adrebizhani Regions”. Speaking about the Nukhi, i.e. Shaki Khanate¹, he clearly emphasizes that this khanate **“was created 36 years ago, during the turmoil in Persia after the death of Shah Nadir, on lands that had long belonged to Georgia”**². Undoubtedly, the imperial official understood perfectly well that, like the Djar-Belakan lands, which directly adjoined the kingdom of Erekle II, the Sheki region, which lay even further east, had previously represented the eastern part of the Kakheti kingdom (historical Hereti province). If the Baku authors had in mind precisely this circumstance (other circumstances are not defined in any way in S. Burnashev’s work), then it is clear why they limit themselves to this vague, ambiguous statement and why they refrain from further clarification of the source’s information, which is “politically disadvantageous” for them.

¹ According to Burnashev, “*Nukhis-Shaki Khanate*”. The ending “*is*” [-ის] here is undoubtedly a sign of the genitive case in the Georgian language: “Nukhi Khanate” in Georgian sounds like “*Nukhis Sakhano*” (ნუქის სახანო).

² Burnashev 1793b, 7-8.

Discussion of this issue and study of the original information of the source clearly shows that the choronym “Adrebizhan” was used in an administrative and geographical sense, without having any ethnic content. Accordingly, the term “Adrebizhans” in a broad sense could refer to the people living in these regions in general, and not in an ethnic or, even more so, national sense. Although, in relation to the local inhabitants, as a rule, more specific names were used: for example, Tabrizians, Urmians, Erivanians, Karabakhians, Shirvans, etc. As for the example given by the authors of S. Burnashev’s mention of the “Azerbaijanis,” the Russian colonel writes, that by means of “a small sum of money... the King (Erekle II - D.M.), having attracted them (the Dagestanis - D.M.) to his service, can not only easily deal with the Adrebizhans, but also confirm Ganja and Erivan for himself as before”¹. In this case, by “Adrebizhans” S. Burnashev means not ordinary residents of the khanates neighboring Georgia, but specifically the Transcaucasian khans, who were political opponents of Erekle II.

In any case, the term “Azerbaijanis” is not used in an ethnic sense either here or in other documents of this time. Therefore, the conclusion drawn based on the single case, S. Bur this information – that it supposedly follows from this that “Azerbaijani” meant a special ethnic group, different from the Ottoman Turks and Persians living nearby – is erroneous. It is also noteworthy that in the “*Description of the regions of Adrebizhan*”, not including the aforementioned single case, S. Burnashev never mentions the word “Adrebizhani” (i.e. “Azerbaijani” in the modern sense).

It should be noted here that the above-mentioned message of S. Burnashev was conveyed to readers in an extremely distorted form and interpretation. F. Akhundov and R. Guseinov correctly note that after the conclusion of the Treaty of Georgievsk, the Kartli-Kakheti kingdom “*became a kind of military-political springboard from which Tsarist Russia made plans to seize the entire South Caucasus.*” But then they portray the situation in such a way that S. Burnashev saw an opportunity for Russia “*to cope with Adrebizhans*” using Georgia, “*but also claim Ganja and Erivan for himself as before*”². As we can see, the passage is presented very abruptly from the context, with the beginning of the sentence cut off. For this reason, the quote, given from the Russian original, looks very grammatically incorrect, and its meaning is completely unclear: how could Russia assert its control “as before” (even by using Georgia) over Ganja

¹ Burnashev 1793a, 31-32.

² Akhundov, Guseinov, 2017, 11.

and Erivan, when even its influence on these khanates had never previously extended. Apparently, the authors find it unpleasant to remember that the Georgian king Erekle II had extended his power to some Transcaucasian khanates long before the signing of the Treaty of Georgievsk (1783), and therefore they arbitrarily and completely attributed to the Russian Empire the opinion expressed by the Russian colonel to the king Erekle. For this reason, in order to create a false impression in the reader, they had to truncate the beginning of the sentence where the name of the Georgian king is clearly mentioned, and present the extract from the source in such an awkward form.

Let's return to the above quote. After S. Burnashev notes that *"All the Adrebizhanian Khans, due to their weakness, even with their combined forces, which cannot be due to their lack of order and unanimity, are not in a position to inflict great harm on king Erekle, and even the Dagestani forces themselves are not terrible..."*, this is what he writes verbatim in general: "It is not difficult to restrain the Dagestanis from hostile actions against Georgia even with small amounts of money, and in this way the king (Erekle II – D.M.), having attracted them into his service, can not only easily deal with the Adrebizhanians, but also claim Ganja and Erivan for himself as before"¹.

However, the authors of the preface emphasize the power of the Karabakh khan, Ibrahim Khalil, depicting his influence on many Transcaucasian khanates, including the Ganja and Erivan khanates. The authors ignore the fact that the Erivan Khan was a subject and tributary of Erekle II, as well as the fact that the supremacy of King Erekle and Ibrahim Khan at that time extended equally to the Ganja Khanate. To ensure the receipt of the tax imposed on the local khan, both rulers had their own governors in Ganja. Ibrahim Khan was indeed one of the most influential rulers among the South Caucasian Khans (along with Fet-Ali Khan of Quba), but his strengthening was largely due to his alliance with the Georgian king and his assistance. However, Baku authors prefer to keep silent about this fact. They indiscriminately extend the influence of the Kaharabagh khan, in their own words, "to the northwestern part of Azerbaijan: Kazakh, Shamshadil, Shamkir and Djar-Belakan"². They probably know very well that the regions listed did not have the status of khanates, but the authors still resort to yet another distortion of historical facts. Moreover, at that time, Kazakh and Shamshadil were not any political entities at all, but directly part of the Kartli-Kakheti kingdom, which in itself excluded any influence of the

¹ Burnashev 1793a, 31-32.

² Akhundov, Guseinov 2017, 10.

Karabakh khan on these lands. As for Djar-Belakan, this region, as noted above, was not even considered an “Azerbaijani” unit. It is no coincidence that in the “*Description of the Regions of Adrebezhan*,” S. Burnashev does not touch on this region at all, while he does not pass a single “Adrebezhanian land” without a description.

When discussing the number of Armenians in the Karabakh Khanate, S. Burnashev’s information in the preface to the publication is presented so distortedly that it cannot be called simply an incorrect interpretation of the text, but leaves the impression of deliberately misleading the reader. Baku scholars write that, according to the Russian representative in Georgia, there are “7,000 Christian households” in the Karabakh Khanate and that there are also Armenians who serve Ibrahim Khan. This means that Armenians constituted a certain part of the Christian population of Karabakh. It should also be borne in mind,” they continue, “that the territory of the Karabakh Khanate then extended to the Nakhichevan and Erivan Khanates and almost half of the current territory of the Republic of Azerbaijan. That is, in this entire vast area there were only 7,000 Christian households, of which only a small part was Armenian”¹.

As we can see, if before there was talk about the spread of the Karabakh Khan’s influence to neighboring khanates, now his entire khanate has been without hesitation expanded to “half” of the modern Azerbaijan Republic and then almost the weight of modern Armenia. In addition to the fact that such a statement is far from historical reality (the inclusion of the Erivan and Nakhichevan Khanates in the Karabakh Khanate, taking into account the realities of that era, even according to Burnashev himself, seems too frivolous), the authors turn a blind eye to the fact that S. Burnashev discusses each khanate separately and also indicates the number of Christians living in them separately (including in the Erivan and Ganja Khanates). That is, in this case, Burnashev provides information about the number of Christians living directly in Karabakh, and not “half of Azerbaijan.” But the main absurdity is yet to come. S. Burnashev, speaking about each khanate, usually indicates at the end the number of households of Christians living there. Accordingly, he ends his description of Karabakh with a sentence highlighted in a separate paragraph: “In the possession of Khan Shusha, 7,000 Christian households are considered”². Here, the Armenians are not mentioned at all, who allegedly represented only

¹ Akhundov, Guseinov 2017, 13.

² Burnashev 1793b, 15.

a part of the named number of Christians (I wonder who then, according to the Baku authors, were the rest of the majority of Christians in Karabakh?). In this case, the question arises: where could the authors of the preface offer the reader such an idea?

The fact is that in the first part of the story about Karabakh, at the beginning of the conversation about Ibrahim Khan, S. Burnashev notes that this mighty khan “*has his own troops, including the Armenians, up to 7,000*”¹. These two different messages, given in completely different places and completely different contexts (one means the number of troops, and the other - the number of Christians in a specific khanate), through carelessness or intentionally, the authors recklessly “mixed” them together (using the mention of the same number in both messages). Thus, the information that the Armenians represented part of the 7,000-strong army of Ibrahim Khan was unjustifiably presented as if the Armenians represented “*only a certain part*” of the 7,000 households of the Christian population of the Karabakh Khanate. Moreover, they did not stop there, and the indicated number of the Christian population in the Karabakh Khanate (7,000 households), recorded by the Russian official, was transferred to “*half of Azerbaijan*”. Thus, the authors of the preface, with one stroke of the pen, “successfully” excessively underestimated the number of Christians (and, in fact, the number of the local Armenian population) living on the territory of modern Azerbaijan and Armenia in the second half of the 18th century.

It is a pity that the publication of such important sources is presented with such a preface, which hardly meets the elementary requirements of scientific qualification, although its authors have no shortage of high regalia. But, in any case, the publication of these remarkable sources (especially in the form of the original) should undoubtedly be welcomed, and the above-mentioned shortcomings of the publication, which are most likely partly a consequence of the incompetence and partly of the bias of the publishers, will not prevent researchers from using the release of these interesting sources as needed.

¹ Burnashev 1793b, 12.

BIBLIOGRAPHY

Akhundov F., Guseinov R., The Caucasus of the 18th century through the eyes of a Russian secret agent, reprint edition of three works, Baku, 2017 (in Russian).

Burnashev, 1793a – S. Burnashev, Picture of Georgia, or a description of the political state of the kingdoms of Kartli and Kakheti, Kursk, 1793 (in Russian).

Burnashev, 1793b – S. Burnashev, Description of the Adrebizhan regions in Persia and their political state, Kursk, 1793 (in Russian).

Burnashev, 1901 – New Materials for the biography and activities of S. D. Burnashev, who was in Georgia from 1783 to 1787. Collected and published with maps, portraits and facsimiles attached by S. N. Burnashev, edited by Professor A. A. Tsagareli, St. Petersburg, 1901 (in Russian).

Russian viewer, 1828, 265 – „Русский зритель“ (“Russian viewer”), 1828, part III, p. 265 (in Russian).

Դավիթ Մերկվիլաձե (Վրաստան, Թբիլիսի)

ԲԱՔՎՈՒՄ ՀՐԱՏԱՐԱԿՎԱԾ ԳՐՔՈՒՄ ԳՆԴԱՊԵՏ ԲՈՒՌՆԱՇԵՎԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏՎՅԱԼՆԵՐԻ ԱՂԱՎԱԴՐՈՒՄԸ

Բանալի բառեր՝ Բուռնաշև, հայեր, Կովկաս, Վրաստան, Ադրբեջան, Ղարաբաղի խանություն:

2017 թվականին Բաքվում լույս է տեսել «18-րդ դարի Կովկասը ռուս գաղտնի գործակալի աչքերով» գիրքը, որը պարունակում է գնդ. Բուռնաշևի թողած երեք աշխատությունները Կովկասի մասին: Հակառակ նախաբանը գրած ադրբեջանցի հեղինակների կարծիքի՝ հարկ է նշել, որ Բուռնաշևն «ադրբեջանցիներ» տերմինը ոչ մի տեղ չի օգտագործում էթնիկական իմաստով: Բացի այդ, նախաբանի հեղինակների այն հայտարարությունը, որ Բուռնաշևը «Ադրբեջան» անվան տակ իբրև նշում է նաև Վրաստանի տարածքների մի մասը, իրականությանը չի համապատասխանում: Ըստ Բուռնաշևի թողած տեղեկությունների՝ ժամանակակից

Վրաստանի ոչ մի տարածք չի գտնվել որևէ խանության սահմաններում: Ի հակառակ դրան՝ Բուռնաշևը, խոսելով Շաքիի խանության մասին, հստակ ընդգծում է, որ այն «ստեղծվել է 36 տարի առաջ այն հողերում, որոնք հնում պատկանել են Վրաստանին»:

Նախաբանի հեղինակների կողմից Երևանի և Նախիջևանի խանությունների տարածքային ընդգրկումը նույնպես չի համապատասխանում Բուռնաշևի տեղեկություններին: Հեղինակը յուրաքանչյուր խանությունում ապրող քրիստոնյաների թիվը տալիս է առանձին: Ղարաբաղի խանությունում նա հստակ նշում է 7000 քրիստոնյա տուն: Իսկ Ղարաբաղի մասին պատմվածքի առաջին մասում նշում է, որ Իբրահիմ Խանը «ունի իր զորքը, այդ թվում՝ հայերը, մինչև 7000 հոգի»: «Խառնելով» այս երկու տարբեր հաղորդումները՝ հեղինակները եզրակացրել են, որ հայերը ներկայացնում էին Ղարաբաղի խանության քրիստոնյա բնակչության 7000 ծովսի «միայն որոշակի մասը»: Ավելին, նախաբանում քրիստոնյաների նշված թիվը կամայականորեն փոխանցվում է «Ադրբեջանի կեսին»:

Ցավոք սրտի, նման կարևոր աղբյուրների հրապարակումը ներկայացվում է գիտական որակավորումների տարրական պահանջներին հազիվ բավարարող նախաբանով:

ИСКАЖЕНИЕ ИСХОДНЫХ ДАННЫХ ИЗ ТРУДОВ ПОЛКОВНИКА БУРНАШЕВА В КНИГЕ, ИЗДАННОЙ В БАКУ

Ключевые слова: Бурнашев, армяне, Кавказ, Грузия, Азербайджан, Карабахское ханство.

В 2017 году в Баку была издана книга *«Кавказ XVIII века глазами русского тайного агента»*, содержащая три сочинения полк. Бурнашева о Кавказе. Вопреки мнению авторов предисловия, следует отметить, что термин «адребижанцы» у Бурнашева в этническом понимании нигде не используется, а заявление авторов предисловия, что Бурнашев под названием «Азербайджан» отмечает частично грузинские территории, не сопровождается ссылкой на сведение из источника. Тем самым, по сведениям Бурнашева, ни одна пядь современной Грузии не входит в пределы какого-либо ханства. Зато Бурнашев, говоря о Шекинском ханстве, ясно подчеркивает, что оно *„сделалось 36 лет назад на землях, принадлежащих издревле Грузии, во время замешательства в Персии после смерти Шах-надира»*.

Указанный авторами предисловия территориальный охват Эриванского и Нахиджеванского ханств также не соответствует сведениям Бурнашева: автор количество обитающих в каждом ханстве христиан указывает по отдельности. В Карабахском ханстве он ясно указывает 7000 христианских дворов. А в первой части повествования о Карабахе он отмечает, что Ибрагим-хан *«имеет своих войск считая с Армянами до 7000»*. «Смешав» эти два разных сообщения, авторы заключили, будто армяне представляли *«лишь некоторую часть»* из 7000 дворов христианского населения Карабахского ханства. Более того, указанное количество христиан в предисловии произвольно перенесено на *«половину Азербайджана»*.

К сожалению, издание столь важных источников представлено таким предисловием, которое едва ли соответствует элементарным требованиям научной квалификации.

ARMENIA'S STRATEGIC ROLE IN REGIONAL ECONOMIC DYNAMICS: A BRIDGE BETWEEN NORTH AND SOUTH, EAST AND WEST

Armenia, as part of the South Caucasus, is located in a region with great potential for logistics projects: located between the main geo-economic players of north and south, east and west, this region provides a wide range of opportunities in the context of transportation and development of the production chain throughout the supply process. Thus, given the current geo-economic circumstances, the issue of studying the Republic of Armenia in the context of a connecting link between large economic regions of the world is extremely relevant. In this study, the author examines the trade and economic relations of Armenia with countries such as China, the countries of the Middle East, Russia, EU countries, etc. The involvement of Armenia in international investment projects in the fields of trade and logistics is also examined. The author comes to the conclusion that in these geopolitical and geo-economic conditions, Armenia needs to consider options for broader diversification of trade relations, paying special attention to the countries of the Middle East and Asia, as well as ensure greater involvement in international logistics projects.

Keywords: EAEU, foreign trade, «Belt and Road» Initiative, logistics, globalization, investment.

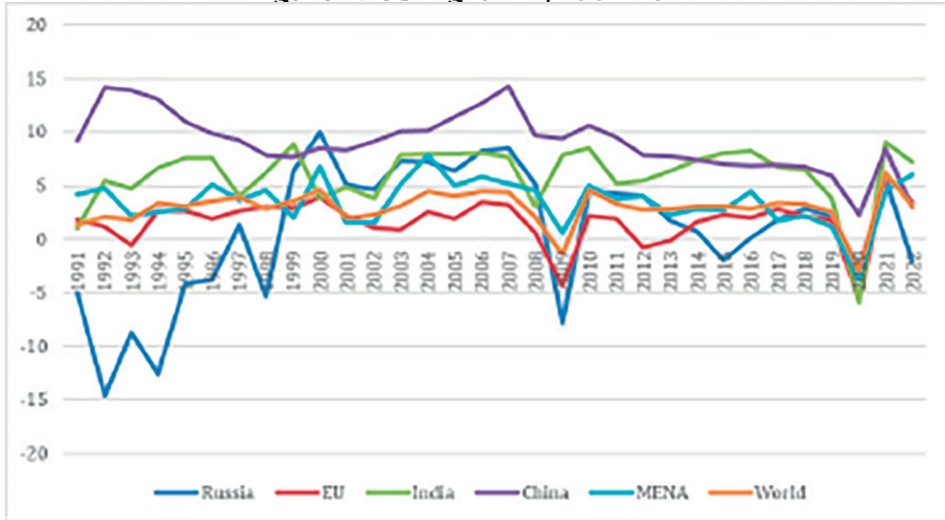
Armenia has a unique geo-economic position that transcends its physical borders, acting as a pivotal nexus between the Black Sea and the Gulf regions, while also bearing relevance to India's burgeoning economic growth trajectory. This strategic positioning is not merely geographical but also historical, cultural, and geopolitical, weaving a complex tapestry of economic interactions that shape regional dynamics. Historically, Armenia's location has been integral to the ancient Silk Road, facilitating trade and cultural exchange between the East and the West. In contemporary times, this legacy manifests in Armenia's role as a conduit for economic linkages spanning from the Black Sea region, encompassing countries like Russia, Turkey, and Ukraine, to the Gulf region with its vibrant economies like those of the United Arab Emirates, Qatar and Saudi Arabia. The recent surge in India's economic prowess and its proactive engagement with Eurasian partners further

amplifies Armenia's strategic relevance. India's rapid economic growth, characterized by its burgeoning middle class, expanding industrial base, and technological advancements, has fueled its quest for diversified trade routes and strategic partnerships. Armenia, with its membership in the Eurasian Economic Union (EAEU) and its strategic alliances in the region, emerges as a potential gateway for India to access markets in Europe, Central Asia, and the Middle East. This scientific inquiry aims to dissect Armenia's strategic geo-economic positioning from multiple dimensions. Firstly, it will analyze Armenia's trade corridors and transportation networks that connect the Black Sea and Gulf regions, evaluating their efficiency, capacity, and potential for enhancement. Secondly, it will delve into the geopolitical implications of Armenia's role as a bridge, considering regional power dynamics, security concerns, and diplomatic strategies.

Indeed, the role of Eurasian geopolitical players has significantly increased since 1992, as indicated by the growth in their combined GDP share in the global economy. The rise of China, India, the European Union (EU), Russia, Iran, Turkey, Israel, Saudi Arabia, and the United Arab Emirates (UAE) has contributed to this shift in global economic dynamics. If we compare the GDP shares of these countries and regions in 1992 and now, we can see a notable increase from 35.12% to 43.45%¹, reflecting their growing influence and economic power on the global stage. This trend highlights the evolving geopolitical landscape in the Eurasian region and its impact on global affairs. On average, the GDP growth of countries in the Eurasian region (Figure 1) has outpaced the global average, indicating their rapid pace of development. This growth trend reflects various factors such as economic reforms, investments in infrastructure and technology, expansion of trade and markets, and demographic changes. The rise of emerging economies like China and India coupled with the economic integration within regions like the European Union, has contributed significantly to this trend. Additionally, strategic initiatives and policies aimed at fostering economic growth and development have also played a role in accelerating GDP growth in these countries.

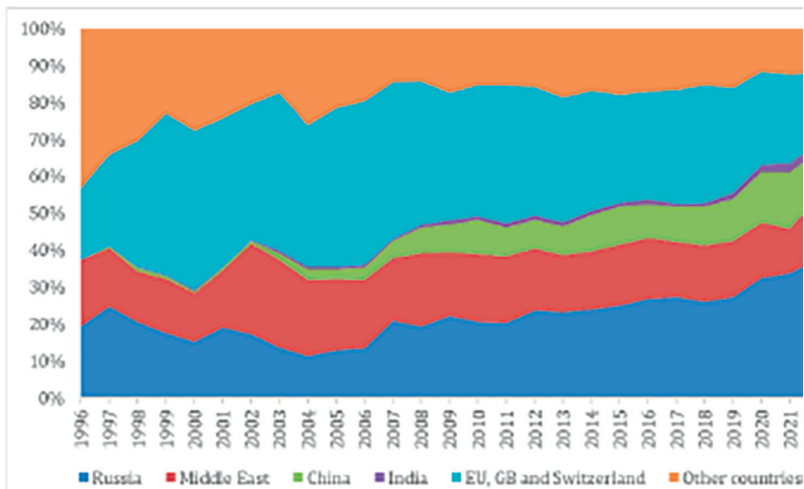
¹ World Bank Database, <https://data.worldbank.org/>

Figure 1. GDP growth, 1991-2022¹

To begin with, it is worth considering one of the key indicators – the level of mutual trade between Armenia and the geopolitical players of the continent. Trade dynamics between Armenia and various countries from 1996 to 2023 reveal a nuanced picture of Armenia's economic relationships (**Figure 2**).

Figure 2. Armenia's trade partners (%) 1996-2023²

¹ World Bank Database, URL: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG>

² Foreign trade Database of Statistical Committee, Republic of Armenia, URL: <https://armstat.am/en/?nid=160>

Russia stands out as a consistent and significant trade partner, with its share of Armenia's trade ranging from 19.3% in 1996 to 36% in 2023. This enduring relationship is rooted in historical ties, geographical proximity, and their membership in the Eurasian Economic Union (EAEU). The increasing trade share with Russia in recent years underscores its opportunities for Armenia's trade growth in the sanction period.

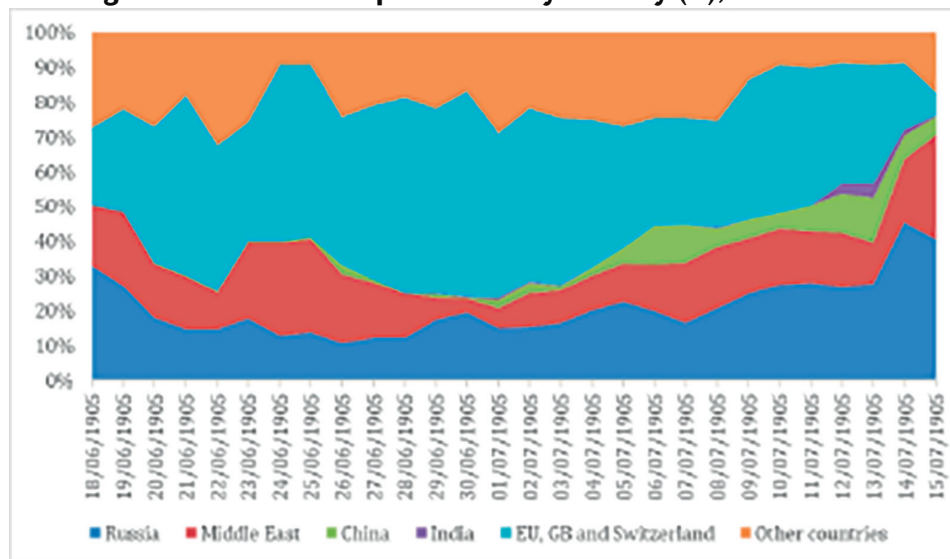
Armenia's trade with Middle Eastern countries, including Iran and Gulf states, fluctuates but maintains a notable presence: the peak share of trade with these Middle Eastern nations occurred in 2002, reaching 24.5%. After 2002, there was a decline in the share of Middle Eastern countries in Armenia's trade, which can be explained by the foreign economic orientation towards Russia and EU countries. However, in 2023, the share of trade exceeded the 1996 indicator, amounting to 18.9%, but remains below the 2002 figure. This trade reflects economic opportunities and geopolitical challenges in the region, influenced by factors such as energy cooperation and diaspora connections. Trade with China and India shows a steady increase, indicating Armenia's efforts to diversify trade partners. China's share increases 66 times from 0.1% of total trade share in 1996 to 6.6% in 2023, while India's share grows 12.5 times from 0.06% to 0.76% over the same period. This trend reflects Armenia's recognition of the growing economic importance of Asian markets and its potential for expanded trade relations.

The European Union (EU) plays a significant role in Armenia's trade, but its share shows a declining trend over time, from 44.3% in 2006 to 13.3% in 2023. Factors such as Brexit and geopolitical tensions may have contributed to this decline, highlighting the need for Armenia to adapt its trade strategies in response to evolving global dynamics. The category of "Other countries" represents a mix of nations and shows a fluctuating share of Armenia's trade. Its share decreased from 43.2% in 1996 to 24.3% in 2023 before increasing significantly to 24.3% in 2023. This increase suggests Armenia's exploration of new markets and trade opportunities globally, indicating a potential diversification strategy. In conclusion, analyzing these trade dynamics provides insights into Armenia's trade policy priorities and challenges. While traditional partners like Russia remain crucial, diversification efforts towards Asia and exploration of new markets present opportunities for Armenia's economic growth and international cooperation.

It is also worth analyzing mutual trade from the export and import side. Armenia's export partners have evolved significantly over the years (**Figure**

3), reflecting shifts in global trade dynamics and Armenia's strategic economic relationships. The data from 1996 to 2023 provides insights into the changing patterns of Armenia's export destinations. The 2023 export study reveals a remarkable 55.3% increase in Armenia's exports, reaching \$8.4 billion.

Figure 3. Armenia's export share by country (%), 1996-2023¹

Notably, a substantial portion of export growth, 31% or \$2.6 billion, occurred in the last two months, culminating in December's historic moment when exports exceed imports. However, a deeper look shows a nuanced reality: excluding Russia, the UAE, and Hong Kong results in a concerning 12.2% reduction in exports to other countries. This highlights a geographical concentration, with 75% of exports going to these key partners. While overall trade turnover is positive, the decline in exports to non-core countries raises concerns for future trade dynamics².

Armenia's export relationship with Russia has been consistently significant, with notable fluctuations in share over time. The data shows peaks in 2022 and 2023, with shares of 45.4% and 40.6%, respectively. The Middle East emerges as another important export destination for Armenia, particularly in the early 2000s. The share of exports to the Middle East reached its peak (30.2%) in 2023: compared with 2022 the growth was more than 1.6 times. This region's significance

¹ Foreign trade Database of Statistical Committee Republic of Armenia, URL: <https://armstat.am/en/?nid=160>

² A. Tavadyan, "55.3 percent increase in exports or -12.2 percent decline?"

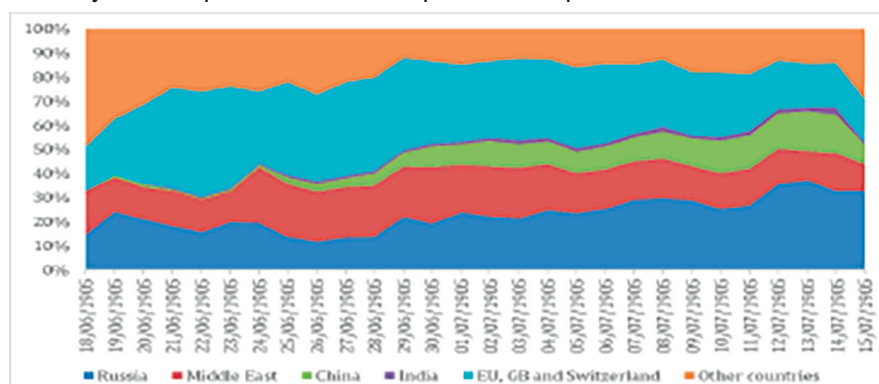
is attributed to trade in various sectors, including energy, agriculture, and manufactured goods. The main partner in this region is UAE. Armenia's export share to China and India shows a gradual increase over the years, notably, the share to China peaks at 13% in 2021, while India's share reaches 4.2% in the same year. Though in the next 2 years we can see significant reduction, which is a consequence of the lack of a foreign economic strategy regarding these regions and the concentration of certain product groups in exports to China and India.

The UK and Switzerland, European Union, including countries like Germany, France, and Italy, remains a significant export destination for Armenia. However, the share of exports to the EU has shown a declining trend over the years, reaching a low of 6.7% in 2023. For other countries, it began to increase after a fall in 2017, amounting to 17% in 2023 in Armenia's total exports. The period since 1996 has witnessed a notable increase in the influence and presence of major geopolitical players in Eurasia. Specifically, their combined share has expanded from 72.9% to 83%, indicating a significant growth in their collective impact on regional dynamics. This growth underscores the pivotal role that Armenia's diplomatic, economic, and strategic policies play in navigating relationships with these influential players within the Eurasian landscape.

A comparable trend is evident in terms of imports, where the concentration of countries discussed earlier has risen from 51.4% in 1996 to 70.7% in 2023 (**Figure 4**).

4). Figure 4. Armenia's import share by country (%), 1996-2023¹

A. Tavadyan, "55.3 percent increase in exports or -12.2 percent decline?"

¹ Foreign trade Database of Statistical Committee Republic of Armenia, URL: <https://armstat.am/en/?nid=160>

Concurrently, the share of Russia, China, and India has also increased during this period. This observation highlights the growing influence and interdependence between Armenia and these key trading partners, reflecting evolving economic and geopolitical dynamics in the region. Since 1996, Russia's share has more than doubled from 14.7% to 32.9% in 2023, China's growth has been 77 times from 0.1% to 7.7%, respectively, India's growth has been 11 times from 0.1 % to 1.1%. However, the share of the Middle East countries decreased by 7 percentage points (from 18.2 to 11.2%), the share of the EU countries, Great Britain and Switzerland – 0.5% (from 18.3% to 17.8%), also the share of other countries decreased significantly – 19.3%. The data shows the concentration among partners of importing countries.

As a conclusion, Armenia's role as a bridge between various regions has gained importance due to several factors, including military operations in Ukraine and tensions in the Middle East. Firstly, China-Europe Connectivity, where Armenia's strategic location makes it a potential link between China's Belt and Road Initiative (BRI) and Europe. The BRI aims to enhance connectivity and trade between Asia and Europe through infrastructure projects. Armenia's participation in this initiative, particularly through the North-South Transport Corridor, can facilitate trade and transportation between China and Europe, bypassing traditional routes. Secondly, India-Russia/Europe Relations, where Armenia's membership in the Eurasian Economic Union (EAEU) and its historical ties with India create opportunities for enhanced economic cooperation between India and Russia/Europe. The North-South Transport Corridor, along with other trade routes passing through Armenia, can serve as conduits for trade and investment between these regions. Thirdly, the ongoing military operations in Ukraine and the escalation of the Palestinian-Israeli conflict highlight the importance of stable and reliable trade routes. Armenia's role as a transit hub gains significance in ensuring uninterrupted trade flows amidst regional challenges. Fourthly, diplomatic engagements that Armenia has with both Eastern and Western partners contribute to its role as a bridge between different regions. By fostering constructive relations with China, India, Russia, and European countries, Armenia can promote cooperation and economic integration across continents.

BIBLIOGRAPHY

Aghasy Tavadyan, “55.3 percent increase in exports or -12.2 percent decline?”, URL: https://www.tvyal.com/newsletter/2024/2024_02_16 (Accessed: 02.05.2024)

Foreign trade Database of Statistical Committee, Republic of Armenia, URL: <https://armstat.am/en/?nid=160> (Accessed: 19.04.2024)

World Bank Database, URL: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG> (Accessed: 25.04.2024)

Վիլեն Մնացականյան (Հայաստան, Երևան)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՌԱԶՄԱՎԱՐԱԿԱՆ ԴԵՐԸ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴԻՆԱՄԻԿԱՅՈՒՄ. ԿԱՄՈՒՐՋ ՀՅՈՒՍԻՍԻ ԵՎ ՀԱՐԱՎԻ, ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵՎ ԱՐԵՎՄՈՒՏՔԻ ՄԻՋԵՎ

Քանալի բառեր՝ ԵԱՏՄ, արտաքին առևտուր, «Մեկ գոտի, մեկ ճանապարհ» նախաձեռնություն, լոգիստիկա, գլոբալացում, ներդրումներ:

Հայաստանը, որպես Հարավային Կովկասի մաս, գտնվում է լոգիստիկ նախագծերի մեծ ներուժ ունեցող տարածաշրջանում. տեղակայված լինելով հյուսիսի և հարավի, արևելքի և արևմուտքի հիմնական աշխարհատնտեսական խաղացողների միջև՝ այս տարածաշրջանը լայն հնարավորություններ է ընձեռում փոխադրումների և մատակարարմանը զուգահեռ արտադրական շղթաների զարգացման համատեքստում: Այսպիսով, հաշվի առնելով ներկա աշխարհատնտեսական հանգամանքները, չափազանց արդիական է Հայաստանի Հանրապետության՝ աշխարհի խոշոր տնտեսական տարածաշրջանների միջև կապող օղակի համատեքստում ուսումնասիրությունը: Այս ուսումնասիրության մեջ հեղինակը դիտարկում է Հայաստանի առևտրատնտեսական հարաբերություններն այնպիսի երկրների հետ, ինչպիսիք են Չինաստանը, Մերձավոր Արևելքի երկրները, Ռուսաստանը, ԵՄ երկրները և այլն: Առևտրի և լոգիստիկայի ոլորտներում միջազգային ներդրումային ծրագրերում Հայաստանի

ներգրավվածությունը նույնպես հետազոտվել է: Հեղինակը եզրակացնում է, որ այս աշխարհաքաղաքական և աշխարհատնտեսական պայմաններում Հայաստանը պետք է դիտարկի առևտրային հարաբերությունների ավելի լայն դիվերսիֆիկացման տարբերակներ՝ հատուկ ուշադրություն դարձնելով Մերձավոր Արևելքի և Ասիայի երկրներին, ինչպես նաև ապահովի միջազգային լոգիստիկ նախագծերում ավելի մեծ ներգրավվածություն:

Вилен Мнацаканян (Армения, Ереван)

СТРАТЕГИЧЕСКАЯ РОЛЬ АРМЕНИИ В РЕГИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДИНАМИКЕ: МОСТ МЕЖДУ СЕВЕРОМ И ЮГОМ, ВОСТОКОМ И ЗАПАДОМ

Ключевые слова: ЕАЭС, внешняя торговля, Инициатива «Один пояс, один путь», логистика, глобализация, инвестиции.

Армения как часть Южного Кавказа находится в регионе с большим потенциалом для логистических проектов: находясь между основными геоэкономическими игроками севера и юга, востока и запада, этот регион предоставляет возможности широкого спектра в контексте перевозок и развития производственной цепочки на протяжении процесса поставки. Таким образом, учитывая текущие геоэкономические обстоятельства, вопрос изучения Республики Армения в контексте соединяющего звена между большими экономическими регионами мира крайне актуален. В данном исследовании автор рассматривает торгово-экономические отношения Армении с такими странами как Китай, страны Ближнего Востока, Россия, страны ЕС и т. д. Также рассматривается вовлеченность Армении в международные инвестиционные проекты в сферах торговли и логистики. Автор приходит к выводу, что Армения в данных геополитических и геоэкономических условиях должна рассматривать варианты более широкой диверсификации торговых отношений, уделяя особое внимания странам Ближнего Востока и Азии, а также обеспечивать большую вовлеченность в международные логистические проекты.

WALL PAINTINGS IN ARMENIAN CHURCHES IN THE CONTEXT OF CULTURAL AND HISTORICAL RELATIONS

After a protracted period of indifference and neglect regarding the numerous and mishandled wall paintings that can be found throughout the Republic of Armenia, and because of sporadic research and the conservative restorations of wall painting cycles in different Armenian churches by Zarian and Lamoureux beginning in 2021, there is now a lack of interest in wall paintings from Armenian institutions and foreign scholars. As a result, wall paintings are now the subject of little interest from Armenian institutions and foreign scholars. Publications, exhibitions, and scientific conferences devoted to the restoration of wall paintings in Armenian churches are essential for the “monumental painting” field’s dissemination and research. International scholars and researchers have already been involved in this sensitive phase of the new research for studies and publications on wall paintings and frescoes in Europe and the Christian East during the Middle Ages (10-14th centuries). A new chapter full of discoveries and new interpretations about paintings in Christian churches generally is opening, so the approach and “discovery” by these scholars of the existence of frescoes in restored churches in Armenia is crucial. The time has come to bridge the long-standing gap by integrating this significant artistic component of Armenian culture into the cultures of Europe and the Christian East.

Keywords: Armenia, wall paintings, Lmbatavank’, Haḡbat, Dadivank’, Kiranc’, Ivanè and Zakarè Zakaryan.

Wall paintings first appeared in Armenian churches in the 5th century AD. Despite Byzantine dominance in the early Middle Ages and beneficial contacts with Georgian culture, many Armenian princes, including the Artzruni, the Zakarian, the Bagratouni, and the Kyourekians, continued to choose Armenian painters and others to decorate the interiors of numerous Armenian churches after Arab supremacy ended in the 10th century. In the history of Christianity in Armenia, we can identify three important periods for the development and diffusion of wall paintings in Armenian churches: first, in Mren, Bagaran,

T'alín, Art'ík, Aruč, Mastarà, Koš, Lmbatavank', and Cicerlavank'; second, in the 10–14th centuries, in Hałbat, Sanahin, K'obayr, Kiranc', Akht'alà, Tat'ev, and Dadivank'; third, in the 16th and 17th centuries, in Surb Astvacacin of Gndevaz, Surb Hovhannes, Surb Astvacacin, and Surb Sargis, all in Melri; and finally, in the Ełmıacın Cathedral in Vałaršapat. During the initial phase of Christianity's expansion across the Armenian plateau, numerous churches were constructed with wall paintings featuring images from both the Old and New Testaments.

The wall paintings that are still intact in Armenian churches are severely damaged, hardly visible, and challenging to decipher even with close inspection. The technique of painting and materials used were determined through multiple research and restoration campaigns of various wall paintings in Armenian churches in 2012–22 by Zarian and Lamoureux. Moreover, stratigraphic analyses and laboratory analyses of pigment and mortar samples allowed us to conclude that the “Armenian” paintings' execution technique differs from that of the Roman, Byzantine, or Georgian schools. Armenian churches use the sack wall technique (*midis*) to lay squared stones with minimal joints between the stones, creating a perfectly smooth surface on which to spread mortar for wall paintings. This eliminates the need for the painter to apply a render layer, and the manta is applied in very thin layers, typically 2–3 mm on the wall. A notable example is the 7th-century mural painting in Lmbatavank', for instance, the painters in Dadivank' utilized days rather than hours because the church was first plastered over and when the decision was made to paint the murals on the north and south walls approximately 80 years ago, they had a second layer of mortar on top of a previously plastered, uneven, and well-wavy surface (photo 1).

Soviet researchers believed that wall paintings in Armenian churches and their iconography were either foreign to Armenian art or imported from other cultures. Consequently, Armenian art was not connected to lesser-value artistic ideals¹. For this reason, even though mural painting is known to exist in Armenian churches, few academics have given it much thought². Among these was the Russian Lidea Durnovo³ who conducted the first thorough research and created numerous accurate replicas of the wall paintings that remained evident and visible in Armenian churches on the territory of the Soviet Republic of Armenia. Durnovo gained this understanding and intuition through focused visits

¹ Zarian, Lamoureux 2019, 24–25; Thierry 1973, 397–408.

² Der-Nersessian 1964, 525–532.

³ Durnovo 1979.

to Armenian churches in the 1950s and 1960s¹. For another objective reason, there were no conditions required for the study and research of the frescoes that were kept in churches because they were covered in a layer of dirt and soot. The remnants of the Soviet era's use of the churches as granaries and warehouses, either visible or obscured by thick layers of sand and lime plaster or whitewash, have been removed in a number of instances without due care being taken to protect the priceless pictorial documentation hidden beneath them (Mastarà, Lmbatavank', Nor Kyank', Surb Gevorg of Art'ik, K'obayr Cathedral, K'obayr Chapel, photo 2)². In other instances, the churches' unrepaired roofs have caused significant damage and significant deterioration of the priceless remnants of the wall paintings, which has resulted in their disappearance (Akht'alà, Haričavank', Kiratc', Hałbat, Sanahin, photo 3). This can be attributed to the lack of concern for the mural paintings.

At the church council of Dvin in 506, the Armenian Apostolic Church condemned adherents of the doctrine of Eutyches and Chalcedonian orthodoxy, upholding the ecumenical council of Ephesus's teaching that the divine and human are inseparably united in Christ—a Christian theological teaching known as Miaphysitism. The existence of wall paintings in Armenian churches established by adherents of the Chalcedonian Armenian doctrine is what piques our interest in this situation. This phenomenon has two important currents in Armenia: the first in the 4–7th centuries under Byzantine rule, and the second in the 12–13th centuries under Georgian kingdom rule. This does not imply in the slightest that outside artists invented or carried out the wall painting in Armenian and Arc'ax churches, which is a unique artistic medium. We should also mention the fact that the early Christian worldview was completely free and that cultures spread and interacted naturally and directly across rather large areas. The depictions chosen for the frescoes in Christian churches in the Caucasian area are universal: Among them are Christo Pantocrator, the Deisis, the Madonna with the Child, the Resurrection, the Nativity, the Presentation in the Temple, the Destruction of Hell, and Pentecost, the Eucharist, the Annunciation, etc. Comparing Byzantine, Georgian and Armenian painting from the same period, there is a notable affinity in the manner, technique and pictorial nuances, which make the characteristic and originality of wall painting in Armenian churches and Arc'ax very evident. Christine Lamoureux points out that the Christian representations in the Armenian churches are sunny, alive,

¹ Matevosyan 1990.

² Zarian, Lamoureux 2019, 117–191, 67–132, 225–232, 197–202.

and convey a sense of peace and profound faith: therefore, the tragedy of the crucifixion is almost absent.

The fall of Ani, the last capital of the Armenian kingdom, in 1045 is linked to the existence of the second phase of wall paintings in Armenian churches. Throughout the 12th century, the city was repeatedly freed by the Georgian king David the Builder to resist Seljuk rule. Tamara, the Georgian queen, freed Ani and installed the government in 1199 with the help of Armenian soldiers under the command of the brothers Zakarè and Ivanè Zakaryan. Ani became the administrative centre of the Zakarian princes, which is why Ivanè and Zakarè engaged in intense construction activities, repairing and constructing churches, palaces, and bridges. In 1236 the Mongols conquered Ani. After the repression of the Ani revolts in the years 1249–60, many noble families had to leave the city and migrate to Georgia, Crimea, Astrakhan, Constantinople, Poland, and New Naxiĵevan, bringing with them the cultural traditions developed in Ani. In relation to our topic, the capital Ani is also important for the Armenian frescoes preserved in some churches. Noteworthy is the fact that during the rule of Queen Tamara, ruler of the kingdom of Georgia, 1184–1213, the father of Ivanè and Zakarè Zakarian Sargis was appointed by the queen as military and political leader of the kingdom of Georgia. Father and sons freed the lost lands of the Armenian Bagratuni Kingdom, ensuring the security and tranquilly of the Kingdom of Georgia. Georgian and Armenian forces under the command of Zakarè II the Great defeated Atabek Abubekir and his allies in the Battle of Šamxor in 1195. Tamar also achieved great success in her military expeditions to the Sultanate of Xlat' against the Shah-Armenians, in the Black Sea coastal region (where the Empire of Trebizond was founded in 1204), and in the depths of Atrpatakan in Persia (1210). The North Caucasus Mountain rulers, the sultans of Erznkà and Xlat', and the emirs of Ganjak and Erzurum all became vassals of Georgia. Zakarè II the Great's wars brought about the liberation of northeastern Armenia and the formation and fortification of the Zakaryan principality. Tamar's strict budgetary policies caused the Caucasian highlanders to rebel, but Ivane put an end to it. Large-scale building projects and the development of culture characterized Tamar's rule in Georgia and Armenia. Throughout this time, there were many stylistic and technical exchanges as well as strong religious and cultural ties between Georgians and Armenians.

Due to their distinction from Byzantine and Georgian wall paintings, as well as the favourable environment and significant cultural advancement that surrounded them, Armenian churches' wall paintings experienced an amazing and

entirely autonomous flourishing. Following the conservative restoration of the frescoes in the church of Surb Nšan of Hałbat Monastery (restored in 2019), located in the Lorì Region, RA¹; the restoration of the Dadivank' (restored in 2016) in the Kat'ołikè Surb Astvacacin church in the Šahumyan Region in Arc'ax, 1297 (restored in 2015-17)²; the study tiles in the K'obayr Chapel, dating back to the 13th century (executed in 2021) in the Toumanyany Region; and i pieces of research and study in the Kiranc' Cathedral, dating back to the 12–13th century (executed in 2019) in the Tavouš Region, RA, it is now finally recognized that the wall paintings in these Armenian churches are a remarkable and avant-garde representation that should be compared to examples from the same cultural era, such as the Byzantine Basilica of San Vito Vecchio Gravia in Puglia, which dates from the 12th to the 14th century (photo 4), the Abbey of Sant'Angelo in Formis in Caserata, which dates from the 11th to the 12th century, the church of San Zaccaria di Caulonia, Reggio Calabria, the church of San Nicola dei Greci a Scale in Calabria, the church of Santissimo Salvatore San Marco d'Annunzio in Sant'Agata in Forma in Sicily, the church of San Salvatore dell'Abazia in Sannicola, Lecce with the frescoes depicting the Cappadocian Fathers, 13–14th century, and so on. The tiny rock church of San Nocolò Inferiore in Sicily, shown in (photo 5), has a fresco that shows the Resurrection from the 13th and 14th centuries. A few noteworthy parallels with the frescoes in Georgian churches are the 14th century Monastery of San Georgio in Ubisa, the 12–13th-centuries, Gelati Monastery in the Kutaisi Region, and the 9–13th centuries Monastic Complex of David Garegia.

These intriguing parallels encourage us to conduct focused research aimed at elucidating the Armenian influence and assessing the noteworthy contribution this country made to Christian East Asian art. This nation created amazing mural paintings inside of its magnificent stone churches by employing unique and imaginative techniques, colours, and creativity.

¹ Lamoureux, Zarian 2020.

² Zarian, Lamoureux 2021.

BIBLIOGRAPHY

Der Nersessian S., “La peinture arménienne au VII siècle et les miniatures de l’Evangile d’Etchmiadzin», in Actes du XIle Congr. 1s International Congress des Etudes Byzantines, 3, Belgrade, 1964, “Belgrad” ed.

Durnovo A. L., Очерки изобразительного искусства средневековой Армении, Moscow, 1979, “Isskustvo” ed.

Lamoureux Ch.; Zarian A. Haghat. Restauro conservativo dei dipinti murali del X, XII–XIII secolo nella chiesa del Santo Sergno, 976–991. Yerevan, Tigran Mets Publ., 2021. 393 p. (in Armenian and in Italian).

Matevosyan K., Wall paintings in the State Art Gallery of Armenia, Yerevan, 1990, “Tigran Mets” ed.

Thierry, N., “La peinture médiévale Arménienne,” Course of Culture on Ravenna and Byzantine Art, Ravenna, 20 (1973), Nereo Alfieri ed.

Zarian A., Lamoureux Ch., The restoration of wall paintings in several Armenian churches of the first Christian ages, Yerevan, 2019, “Tigran Mets” ed.

Zarian A., Lamoureux Ch., La conservation-restauration des peintures murales dates 1297 dans l’église Kathoghike-Sainte-Mere-de-Dieu construite en 1214. Yerevan: Tigran Mets, 2021 (in Armenian and French).

PHOTO CAPTIONS

1. Lmbatavank’, 7th century, the days of plaster spreading; Dadivank’, 13th century, the undulation of the fresco’s mortar.
2. Parts of the frescoes deliberately damaged: Mastarà, 7th century, Lmbatavank’, 7th century, Nor Kyank’, 7th century, San Georgio ad Art’ik, 7th century, K’obayr Cathedral, 7th century, K’obayr chapel, 13th century
3. Parts of the frescoes damaged by atmospheric precipitation: Akht’alà, 13th century; Harič, 13th century; Kiranc’, 13th century; Hagbat, 13th century; and Sanahin, 13th century.
4. Byzantine frescoes in the Crypt of San Vito Vecchio Gravina in Puglia, Italy, 13th century; Armenian frescoes in Akht’alà Monastery, Lori Region, Republic of Armenia, 13th century.
5. Small rock church of S. Nicolò Inferiore, Sicily, Italy, the Byzantine frescoes depending on the Resurrection, 13-14th centuries, Armenian frescoes depending on the Resurrection in the church of Holy Sing of Hagbat, Monastery, Lori Region, Republic of Armenia, 12-13th centuries.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ՈՐՄՆԱՆԿԱՐՆԵՐԸ ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿԱՊԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ Հայաստան, որմնանկարներ, Լմբատավանք, Հաղ-բատ, Դադիվանք, Կիրանց, Իվանե և Ջաքարե Ջաքարյաններ:

«Մոնումենտալ գեղանկարչության» բնագավառի տարածման և հետազոտության համար կարևոր են հայկական եկեղեցիների որմնանկարների վերականգնմանը նվիրված հրապարակումները, ցուցահանդեսները և գիտաժողովները: Այլ երկրների գիտնականներն ու հետազոտողներն արդեն ներգրավված են նոր հետազոտության այս զգայուն փուլում՝ ուսումնասիրելու և հրատարակելու որմնանկարները Եվրոպայում և Քրիստոնյա Արևելքում (10-14-րդ դդ.): Բացվում է նոր գլուխ՝ լի բացահայտումներով և ընդհանրապես քրիստոնեական եկեղեցիների որմնանկարների վերաբերյալ նոր մեկնաբանություններով, ուստի այդ գիտնականների կողմից Հայաստանում վերականգնված եկեղեցիներում որմնանկարների գոյության «բացահայտումը» կարևոր է: Եկել է ժամանակը կամրջելու վաղեմի անջրպետը՝ հայկական մշակույթի այս նշանակալի գեղարվեստական բաղադրիչը ինտեգրելով Եվրոպայի և Քրիստոնյա Արևելքի մշակույթներին:

Паоло Ара Зарян (Италия, Мирано)

НАСТЕННЫЕ РОСПИСИ АРМЯНСКИХ ЦЕРКВЕЙ И ИХ ИСТОРИЧЕСКИЕ И КУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ

Ключевые слова: Армения, настенные росписи, Лмбатаванк, Ахпат, Дадиванк, Киранц, Иване и Закаре Закарян.

Публикации, выставки и научные конференции, посвященные реставрации настенных росписей в армянских церквях, имеют важное значение для распространения и исследования области «монументальной живописи». Ученые и исследователи из других стран уже были вовлечены в эту чувствительную фазу новых исследований для изучения и публикаций настенных росписей и фресок в Европе и на христианском Востоке (10-14 вв.). Открывается новая глава, полная открытий и новых интерпретаций о росписях в христианских церквях в целом, поэтому подход и «открытие» этими учеными существования фресок в отреставрированных церквях в Армении имеют решающее значение. Пришло время преодолеть давний разрыв, интегрировав этот значительный художественный компонент армянской культуры в культуру Европы и христианского Востока.

РОЛЬ КИЛИКИЙСКОГО АРМЯНСКОГО КОРОЛЕВСТВА В МЕЖХРИСТИАНСКОМ ДИАЛОГЕ

Киликийское армянское королевство стало той уникальной единицей среди христианских стран Ближнего Востока, где все крупные христианские общины получили возможность свободно функционировать и развиваться в диалоге. Более того, ряд киликийских королей поощряли определённые униятские движения, что вызвало недовольство большей части духовенства Армянской апостольской церкви, но это привело к открытому противостоянию лишь в последние десятилетия существования королевства. Короли Киликии иногда выступали посредниками в конфликтах между Папой Римским и главами соседних государств-крестоносцев, как и различных духовно-рыцарских орденов. В то же время в Киликии эти обстоятельства не привели к какому-либо значимому нарушению прав Православной церкви, и православная община на территории королевства сохранила своё историческое значение. В Киликийском королевстве также нашли своё место более мелкие христианские общины, в поддержке которых нуждались особенно в трудные для государства периоды.

Ключевые слова: Киликийская Армения, Антиохийский принципат, Византия, Папа Римский, Католикос ААЦ, Патриарх Антиохии.

Киликийское армянское королевство отличалось от своих соседей политикой религиозной терпимости, что было обусловлено главным образом следующими обстоятельствами:

1. Киликия как бывшая византийская территория, с церковной точки зрения, находилась под влиянием Антиохийского патриархата, выражением которого было наличие большой православной общины на территории государства;
2. стремление получить корону от Запада заставили Левона пойти на уступки Риму;
3. в борьбе с Антиохийским принципатом Киликии было важно заручиться благосклонностью ассирийского населения.

Lmbatavank', 7th century

Dadivank', 13th century

Mastarà, 7th century,

Lmbatavank', 7th century,

Nor Kyank', 7th century

S. Gevorg of Art'ik, 7th cen.

K'obayr Cathedral, 13th cent.

K'obayr Chapel, 13 cent.

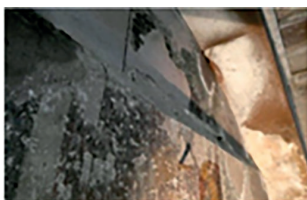
Byzantine Basilica of San Vito Vecchio Gravia in Puglia, which dates from the 12th to the 14th century

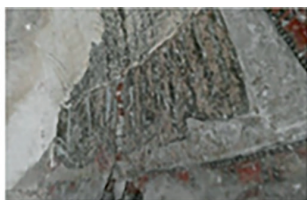
Armenian frescoes in Akht'alà Monastery, Lori Region of Armenia, 13th century

Akht'alà, 13th century

Haričavank', 14th century

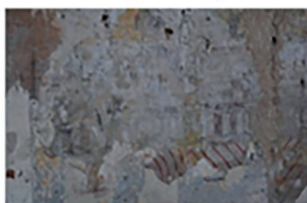
Kiratc', 13th century

Halbat, 13th century

Halbat, 13th century

Sanahin, 13th century

The rock church of San Nicolò Inferiore in Sicily, frescoes that shows the Resurrection from the 13th and 14th centuries.

Armenian frescoes depicting the Resurrection in the church of Sign of Halbat Monastery, Lori Regione, Republic of Armenia 12-13th century

Подобный подход к сосуществованию был разработан в предыдущий (княжеский) период при непосредственном участии Нерсеса Шнорали и Нерсеса Ламбронаци. В преддверии коронации Левон продолжил диалог с Византийской и Латинской церквями, в результате чего он получил корону как из Константинополя, так и из Рима¹. Идея получения короны от Запада убедила светских и духовных лидеров королевства пойти на ряд формальных уступок Риму². Эти уступки, по-видимому, имели более далеко идущую цель в связи с амбициями Левона I - объединить Антиохию с Киликией. Бароны Антиохии были членами католического обряда, поэтому Левон, понимая важность позиции Рима в данном вопросе и во избежание возможных разногласий, ожидаемых в случае аннексии Антиохии, принимает корону также от имени Римской церкви, внешне становясь частью Латинского Востока.

В последнее время в некоторых исследованиях наблюдается попытка представить историю Киликийской Армении как наиболее «успешный» пример отношений Армении с Западом. Связи с Византией кажутся второстепенными, хотя вплоть до XII в. переговоры и диалог с Византией оставались в числе вопросов повестки дня армянского двора и церкви, затем они продолжились, хотя и не с той интенсивностью³. Несмотря на попытки объединения Латинской и Армянской церквей, верующие Византийской православной церкви сохранили большую часть своих центров в Киликии, наиболее важными из которых были митрополии Тарса, Анарзабы, Селевкии, автокефальные кафедры Маместии, Аданы, Помпейополя и Мартирополя⁴. Православная община в Киликии всегда сохраняла своё особое положение и неслучайно, что во время коронации Левона присутствовал глава общины – епископ Тарсской православной церкви⁵.

Непосредственное участие Рима в коронации не привело к желаемому результату, и у Латинской церкви в Киликии после этого даже возникли серьёзные осложнения по поводу неоднозначной позиции Рима в

¹ Надо сказать, что Армянская церковь тоже вела политику веротерпимости по отношению к православным, католикам, ассирийцам и другим общинам, имея целью стать равноправной частью вселенской церкви наряду с Римом, Константинополем и Антиохией. Об этом см. Բոգրյան 2022, 5-20.

² Բոգրյան 2023, 81-115 и Chevalier 2023, 221-254.

³ О документах армяно-византийских церковно-политических отношений см. Բոգրյան 2023, 116-175.

⁴ Подроб. см. Ղազարյան 2020, 389-390, 399-401.

⁵ Киракос Гандзакечи, 1976, гл. 3, обз. 158, с. 116.

Киликийско-Антиохийском конфликте (1194-1219 гг.)¹. Левон лишил Латинскую церковь ряда владений, передав их Греческой церкви, а в 1210 году греческий патриарх Антиохии (Мелькит) Симеон II Абу Шаиб (1206-1242 гг.) удостоился почётного приёма². Он, по словам Вильгельма Ольденбургского, 6 января 1212 года в Сисе совершает службу для верующих Византийской церкви³ в присутствии Левона и Раймунда-Рубена, затем ему передают некоторые принадлежащие Латинской церкви монастыри и храмы в Тарсе и Маместии⁴.

Покровительство Греческой церкви продолжилось особенно после 1212 года - после смерти латинского архиепископа Тарса, о чём свидетельствуют письма Папы Иннокентия III. В марте 1213 года Папа упомянул о передаче Левонем земель Латинской церкви Тарса грекам: «...Более того, из Тарса, ...где, по твоему обещанию, означенный патриарх (Антиохии) надеялся рукоположить архиепископа, ...ты совершенно силой удалил латинское духовенство, ...а потом осмелился насильно передать (его) некоторым грекам»⁵. Результатом диалога с Византийской церковью и империей стало сближение с Никейской империей, завершившееся в 1213 году браком Филиппы - дочери Рубена III и Феодора I Ласкариса⁶.

Однако в 1213-1216 гг. Левон был вынужден отказаться от такой политики, поскольку открытый конфликт с Римом грозил потерей союзников в Антиохии. По его просьбе Патриарх Симеон II принял верховенство Латинского Патриарха Антиохии Петра II Лачедонского (епископа Ивры), но вскоре он перебрался в Никею, отвергнув латинское таинство⁷. Дальнейшие события показывают, что Левон продолжал покровительствовать православной общине в Киликии. Ближайший сподвижник короля Левона, Адан Пайл, был последователем Греческой

¹ Ալեքսիսյան 2012, 96-101:

² Мутафян 2009, 47-48. Православные патриархи Антиохии после 1100 г. находились в Константинополе и носили этот титул лишь номинально. В XII-XIII вв. Византия постоянно пыталась восстановить свою реальную власть и вернуть Антиохию. Из-за внутривнутриполитической борьбы князя Антиохии иногда нарочно обостряли противоречия между православным и латинским патриархатами.

³ Wilbrandus de Oldenburg 1864, 177-178.

⁴ Wilbrandus de Oldenburg 1864, 177-178; Hamilton 1980, 315. О тесном сотрудничестве армянского и греческого духовенства в начале XII в. свидетельствует и тот факт, что написанное ещё в середине IX в. епископом города Никии в Вифании письмо католикусу Захарию Дзагеци было переведено с греческого на армянский при поддержке священников Никифора и Михаила в Сисе в 1204 г. - см. Ուլեան 1964, 271.

⁵ Innocentius III Pontifex Romanus, 1855, cap. II (785).

⁶ Павлов 1897, 161, 164-165 сраб. Բարթիկյան 2002, 53-56:

⁷ Hamilton 1980, 317.

церкви. Не вдаваясь в подробности¹, отметим, что Адан, по словам Микаэля Асори, был «из народа хоромов»², а Киракос Гандзакечи называет его «хором по вере»³. Он был назначен сенешалем королевства и опекуном над несовершеннолетней дочерью Левона - Забел⁴.

О большом влиянии православной общины в Киликии XIII века свидетельствуют внутренние события в 1220-х годах⁵. Более того, представители дома Хетумидов, всегда находясь в тесных отношениях с Византией (информацию об этом мы находим в бумагах Нерсеса Шнорали⁶), ещё больше расширили права Православной церкви в Киликии за счёт Латинской церкви. Поводом стало то, что Папа поддержал антиохийского принца в борьбе против Киликии в 1225–1226 годах⁷. В 1226 г. он изгнал с территории королевства латинских архиепископов Маместии и Тарса⁸.

Несмотря на то, что после коронации Хетума Константин отправил делегацию в Рим⁹, латинскому духовенству было разрешено вернуться в Киликию только во время Хетума II (1289–1293, 1294–1297, 1299–1307 гг.)¹⁰. В апреле 1237 г. Папа Григорий IX (1227–1241 гг.) по просьбе принца Антиохии Богемунда V (1233–1252) поручил архиепископу Назарета и Сидина расследовать законность брака Хетума и Забел, благодаря которому Хетум и занял престол, но оно так и не было проведено¹¹. Не исключено, что Рим сознательно не хотел обострять и без того неблагоприятные отношения с Хетумидами.

Ситуация в 1230-х годах показывает восстановление позиций Византийской церкви: Симеон II Абу Шаиб снова оказался в центре диалога между Киликией и Никейской империей. В 1239 г. по настоянию короля Хетума обсуждался вопрос восстановления общения между Православной и Армянской Апостольской церквями¹². Хотя это не привело к большим

¹ Подроб. см. Արշալյան 1994, 50-53; Grigoryan 2017, 221-250.

² Միխայիլ Ասորի 1871, 515:

³ Киракос Гандзакечи, 1976, 130.

⁴ Смбат Спарпет, 1974, 125 срав. Киракос Гандзакечи, 1976, 130.

⁵ Подроб. см. Ավետիսյան 2022, 369-371:

⁶ Սրբյն Ներսեսի Շնորհալոյ, 1871, 85-87:

⁷ Ibn al-Athyr - Kamel-Altevarykh, 1887, 168-170.

⁸ Hamilton 1980, 340.

⁹ Sembad le Connetable, 1869, 648.

¹⁰ Les Registres de Nicholas IV, 1891, 859.

¹¹ Les Registres Grégoire IX, 1896, 618.

¹² Բարթիկյան 2006, 31-32; Hamilton 1980, 321.

изменениям¹, но сообщения о пожертвованиях никейского императора Дуки Ватациса (1222-1254 гг.) византийским церквям в Киликии² подтверждают факт свободного развития православной общины.

Падение Антиохии в 1268 году повысило роль православной общины Киликии. Эти епархии лишились прямого покровительства Византии, им не оставалось иного выхода, как искать благосклонности армянских королей Киликии. В 1287 году, после долгих разногласий, Киликийские епархии Антиохийского Патриархата выбрали новым Патриархом митрополита Помпейопольского Дионисия. До середины XIV в. патриарший престол занимал и другой представитель Киликии - митрополит Маместии Дионисий II (между 1316-1344 гг.)³.

В 1344 году Патриархи Антиохии перебрались окончательно в Дамаск, поскольку ослабление Киликии было очевидным, что делало неопределенной не только судьбу местной православной общины, но и христианское присутствие в этом регионе вообще.

Левон уделял пристальное внимание также ассирийской общине, которая имела значительный вес в Антиохии и в Киликии. Свидетельства об отношениях Рубенидов с ассирийской общиной относятся к 40-ым гг. XII века, когда князь Торос убежал из византийского плена: по словам Михаила Асори, он приехал в Мар Афанас (Анарзаба), где местный ассирийский архиепископ дал ему коня и подарки. Вскоре армянский князь собирает вокруг себя большое количество соотечественников, ассирийцев и франков⁴. Сближение с Ассирийской церковью продолжалось особенно в 60-70-е годы XII в.⁵.

Ещё до коронации Левон покровительствовал епископу Феодору Бар-Вехебуни, восставшему против сидевшего в Антиохии Католикоса Михаила Великого (1166-1199 гг.). В 1192/3 г., получив помощь от армянского Католикоса Григория и Левона, Феодор Бар-Вехебуни в противовес Михаилу провозглашается Католикосом ассирийцев под именем Ованес. Однако вскоре после его смерти (1193 г.) сотрудничество с Католикосом Михаилом становится более целесообразным⁶. В 1198 г. на церемонии коронации

¹ Օրմանյան 1960, 1616-1617:

² Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, 1871, 62-63, 142-144.

³ Nicephorus Callistus, 1865, 1197-1198 срав. Брюн, 2015, 456-461.

⁴ Michel le Syrien, 1905, 281-282; Michel le Syrien, 1869, 341.

⁵ Հովհաննիսյան, 2020, 123.

⁶ Անանուն Եղեազի, 1982, 154-155, 193: Բար-Վեհեբունի մասին տես Տէր-Մինասեանց, 2009, 216-222:

Левона в числе почётных гостей присутствовал и Михаил, сидевший в это время в монастыре святого Парсума в пределах Мелитины¹.

Кроме того, у Вильбранда Ольденбургского по поводу процессии праздника Рождества, 6 января 1212 г., наряду с Католикосом всех армян и Антиохийским Патриархом упоминается также представитель Яковитской церкви². Известно также, что Левон Великий отправлял дары в духовный центр Яковитской церкви - монастырь Мар-Барсума, а по просьбе монахов монастыря Гавикат выступил посредником между Патриархом Иоанном XIV (1208-1220 гг.) и султаном Иконии³.

Армяно-ассирийские церковные отношения продолжались и во времена правления преемников Левона Великого, особенно во время правления Хетума I. Известно, что с 20-х годов XIII в. Яковитский Патриарх Игнатий II (1222-1252) построил в Киликии новые церкви - в Сисе, в Маместии и в Ромкле. Затем резиденция Патриарха Яковитской церкви вообще была перенесена в монастырь Гавикат близ Сиса⁴.

Таким образом, религиозный диалог, установившийся в Киликийском армянском государстве, продолжился и в период королевства, когда к традиционным религиозным общинам присоединилась католическая община. Благодаря непосредственному участию и активному вмешательству королей они преимущественно развивались в атмосфере взаимного уважения, несмотря на возникающие время от времени проблемы.

БИБЛИОГРАФИЯ

Брюн С. П., Ромеи и франки в Антиохии, Сирии и Киликии XI-XIII вв., т. 2, Москва, 2015, 638 с.

Мутафян К.З., Последнее королевство Армении, Москва, 2009, 164 с.

Киракос Гандзакечи, История Армении, перевод Ханраляна Л. А., Москва, 1976, "Наука", 360 с.

Павлов А., Синодальная грамота 1213 г. о браке греческого императора с дочерью армянского князя, Византийский временник, СПб, 1897, т. 4, с. 161-165.

Смбат Спарпет, Летопись, перевод Галстяна А. Г., Ереван, 1974, 240 с.

¹ Киракос Гандзакечи, 1976, 116.

² Wilbrandus de Oldenburg, 1864, 177-178.

³ Հովհաննիսյան 2020, 123.

⁴ Տէր-Մինասեանց 2009, 122-125.

Անանուն Եղեսացի, Ժամանակագրություն, թարգ. և ծանոթ. Տեր-Պետրոսյան Լ., Օտար աղբյուրները Հյաստանի և հայերի մասին, հ 12, Ասորական աղբյուրներ, Գիրք Բ, Երևան, 1982, 368 էջ:

Ավետիսյան Վ., Լատինական եկեղեցու դիրքորոշումը 1194-1219 թթ. Կիլիկիա-անտիոքյան հակամարտության հարցում, Էջմիածին, 2012, համար Ը, էջ 96-101:

Ավետիսյան Վ., Հույն (Բյուզանդական) Ուղղափառ եկեղեցու հետևորդ համայնքը Կիլիկիայում ԺԳ-ԺԴ դդ. կեսերին, Բանբեր Մատանադարանի, հ. 33, Երևան, 2022, էջ 369-371:

Ավետիսյան Վ., Լատինական եկեղեցու դիրքորոշումը 1194-1219 թթ. Կիլիկիա-անտիոքյան հակամարտության հարցում, Էջմիածին, 2012, համար Ը:

Արշամյան Հ., Կիլիկյան Հայաստանի բերդատեր իշխանները, XII դ. վերջին և XIII դ. սկզբին, ԲԵՀ, 3(84), 1994, էջ 50-53:

Բարթիկյան Հ., Հայ-բիզանդական եկեղեցական յարաբերությունները փաստաթղթերում. Կոստանդնուպոլսի պատրիարքներ Գերմանոս Բ-ի և Մանուէլ Բ-ի թղթերը Հեթում Ա թագավորին եւ Կոստանդին Ա Բարձրաբերդի կաթողիկոսին, Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ, հ. Գ, Երևան, 2006, էջ 31-32:

Բարթիկյան Հ., Հայ-բյուզանդական նոթեր, Տեղեկագիր հաս. գիտ., ՀՍՍՀ ԳԱ., 1960, № 7-8, էջ 134-137 նաև Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ, հ. Ա, Երևան, 2002, էջ 53-56:

Բոզոյան Ա., Անտիոքի դերը Լևոն Մեծագործի քաղաքականության մեջ, Բանբեր Մատենադարանի, 34, Երևան, 2022, էջ 5-20:

Բոզոյան Ա., Կիլիկյան Հայաստանը Մերձավոր Արևելքի եկեղեցաքաղաքական փոխհարաբերությունների փաստաթղթերում. վավերագրության խնդիրներ, Երևան, 2023, 475 էջ:

Հովհաննիսյան Ա., Հայոց եկեղեցին Կիլիկյան շրջանում, Երևան, 2020, «Հեղինակ» հրատ.:

Ղազարյան Գ., Անտիոքի պատրիարքության հայկական թեմերը (ԵԻ-Ա դդ.) (Արևելյան աղբյուրագիտություն), հ. 2, կազմ. և խմբ. Բոզոյան Ա. Ա., Երևան, 2020, էջ 389-421:

Միխայել Ասորի, Ժամանակագրություն, Երուսաղեմ, 1871, «Սրբոյ Յակովբեանց» տպար., 515 էջ:

Ոսկեան Հ., Յուզակ հայերէն ձեռագրաց Մխիթարեան Մատենադարանին ի Վիեննա, հ. Բ, Վիեննա, 1964, «Մխիթարեան տպարան» հրատ., 1156 էջ:

Սրբոյն Ներսէսի Շնորհալոյ, Ընդհանրական թուղթք, Երուսաղէմ, 1871, 334 էջ:

Տէր-Մինասեանց Ե., Հայոց եկեղեցու յարաբերութիւնները ասորւոց եկեղեցիների հետ, Էջմիածին, 2009, 272 էջ:

Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. Բ, մաս Ա, Պէյրութ, 1960, սյունակ 1616-1617:

Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, Collecta et ediderunt Miklosich F. et Muller I., vol. 4, Acta et diplomata monasteriorum et Ecclesiarum Orientis, Vindobonae, 1871, 442 p.

Chevalier M.-A., L'Arménie Cilicienne dans la correspondance du Pape Innocent III (1198-1216), Կիլիկյան Հայաստանը Մերձավոր Արևելքի եկեղեցաքաղաքական փոխհարաբերությունների փաստաթղթերում. վավերագրության խնդիրներ, Երևան, 2023, էջ 221-254.

Grigoryan S., “The Lineage of Adam (Siratan), Regent for Zapēl, Queen of Armenia”, in M.-A. Chevalier, I. Ortega (dir.), Élités chrétiennes et formes du pouvoir en Méditerranée centrale et orientale (XIIIe-XVe siècle), Paris 2017, p. 221-250.

Innocentius III Pontifex Romanus, Patrologia Latina, V. 216, № 3, Paris, 1855, 1512 s.

Ibn al-Athyr - Kamel-Altevarykh, Extrait de la Chronique, Recueil des historiens des croisades, Historia orientaux, t. 2, partie 1, Paris, 1887, 272 p. Hamilton B., The Latin Church and the Crusader States, London, 1980, 315 p.

Nicephorus Callistus, Ecclesiasticae historiae, (Patrologia Greaca), t. 146, Paris, 1865, “Seu Petit Montrouge” 1288 s.

Les Registres de Nicholas IV, Recueil des bulles de ce pape, t. 2, ed. M. E. Langlois, Paris, 1891, pp. 545-1302.

Les Registres Grégoire IX, Recueil des bulles de ce pape, t. 2, ed. L. Auvray, Paris, 1896, № 3597.

Michel le Syrien, Chronique de Michel le Syrien, Patriarche Jacobite D'Antioche, Vol. III, Paris, 1905, 540 p.

Michel le Syrien, La chronique, RHC, Doc. arméniens, t. 1, Paris, 1869, pp. 309-409.

Sembad le Connetable, Chronique du Royaume de la Ptite Arménie, RHC, Doc. Arméniens, t. 1, Paris, 1869, pp. 610-680.

Wilbrandus de Oldenburg, Peregrinatores Medii Aevi Quatuor, Leipzig, 1864, “Hinrichs Bibliopola”, 200 p.

ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԴԵՐԸ ՄԻՋՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԵՐԿԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Բանալի բառեր՝ Կիլիկյան Հայաստան, Անտիոքի իշխանություն, Բյուզանդիա, Հռոմի Պապ, Հայ եկեղեցու կաթողիկոս, Անտիոքի պատրիարք:

Կիլիկյան Հայկական պետությունը Մերձավոր Արևելքի քրիստոնեական երկրների շարքում դարձավ այն յուրահատուկ միավորը, որտեղ քրիստոնեական բոլոր խոշոր համայնքները ստացան ազատ գործելու ու երկխոսության մեջ զարգանալու հնարավորություններ: Ավելին, մի շարք կիլիկյան թագավորներ ոգևորեցին ունիթորական որոշակի շարժումներ, որոնք առաջ բերեցին հայ առաքելական եկեղեցու հոգևորականների մեծ մասի դժգոհությունը, սակայն դա բացահայտ առճակատման հանգեցրեց միայն թագավորության գոյության վերջին տասնամյակներում: Կիլիկիայի թագավորները, որպես միջնորդ, երբեմն հանդես էին գալիս Հռոմի պապի և հարևան խաչակրաց պետությունների ղեկավարների ու տարբեր հոգևոր-ասպետական միաբանությունների միջև ծագող հակամարտություններում: Միևնույն ժամանակ Կիլիկիայում այս հանգամանքները չբերեցին Ուղղափառ եկեղեցու իրավունքների ունահարման, և ուղղափառ համայնքը թագավորության տարածքում պահպանեց իր պատմական նշանակությունը: Կիլիկյան թագավորությունում իրենց տեղն են գտել նաև ավելի փոքր քրիստոնեական համայնքները, որոնց աջակցությունն անհրաժեշտ էր հատկապես պետության համար դժվարին պահերին:

THE ROLE OF THE ARMENIAN KINGDOM OF CILICIA IN THE INTERCHRISTIAN DIALOGUE

Keywords: Cilician Armenia, Principate of Antioch, Byzantium, Pope, Catholicos of the Armenian Apostolic Church, Patriarch of Antioch.

The Armenian Kingdom of Cilicia played a significant role in fostering inter-Christian dialogue in the Middle East. Several Cilician kings supported Uniate movements, which aimed to align more closely with the Roman Catholic Church. This led to tensions with the Armenian Apostolic Church, whose clergy viewed such efforts with suspicion. However, these tensions only developed into open conflict during the kingdom's final decades. Despite the kings' diplomatic outreach to Rome, they also acted as key mediators between the Pope and neighboring Crusader states, as well as spiritual knightly orders, helping to maintain a balance between various Christian factions in the region.

Although the support for Uniate movements created friction, the rights of the Orthodox Church were generally respected throughout the kingdom. The Orthodox community remained an important religious group, and its influence was not significantly diminished. In addition, smaller Christian communities found refuge and support in Cilicia during difficult times, as the kingdom provided a relatively stable environment for religious minorities despite the external and internal challenges it faced. Ultimately, Cilicia's kings succeeded in maintaining a delicate balance between different Christian groups while positioning the kingdom as a bridge between Eastern and Western Christianity in a complex geopolitical landscape.

ЗАКАВКАЗСКАЯ УНИФИЦИРОВАННАЯ ФИНАНСОВАЯ СИСТЕМА (1918-1919 И 1923-1924 ГГ.)

В статье рассматриваются ключевые аспекты истории единой финансовой системы Закавказья, которая в 1918-1924 годах функционировала дважды. Она создавалась и распадалась в связи с политической обстановкой.

Источниковедческую базу для статьи составили главным образом как архивные материалы, научная литература и пресса тех лет, так и образцы Закавказских денежных знаков, выпущенных в 1918-1919 и 1923-1924 годах, которые монографически изучены нами¹.

Цель исследования - изучение ключевых вопросов истории единой финансовой системы данного региона, которые до последнего времени не становились объектом специального изучения.

Предлагаемая статья состоит из двух частей. В первой части изучены боны Закавказского комиссариата (1918-1919), а во второй - боны Закавказской Советской Федеративной Социалистической Республики (1923-1924).

Ключевые слова: Боны, Закавказский комиссариат, финансовая система, Тбилиси, ЗСФСР.

Боны Закавказского комиссариата (1918-1919 гг.)

Финансовая унификация Закавказья впервые была осуществлена в начале 1918 года. Этому явлению предшествовали довольно сложные политико-экономические процессы.

С марта 1917 года из-за событий, развивавшихся в России, в окраинных регионах бывшей империи, в том числе и в Закавказье, постепенно

¹ Джавахишвили Николай, Грузинская бонистика, Тбилиси, 1996 (на грузинском языке); Джавахишвили Николай, Грузинская бонистика, Автореферат диссертации на соискание учёной степени доктора исторических наук, Специальность – 07.00.02 – источниковедение и историография истории Грузии, Тб., 2002 (на грузинском и русском языках); Джавахишвили Николай, История грузинских бумажных денег (Грузинская бонистика), в книге: «История денег в Грузии», восьмой том пятнадцатитомника «Палитра истории Грузии», Тб., 2022 (на грузинском языке).

затруднилось поступление наличных денежных знаков (особенно мелких номиналов) из Государственного банка страны. А с ноября 1917-го вообще прекратилось их поступление в регион. Для преодоления дефицита в этой сфере временное правительство – «Закавказский комиссариат» решило выпустить в обращение временные денежные знаки – боны.

29 января 1918 года Закавказский комиссариат утвердил положение о выпуске собственных денежных знаков. В оборот были выпущены купюры бон достоинством в 1, 3, 5, 10, 50, 100 и 250 рублей.

На бонах Закавказского комиссариата центральные надписи в основном выполнены на русском языке, чтобы они были понятны для всех народов Кавказа. Кроме русской, на бонах есть также грузинские, армянские и азербайджанские надписи.

На аверсе бонов на русском языке напечатаны факсимиле подписей председателя Закавказского комиссариата, известного грузинского социал-демократа *Евгения Гегечкори* и комиссара по финансам, армянского политического деятеля *Христофора Карчикяна*.

Проект бон Закавказского комиссариата был создан известным тбилисским архитектором *Гавриилом Тер-Микеловым*.

С точки зрения художественного оформления боны Закавказского комиссариата весьма оригинальны. По содержанию и внешнему виду эти боны были синтезными, имели общезакавказский характер и поэтому в равной степени относятся как к грузинской, так и армянской и азербайджанской бонистике. Несмотря на это, на бонах всё же больше заметен грузинский национальный элемент. Например, на них встречаются отдельные детали грузинского орнамента – плодоносная лоза с налитыми гроздьями, «Борджали» (свастика) – один из весьма распространённых грузинских символов процветания и др.

На бонах Закавказского комиссариата, кроме рублёвых и трёхрублёвых, изображена эмблема мира – самшитовая ветвь с сидящими по обе стороны голубями.

Рисунки и надписи на бонах Закавказского комиссариата чёткие и читаются отчётливо. Можно сказать, что боны Закавказского комиссариата напечатаны на довольно высоком полиграфическом уровне.

Боны Закавказского комиссариата печатались в Тбилиси, в Экспедиции по печатанию денежных знаков, расположенной в здании бывшего окружного штаба Кавказской армии на нынешней площади Свободы. Их печатание в неизменном виде продлилось и в период существования

Закавказской Независимой Федеративной Республики (9 апреля – 26 мая 1918 года)¹.

26 мая 1918 года Сейм принял свое последнее постановление о распаде Закавказского федеративного государства и самороспуске².

В этот же день была провозглашена независимость Грузии, а в последующие дни – Армении и Азербайджана.

Следует отметить, что председатель Национального совета Грузии, лидер грузинских социал-демократов *Ноэ Жордания* (с 24 июня – председатель правительства Грузинской Демократической Республики) 25 мая 1918 года поручил разработать пять вопросов, которые Совет должен был рассмотреть и утвердить 26 мая. Под вторым номером был внесен вопрос о финансовой системе. Предполагалось, что временно, до разработки национальной финансовой системы, останется старая система, и в этот период Армения и Азербайджан будут иметь своих представителей в финансовых учреждениях Грузии³.

Национальный Совет Грузии 26 мая единогласно принял постановление о сохранении Закавказской унифицированной финансовой системы.

Грузинское правительство, которым от 26 мая до 24 июня 1918 года руководил видный социал-демократ *Ноэ Рамишвили*, на второй же день после провозглашения независимости начало переговоры с правительствами Армении и Азербайджана о временном сохранении унифицированной финансовой системы⁴.

Следует отметить, что в Национальном Совете Грузии многие сопротивлялись идее сохранения единой денежной системы, считая, что Грузия должна создать собственную финансовую систему⁵.

В конце концов, Национальный Совет Грузии 23 июля 1918 года принял «Закон об ответственности за боны Закавказского комиссариата на 300 млн. рублей и новой эмиссии бон на 200 млн. рублей»⁶.

Согласно этому закону, боны Закавказского комиссариата на общую сумму 300 млн. рублей, выпущенные с 29 января по 26 мая 1918 года,

¹ Джавахишвили 2022, 12-17.

² Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тб., 1919, с. 330.

³ Национальный архив Грузии. Центральный исторический архив, фонд 1836, опись 1, дело № 49, с. 3 (на грузинском языке).

⁴ Национальный архив Грузии. Центральный исторический архив, фонд 1836, опись 1, дело № 12, с. 127-128 (на грузинском языке).

⁵ Газета «Эртоба» («Единство»), Тб., 21/VII/1918 (на грузинском языке).

⁶ Газета «Сакартвелос республика» («Республика Грузия»), Тбилиси, 26/VII/1918 (на грузинском языке).

считались долгом всех трех республик Закавказья. Однако ответственность за бонны на 200 млн. рублей до конкретного определения доли каждой из них по специальному договору берут на себя Грузия и Армения. Кроме того, заново напечатали бонны на 200 млн. рублей, из которых 120 млн. пришлось на Грузию, а 80 млн. – на Армению¹.

В конце июля 1918 года представители правительств всех трёх республик Закавказья договорились, что до введения собственной денежной единицы сохраняют единые бонны и будут руководствоваться следующими финансово-экономическими положениями:

1. Жестко регламентировать планомерную, целенаправленную эмиссию бонн Закавказского комиссариата и импорт предметов роскоши из-за рубежа;
2. Не допускать утечку капитала за рубеж;
3. Ограничить оборот российских «государственных кредитных билетов» в Закавказье и осуществить меры по постепенному их изъятию из оборота;
4. В основу экспорта товаров из Закавказья заложить или ответный импорт, или передавать государству валюту, вырученную за вывезенный товар;
5. Прерогативой купли-продажи зарубежной валюты должны обладать лишь государственные учреждения, а курс ее соотношения к закавказскому бону следует устанавливать по соглашению между тремя республиками².

Сохранение в обращении боннов Закавказского комиссариата и продолжение их печатания, в то время как Закавказья как единого государства уже не существовало, было обусловлено многими обстоятельствами. Это явление имело как положительные, так и отрицательные стороны. По сравнению с отдельными денежными единицами каждой республики закавказские бонны имели множество преимуществ, в частности:

1. Закавказские бонны имели гораздо больший ареал распространения, чем денежные единицы отдельных республик;
2. Люди уже свыклись с тем, что они свободно обращаются по всему Закавказью, а зачастую и за его пределами (в основном в Батуми, в то время оккупированном Османской империей, и на Северном Кавказе), что существенно расширяло ареал обращения этих денежных знаков;
3. Закавказские бонны способствовали расширению торгово-экономических контактов с зарубежными странами. Например, для иностранцев, приезжающих с целью торговли, заинтересованных в приобретении сырья (в основном, грузинского марганца, азербайджанской

¹ Там же.

² Джавахишвили 2022, 23.

нефти, армянской соли и т. д.), было гораздо удобнее рассчитываться единой закавказской валютой, чем различными валютами трех стран¹.

Таким образом, временное сохранение унифицированной финансовой системы было обусловлено особой необходимостью – бонны должны были выполнить своеобразную функцию переходных денег для трех стран.

Следует отметить, что примерно аналогичное положение было в то время в Польше, Литве, Латвии, Эстонии и других странах, в которых после восстановления независимости до создания собственной денежной системы довольно долго в обращении находились ненациональные валюты или местные бонны.

Эмиссия боннов Закавказского комиссариата осуществлялась на основании специальных постановлений компетентных учреждений трех республик, которые ратифицировались их правительствами. Иногда происходило соглашение между двумя республиками, например, между Грузией и Азербайджаном, или между Грузией и Арменией, к которым позже присоединялась и третья страна².

Мы уже отмечали, что первое межреспубликанское соглашение по финансовым вопросам состоялось в июле 1918 года. А до этого было напечатано такое количество бонн, что было дополнено общее количество, которое не успела напечатать независимая Закавказская федеративная республика.

С июля 1918 года по июль 1919 года на основании межреспубликанского соглашения было осуществлено пять эмиссий бонн Закавказского комиссариата. 20 июля 1918 года было достигнуто соглашение об эмиссии бонн на 280 млн. рублей, 15 ноября – 160 млн. рублей, 12 февраля 1919 года 320 млн. рублей, 7 мая 1919 года – 200 млн. и 4 июня – 100 млн³.

Общее количество бонн, выпущенных Закавказским комиссариатом, составило 1 миллиард 60 млн. рублей. Если к этому добавим бонны на 300 млн. рублей (из которых 100 млн. было выпущено Закавказским комиссариатом, а 200 млн. – Закавказской Независимой Федеративной Республикой), то получится 1 миллиард 360 млн. рублей, из которых Грузии было передано 540 млн. руб., а Армении и Азербайджану – 820 млн. рублей⁴.

Следует отметить, что если первая эмиссия прошла в обстановке взаимопонимания между республиками, то впоследствии положение изменилось.

¹ Канделаки 1960, 64-67.

² Джавахишвили 2022, 27.

³ Канделаки 1960, 67.

⁴ Джавахишвили 2022, 28.

В частности, в сентябре 1918 года правительство Азербайджана завладело городом Баку, который во время первой эмиссии находился в руках большевиков, и начало использовать налаженные большевиками устройства для печатания денег, на которых печатались денежные знаки Бакинского городского самоуправления.

С октября 1918 года правительства Азербайджана начало печатать собственные деньги.

Со временем вопрос денег становился все более острым и сохранение унифицированной денежной системы Закавказья становилась сложнее.

Таким образом, несмотря на определенную пользу, которую приносило сохранение в Закавказье финансового единства, это обстоятельство ограничивало независимость суверенных республик в денежно-кредитной сфере и поэтому не могло сохраняться дальше. Из-за этого в Национальном Совете Грузии (который с 8 октября 1918 года стал именоваться парламентом), с каждым днем нарастало число сторонников печатания собственных денег, хотя бы даже в виде бон¹.

К сожалению, территориальный спор между Арменией и Грузией в начале декабря 1918 года превратился в братоубийственную войну. 31 декабря военные действия прекратились.

Следует отметить, что несмотря на то, что грузинское правительство имело возможность узурпировать право на эмиссию бон Закавказского Комиссариата, оно не воспользовалось им и не стало печатать деньги для покрытия собственных военных расходов. Изъять большую массу наличных денег, накопившихся у населения, грузинское правительство попыталось эмиссией облигаций Государственного внутреннего займа.

24 декабря 1918 года парламент Грузии принял Закон о выпуске краткосрочных 5 %-х обязательств Государственного казначейства. Однако из-за пассивности населения Грузии в приобретении облигаций, изъять наличные деньги не удалось².

9-17 января 1919 года в Тбилиси состоялась конференция уполномоченных правительств Грузии и Армении, в которой приняли участие и представители командования союзников. На конференции председательствовал коллонел (т. е. полковник) Британской армии Р. Н. Стюарт.

Основной целью конференции являлось рассмотрение спорных вопросов между Грузией и Арменией и выяснение будущих взаимоотношений. В одном

¹ Газета «Эртоба» («Единство»), Тб., 17/XI/1918 (на грузинском языке).

² Джавахишвили 2022, 31-32.

из пунктов постановления, принятого конференцией говорилось: «Финансовый вопрос. 1) Армения получает бонны на 80 млн., что равно сумме, полученной Грузией и Азербайджаном по отдельности, в соответствии с договором между ними от 15 ноября 1918 года; 2) Выпускается четвертая серия закавказских бон, количество которых было установлено по взаимному согласию, о чем была уведовлена миссия союзников. Эта серия будет напечатана вместе с боннами для Армении»¹.

С 1919 года в парламенте Грузии возросло число сторонников перехода на грузинские бонны. Несмотря на это, из-за многих причин, правительство предпочло воздержаться от этого шага до лета 1919 года.

На 34-м заседании Учредительного собрания Грузии 8 июля 1919 года член фракции социал-демократов Давид Ониашвили попытался обосновать необходимость выпуска грузинских бон.

За этим последовала статья в официальной газете грузинских социал-демократов «Грузинские бонны». В ней характеризовалась критическая ситуация, которая ускорила необходимость выпуска грузинских бон².

11 июля 1919 года на 35-м заседании Учредительного собрания был принят декрет № 101 «О выпуске бон Республики Грузия»³.

Тем самым завершился первый этап существования унифицированной финансовой системы Закавказья.

Таким образом, единая денежная система в Закавказье просуществовала с 29 января 1918 года по 11 июля 1919 года.

Общий денежный знак с 29 января по 26 мая 1918 года выпускался Закавказским комиссариатом и Закавказской Независимой Федеративной республикой, а с 26 мая 1918 года по 11 июля 1919 года бонны печатались на основе финансового соглашения трёх закавказских республик. Это финансовое соглашение, в основном, сыграло позитивную роль в жизни этих государств.

¹ Газета «Сакартвелос республика» («Республика Грузия»), Тб., 28/1/1919 (на груз. яз.).

² Газета «Эртоба» («Единство»), Тб., 10/VII/1919 (на грузинском языке).

³ Сборник правовых актов Демократической Республики Грузия (1918-1921 гг.), Тб., 1990, с. 290 (на грузинском языке).

Боны Закавказской Советской Федеративной Социалистической Республики (1923-1924 гг.)

Второй раз унифицировать денежную систему Закавказья попытались через четыре года.

Сторонники введения единой федеральной валюты считали, что этот шаг окажет плодотворное влияние на возрождение экономики Азербайджана, Грузии и Армении и будет способствовать повышению уровня жизни¹.

10 января 1923 года Союзный совет Закавказской Советской Федеративной Социалистической Республики принял декрет «О выпуске Закавказских единых денежных знаков»².

В 1923-1924 годах были выпущены купюры бон 18 различных номиналов, начиная с 1.000 рублей до 10 миллиардов рублей. В частности, в 1923 году были выпущены боны достоинством: 1.000, 5.000, 10.000, 25.000, 50.000, 100.000, 250.000, 500.000, 1.000.000, 5.000.000 и 10.000 рублей, к которым в 1924 году добавились: 25, 50, 75, 100 и 250 миллионные купюры, а также купюры достоинством 1 и 10 миллиардов рублей.

В основу закавказского федерального рубля был положен курс грузинского рубля, поскольку в то время грузинский рубль равнялся 100 азербайджанским и 150 армянским рублям³.

Проект боннов Закавказской Советской Федеративной Социалистической Республики был создан грузинским художником *Дмитрием Шеварднадзе*.

Федеральная валюта печаталась в Тбилиси, в Экспедиции по печатанию денег, расположенной в здании бывшего окружного штаба Кавказской армии.

Боны ЗСФСР – четырёхязычные. На них имеются русские, грузинские, азербайджанские и армянские надписи.

На аверсе боннов, выпущенных в 1923 году, напечатаны факсимиле подписей представителей Президиума Союзного Совета ЗСФСР – *Буду Мдивани* (грузин), *Наримана Нариманова* (азербайджанец) и *Александра Мясникова* (армянин).

Большинство боннов ЗСФСР с художественной точки зрения, несмотря на незначительное трансформирование, идентичны 5.000-рублёвой

¹ Газета «Комунисти» («Коммунист»), Тб., 17/XII/1922 (на грузинском языке).

² Газета «Трибуна», Тб., 11/I/1923 (на грузинском языке).

³ Национальный архив Грузии. Центральный архив новейшей истории Грузии, фонд 612, опись 1, дело № 142, с. 2.

купюре Грузинской Демократической Республики, выпущенной в 1921 году, проект которой составил вышеупомянутый Дмитрий Шеварднадзе. На ней изображен Дворец правительства ЗСФСР (нынешний Дворец молодёжи, находящийся в центре Тбилиси, на проспекте Шота Руставели).

75- и 250-миллионные, также 1- и 10-миллиардные купюры значительно отличаются от других бонов ЗСФСР.

Некоторые номиналы федеральных бон были отпечатаны в Москве. На них встречаются водяные знаки в форме звезды, на некоторых из них в грузинских словах допущены ошибки.

На аверсе выпущенных в 1924 году бонов напечатаны факсимиле подписей председателя Совета Народных Комиссаров ЗСФСР *Мамии Орахелашвили* (грузин) и народного комиссара финансов *Мирзы Давуда Гусеинова* (азербайджанец).

Финансовая унификация не смогла оказать существенного влияния на возрождение экономики стран, входящих в Федерацию. Более того, финансовый кризис начал углубляться, инфляция переросла в гиперинфляцию, цены начали хаотически возрастать¹.

Например, 31 марта 1923 года десятирублевая золотая монета царской чеканки на тбилисской валютной бирже стоила 6 млн. 400 тысяч рублей ЗСФСР, английский фунт стерлингов – 3 млн. 800 тысяч рублей, доллар США – 820 тысяч рублей, турецкая лира – 650 тысяч рублей².

17 апреля на тбилисской валютной бирже цены составили: золотых 10 рублей – 11 млн. рублей ЗСФСР, фунта стерлинга – 5 млн. 800 тысяч рублей, доллара США – 1 млн. 350 тысяч рублей, турецкой лиры – 1 млн. 55 тысяч рублей³.

В конце 1923 года падение курса федеральной закавказской валюты приняло катастрофический характер. Свирепствовала гиперинфляция. Например, если 2 января 1924 года 1 червонец стоил 465 тысяч закавказских рублей, то уже 14 апреля он стоил – 125 млрд. рублей⁴.

Нужно отметить, что в это время такая же ситуация наблюдалась во многих странах. В этом смысле выделялась Германия, где инфляция побила все рекорды.

¹ Джавахишвили 2022, 104-106.

² Газета «Комунисти» («Коммунист»), Тб., 1/IV/1923 (на грузинском языке).

³ Газета «Комунисти» («Коммунист»), Тб., 18/IV/1923 (на грузинском языке).

⁴ Джавахишвили 2022, 107.

В условиях существования твердого общесоюзного червонца существование закавказской сепаратной финансовой системы было нецелесообразно, тем более в условиях гиперинфляции, поэтому по рекомендации свыше 18 февраля 1924 года ЦК КП и Совет народных комиссаров ЗСФСР приняли постановление «Об обязательном обращении государственных казначейских билетов СССР на территории ЗСФСР»¹.

Федеральное правительство Закавказья пропаганду финансовой реформы вело и в прессе².

В статье «О денежной реформе», опубликованной в трех номерах газеты «Коммунист», власти разъясняли населению, что финансовая реформа преследует цель заменить обесцененные деньги Закавказской федерации твердой валютой СССР³.

Декретом от 4 апреля 1924 года правительство Закавказья по поручению союзного правительства начало денежную реформу. С 14 апреля прекратили печатать местные деньги. 125 млрд. закавказских рублей обменивались на 1 червонец.

Общая сумма федеральных бонов ЗСФСР, находящихся в обращении, составляла 16.183.952.656.345.000 рублей.

15 июня 1924 года было решено прекратить обращение закавказских рублей, а 30 июня - их обмен. Впоследствии первую дату заменили на 30 июня, а вторую - на 31 июля. Всего было обменено местных денег, эквивалентных 1 216 188 союзным рублям. В Грузию попало 66,7% этой суммы, в Азербайджан – 28,8 %, в Армению – 4,5 %⁴.

С 1 июля 1924 года единственными деньгами, находящимися в обращении на Южном Кавказе, были советские рубли, которые были заменены в Азербайджане в 1922 году, в Грузии и Армении – в 1923 году.

¹ Газета «Коммунисти» («Коммунист»), Тб., 20/II/1924 (на грузинском языке).

² Газета «Коммунисти» («Коммунист»), Тб., 5/IV/1924 (на грузинском языке).

³ Газета «Коммунисти» («Коммунист»), Тб., 6-9/IV/1924 (на грузинском языке).

⁴ Васюков, Горшков 1993, 52-55.

Заключение

Таким образом, Закавказская унифицированная финансовая система функционировала дважды – в 1918-1919 и 1923-1924 годах.

Первый этап существования унифицированной финансовой системы Закавказья продолжался с 29 января 1918 года по 11 июля 1919 года.

Сохранение в обращении бонов Закавказского комиссариата и продолжение их печатания, в то время как Закавказья как единого государства уже не существовало, было обусловлено многими обстоятельствами. Это явление имело как положительные, так и отрицательные стороны. По сравнению с отдельными денежными единицами каждой республики, закавказские боны имели множество преимуществ. Со временем, несмотря на определенную пользу, которую приносило сохранение в Закавказье финансового единства, это обстоятельство ограничивало независимость суверенных республик в денежно-кредитной сфере и поэтому не могло сохраняться дальше.

Общий денежный знак с 29 января по 26 мая 1918 года выпускался Закавказским комиссариатом и Закавказской независимой федеративной республикой, а с 26 мая 1918 года по 11 июля 1919 года боны печатались на основе финансового соглашения независимых республик Закавказья – Грузии, Армении и Азербайджана.

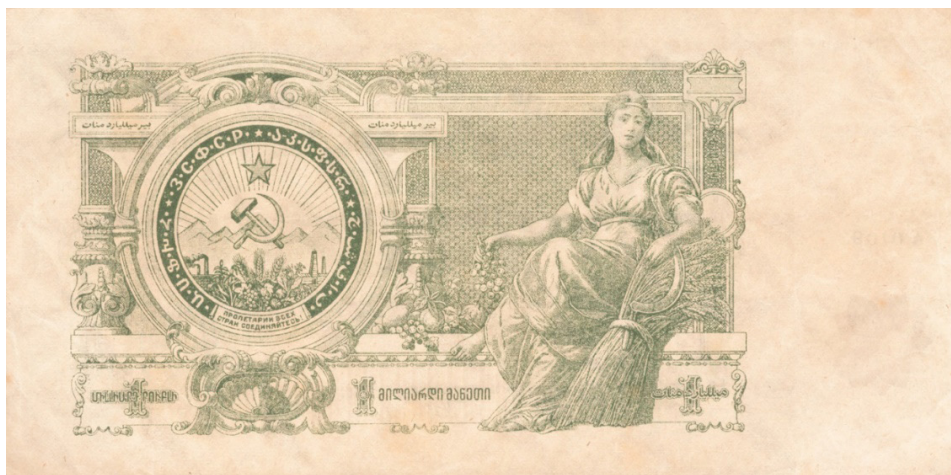
Второй раз унифицировать денежную систему Закавказских республик попытались через четыре года. Сторонники введения единой федеральной валюты считали, что этот шаг окажет плодотворное влияние на возрождение экономики Грузии, Армении и Азербайджана и будет способствовать повышению уровня жизни.

10 января 1923 года Союзный совет Закавказской СФСР принял декрет о выпуске единых денежных знаков.

Финансовая унификация не смогла оказать существенного влияния на возрождение экономики стран, входящих в Федерацию. Более того, финансовый кризис начал углубляться, инфляция переросла в гиперинфляцию, цены начали хаотически возрастать. Но главной причиной окончательного упразднения унифицированной финансовой системы Закавказья, наряду с обесцениванием федеральной валюты Закавказской СФСР, послужила позиция местных властей, которая была продиктована из Москвы.

Декретом от 4 апреля 1924 года, правительство Закавказья по поручению правительства СССР начало денежную реформу. С 14 апреля прекратили печатать местные деньги. Федеральная валюта обменивалась на рубли СССР.

Закавказская единая финансовая система в основном сыграла позитивную роль в жизни Грузии, Армении и Азербайджана.

БИБЛИОГРАФИЯ

Васюков А., Горшков В., Колесников В., Чистяков М., Бумажные Денежные Знаки России и СССР, СПб., 1993, с. 52-55.

Джавахишвили Н., Грузинская бонистика, Тбилиси, 1996 (на грузинском языке).

Джавахишвили Н., Грузинская бонистика, Автореферат диссертации на соискание учёной степени доктора исторических наук. Специальность – 07.00.02 – источниковедение и историография истории Грузии, Тбилиси, 2002 (на грузинском и русском языках).

Джавахишвили Н., История грузинских бумажных денег (Грузинская бонистика), в книге: «История денег в Грузии», восьмой том пятнадцатитомника «Палитра истории Грузии», Тбилиси, 2022 (на грузинском языке).

Канделаки К., Национальное хозяйство Грузии, книга вторая, Париж, 1960 (на грузинском языке).

Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тбилиси, 1919.

Национальный архив Грузии. Центральный исторический архив, фонд 1836, опись 1, дело № 49 (на грузинском языке).

Национальный архив Грузии. Центральный исторический архив, фонд 1836, опись 1, дело № 12 (на грузинском языке).

Национальный архив Грузии. Центральный архив новейшей истории Грузии, фонд 612, опись 1, дело № 142.

Сборник правовых актов Демократической Республики Грузия (1918-1921 гг.), Тбилиси, 1990 (на грузинском языке).

Газета «Комунисти» («Коммунист»), Тбилиси, 17/XII/1922 (на грузинском языке).

Газета «Комунисти» («Коммунист»), Тб., 1/IV/1923 (на грузинском языке).

Газета «Комунисти» («Коммунист»), Тб., 18/IV/1923 (на грузинском языке).

Газета «Комунисти» («Коммунист»), Тб., 20/II/1924 (на грузинском языке).

Газета «Комунисти» («Коммунист»), Тб., 5/IV/1924 (на грузинском языке).

Газета «Комунисти» («Коммунист»), Тб., 6-9/IV/1924 (на грузинском языке).

Газета «Эртоба» («Единство»), Тбилиси, 21/VII/1918 (на грузинском языке).

Газета «Эртоба» («Единство»), Тбилиси, 17/XI/1918 (на грузинском языке).
Газета «Эртоба» («Единство»), Тб., 10/VII/1919 (на грузинском языке).
Газета «Сакартвелос республика» («Республика Грузия»), Тбилиси, 26/VII/1918 (на грузинском языке).
Газета «Сакартвелос республика» («Республика Грузия»), Тбилиси, 28/I/1919 (на груз. яз.).
Газета «Трибуна», Тбилиси, 11/I/1923 (на грузинском языке).

Նիկոլայ Ջավախիշվիլի (Վրաստան, Թբիլիսի)

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՄԻԱՍՆԱԿԱՆ ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ (1918-1919 ԵՎ 1923-1924 ԹԹ.)

Բանալի բառեր՝ բռնություն, Անդրկովկասյան կոմիսարիատ, ֆինանսական համակարգ, Թբիլիսի, ՀՍՖՍՀ:

Հոդվածում քննարկվում են Անդրկովկասի միասնական ֆինանսական համակարգի պատմության առանցքային հիմնադրույթները, որը 1918-1924 թթ.-ի ընթացքում գործել է երկու անգամ: Այդ համակարգը ստեղծվել ու քայքայվել է քաղաքական իրավիճակի փոփոխության պատճառով:

Հոդվածի աղբյուրագիտական հենքն են կազմում արխիվային նյութերը, գիտական գրականությունը և 1918-1919 և 1923-1924 թթ. լույս տեսած մամուլը, ինչպես նաև այդ թվականներին թողարկված Անդրկովկասյան թղթադրամների նմուշները:

Նպատակն է ուսումնասիրել այս տարածաշրջանի միասնական ֆինանսական համակարգի պատմության առանցքային հիմնախնդիրները, որոնք մինչև վերջերս հատուկ ուսումնասիրության առարկա չեն դարձել: Ուսումնասիրությունը բաղկացած է երկու մասից. առաջին մասում ուսումնասիրվել են Անդրկովկասյան կոմիսարիատի (1918-1919 թթ.), իսկ երկրորդում՝ Անդրկովկասի Խորհրդային Դաշնային Սոցիալիստական Հանրապետության (1923-1924 թթ.) բռնությունները:

Nikolay Djavakhishvili (Georgia, Tbilisi)

TRANSCAUCASIAN UNIFIED FINANCIAL SYSTEM (1918-1919 AND 1923-1924)

Keywords: Bons, Transcaucasian Commissariat, financial system, Tbilisi, TSFSR.

The article examines key aspects of the history of the unified financial system of Transcaucasia, which functioned twice in 1918-1924. It was created and disintegrated due to the political situation.

The source base for the article was mainly archival materials, scientific literature and the press of that time, as well as samples of Transcaucasian banknotes issued in 1918-1919 and 1923-1924, which we have studied in a monographic manner.

The purpose of the study is to examine key issues in the history of the unified financial system of this region, which until recently have not been the subject of special study.

The proposed article consists of two parts. The first part examines the bons of the Transcaucasian Commissariat (1918-1919), and the second part examines the bons of the Transcaucasian Soviet Federative Socialist Republic (1923-1924).

К ВОПРОСУ О ЛОКАЛИЗАЦИИ «70 ДОЛИН» (Strabo, XI, 14, 15)

Из труда Страбона известно, что за дозволение вернуться в Великую Армению и занять престол, Тигран II был вынужден уступить парфянам территории, известные как «Семьдесят долин в Армении» (Strabo, XI, 14, 15). В своем труде, сам Страбон на языке оригинала, передает эти территории термином «εβδομήκοντα αὐλῶνας τῆς Ἀρμενίας». Как видим, этот термин передан у Страбона не как топонимическое название с большой буквы, а как суммарно-числовое, т.е. количественное обозначение. Античный географ не уточняет, где конкретно находились эти территории, ввиду чего, не известно их точное местонахождение. Судя по свидетельству Диона Кассия (XXXVI, 1...), это были некие спорные территории, между Арменией и Парфией. Примечательно, что Мемнон, упоминая «Мегалы Авлоны» (Μεγάλους Αὐλῶνας), говорит, что эти территории Тигран II Великий обещал уступить парфянскому царю Фраату III вместе с Месопотамией и Адиабеной, если тот окажет военную помощь в борьбе армян против римлян (Метп, 38). Высока вероятность, что «семьдесят долин» у Страбона и «Мегалы Авлоны» у Мемнона – это одно и то же.

Ключевые слова: 70 долин, Тигран II, Страбон, Дион Кассий, Армения, Парфия, Адиабена, Месопотамия.

В исследовательской литературе, было высказано девять предположительных мест, где могли находиться эти долины. Й. Маркварт¹, а вслед за ним и акад. Я.А. Манандян² считали, что упомянутые «70 долин» являлись не чем иным, как теми территориями, которые в свое время, Арташес I, дед Тиграна II Великого, отнял у мидян³. Согласно сведениям Страбона, Мидия состояла из двух частей – Великой Мидии и Мидии Атропатены⁴, а завоеванные армянскими царями Арташесом I

¹ Markwart 1901, 109.

² Манандян, 1943, 26

³ Strabo, XI, 14, 5.

⁴ Strabo, XI, 13, 1.

и Зарехом I мидийские области, назывались Каспианой, Фавнитидой и Басоропедой¹. Сам Страбон ни коим образом не связывает эти территории с «семьюдесятью долинами». Хотя что мешало ему отождествить их? В свете недавних исследований², посвященных локализации данных областей, а также сведению самого Страбона о том, что, начиная свои завоевания, Тигран II Великий сначала вернул ранее уступленные 70 долин, а лишь потом подчинил своей власти правителей Атропатены и Гордиены, нет никаких оснований связывать локализацию «70 долин» с территорией Атропатены или Гордиены. Ввиду чего точка зрения Й. Маркварта касательно локализации «70 долин» является противоречащей нашему основному источнику.

41 год спустя иную версию касательно локализации «семидесяти долин» предложил Н.К. Дибвойз³. Он считал, что эти долины находились между Тигром и Большим Забом. Свое предположение он основывал на рельефе обнаруженном близ Бавиана (100 км к северо-востоку от Мосула), изображающим всадника в тиаре с длинным копьём и многорядным ожерельем на шее. Н.К. Дибвойз считал, что в этом всаднике нужно видеть Тиграна Великого, который воздвиг этот памятник якобы в честь отвоевания «семидесяти долин». Точка зрения Дибвойза была основательно подвергнута критике М.Л. Шомон в ее статье «О первых парфянских интервенциях в Армению и обстоятельствах воцарения Тиграна Великого»⁴. Дополняя М.Л. Шомон, нужно сказать, что дошедшие до нас портреты Тиграна II Великого на монетах и геммах изображают его без бороды и длинных волос, что, наряду со специфичной пятизубчатой тиарой Арташесидов, не дает оснований видеть во всаднике Тиграна II Великого. Более того, местонахождение памятника отождествляется с собственно парфянской территорией, которую Страбон называет «областью возле Нина и Арбел», а она точно не имеет отношения к «70 долинам».

В 1980 году Йозеф (Джозеф) Вольский в статье «Армения в политике Высокой Парфянской империи» предположил, что эти долины находились совсем рядом с Месопотамией⁵. Это мнение было высказано вскользь, без

¹ Strabo, XI, 14, 5.

² Цатрян, Кобзарь, 2021, 7-22; Цатрян, Кобзарь, 2022; Кобзарь, 2024, 105-125, 197-198, 204-205.

³ Debevoise 1941, 95-96.

⁴ Chaumont 1985, 23-25.

⁵ Wolski 1980, 260.

каких-либо аргументов в пользу данной теории, равно как и детального анализа источников.

В том же 1980 году под редакцией М.Г. Нерсисяна была опубликована «История армянского народа с древнейших времен до наших дней». В этой работе была высказана мысль, что уступленные парфянскому царю Митридату II Великому «70 долин» состояли из юго-восточных провинций (гаваров) Великой Армении¹. Эту же точку зрения разделяли в своих монографиях Р.Л. Манасерян² и Алла Тер-Саркисянц³. О каких конкретно провинциях шла речь, сказать сложно. Но, комментируя данную гипотезу, необходимо сказать, что на момент вступления Тиграна II Великого на престол юго-восточные области Великой Армении примыкали к Мидии-Атропатене, которая в тот период, судя по сведениям Страбона, была независимым государством между Великой Арменией и Парфией, правителя которой Тигран II Великий подчинил после отвоевания «70 долин».

В 1983 году Эдвард Даброва в своей работе «Политика Парфянского государства в отношении Рима – от Артабана II до Вологеса I», касаясь вопроса «семидесяти долин», сказал: «Именно то, как сформулирована эта информация, заставляет нас полагать, что «долины», о которых упоминает Страбон, были не однородной территорией, а суммой всех небольших армянских территорий, находившихся в руках парфян. Мы можем предположить, что земли, пожалованные Тиграном Митридату II, были, в первую очередь, стратегически важными позициями...»⁴. Комментируя данную версию, необходимо сказать, что она не дает конкретной географической привязки на современной картографической основе. Более того, автор слишком вольготно интерпретирует сведения Страбона. Так, он принимает за основу суммарно-числовое упоминание 70 долин, из чего делает вывод о неоднородности этих территорий и опускает почему-то ту часть Страбона, где античный географ конкретно утверждает, что эти долины представляли из себя несколько областей. К тому же претензии парфян на эти территории исходили не только из их стратегического положения, но и из-за спорного статуса данных территорий⁵.

¹ История армянского народа с древнейших времен и до наших дней, 1980, 40.

² *Ushshutirushi* 1987/2007, 29/30-31:

³ Тер-Саркисянц 2005, 65.

⁴ Dabrowa 1983, 18-19.

⁵ Dio Cass., XXXVI, 1.

Шестая локализация «семидесяти долин» была предложена М.Л. Шомон, которая в качестве альтернативы предложила упомянутые «семьдесят долин» отождествить с Хилиокомом («тысячей холмов»)¹ – плодороднейшей областью Мидии, которую несколько раз упоминает в своих «Деяниях» Аммиан Марцеллин². Однако проблема в том, что из труда Аммиана невозможно точно понять, где конкретно в Мидии находилась эта область. Известно лишь то, что римская армия должна была пройти Кордуену, Моксоену и, соединившись с армянским царем Аршаком, опустошить Хилиоком. Л. Дильман располагает Хилиоком в районе нынешнего Салмаса (кантоны Гер и Зареванд), северо-западнее озера Урмия³. Но с чего М.Л. Шомон решила, что «семьдесят долин» Страбона и «тысяча холмов» Аммиана – это одно и то же – совершенно непонятно. Отсутствует доказательная база. Более того, сам Страбон, отчетливо говорит, что эти долины находились в Армении, а не в Мидии.

А.-Н. Шервин-Уайт высказал иную точку зрения, согласно которой эти долины были теми территориями, которые вероятно примыкали к Гордиене⁴. Свое предположение автор не подкреплял никакими аргументами.

Восьмую точку зрения высказал А.А. Акопян, в своей работе «Историко-географические и эпиграфические исследования (Арцах и Утик)» в 2009 году. Судя по его исследованию, автор идентифицирует эти 70 долин с Басоропедой. К этому выводу автор приходит на основании расщепления слова Басоропеда (Βασοροπεδαυ) на три составляющих – Βασορ, О-микрон и πεδαυ. Басор (Βασορ), автор не поддает этимологическому анализу, однако дает его двум другим составляющим – О-микрону (имеющему в древнегреческом числовое значение 70) и педану (πεδαυ), который связывает с древнегреческим πεδιον (πέδια) = «равнина, поле, долина». С учетом того, что слово πεδιον в одном из своих значений (долина), является синонимом к слову αυλών с тем же значением, автор идентифицирует 70 долин с Басоропедой⁵. С этой точкой зрения сложно согласиться по целому ряду объективных причин:

1. Басоропеда, по словам самого Страбона, являлась областью (Strabo, XI, 14, 5), в то время как «70 долин», представляли из себя несколько

¹ Chaumont 1985, 25.

² Аммиан, XXIII, 3, 5; XXV, 7, 12.

³ Dillemann 1962, 300-301.

⁴ Шервин-Уайт 1994/2020, 270.

⁵ Յակոբեանի Ալիքսանի (Алексан Акопян) 2009, 419-420;

областей (как минимум две), что подтверждает и сам Страбон следующей фразой «...Тигран не только отнял эти области, но даже опустошил их собственную страну – области вокруг Нина и Арбел»¹.

2. Басоропеда (Βασοροπέδα) – это сложносоставное название местности, которое состоит из двух корней Βασορ и πεδα, а о-микрон между ними ни что иное, как соединительный гласный (арм. հղիվիւմ, англ. Interfix, connecting vowels) который используется при соединении основ двух и более слов в одно сложное слово, а также при образовании сложных слов с составными частями интернационального характера².

3. Более того, А.А. Акопян идентифицирует Басоропеду с Парспатуником армянских источников, ссылаясь при этом на работу Б. Арутюняна (2001 года). Однако проблема в том, что сам Б. Арутюнян, территориально идентифицирует Басоропеду не с Парспатуником, а с областью Парскаһайк Великой Армении³. Об ошибочности подобной идентификации, непосредственно связанной с ошибкой Страбона в описании реки Аракс, мы подробно писали в нашей работе, посвященной локализации и этимологии Басоропеды в свете завоеваний Арташеса I (194/189-153 гг. до н.э.) у мидян⁴.

4. Судя по описанию самого Б. Арутюняна, гавар Парспатуник представлял из себя небольшое княжество, территориально располагаясь к западу от Гера, на территории Гоговита, находящегося в долине реки Котур⁵. Уже исходя из очерченной Б. Арутюняном локализации Парспатуника, предложенная А.А. Акопяном идентификация Басоропеда=70 долин=Парспатуник выглядит нереалистично, особенно если учесть, что на столь маленькой территории должны были располагаться «70 долин».

Девятую точку зрения касательно локализации «70 долин» высказал в 2022 году Арам Косян в статье «Вавилонские «Астрономические дневники» о Тигране Великом»⁶. Обращаясь к сведениям Страбона об обстоятельствах пребывания Тиграна II Великого в заложниках у парфян и поздневавилонским клинописным свидетельствам, в которых упоминается о Тигране Великом, Арам Косян предполагает, что за дозволение возвратиться в Великую Армению, Тигран II был вынужден уступить

¹ Strabo, XI, 14, 15.

² Цатрян, Кобзарь 2021, 7-22.

³ Арутюнян 2001, 374.

⁴ Цатрян, Кобзарь 2021, 7-22; Kobzar 2023, 15-20; Кобзарь, 2024, 105-125

⁵ Հարությունյան Բ., 2001, 374.

⁶ Քոչյան 2022, 304-314:

парфянскому царю Митридату II Великому определенные территории на юге Великой Армении. По его словам, контекст клинописного документа AD 3-95A позволяет в ряде упомянутых Митридатом II в окрестностях Армении городов видеть административные единицы, которые Страбон называет «долинами», «ущельями», по гречески αὐλῶνας. При этом он указывает, что целый ряд армянских источников термином Dzor - «ущелье» - называет проход, находящийся между провинцией Тарон Великой Армении и Ассирией (Месопотамия)¹. Комментируя данную гипотезу, справедливости ради надо сказать, что если чисто гипотетически и рассматривать упоминаемый Фавстосом Бузандом Дзора-пахак как одну из таковых административных единиц, то возникнет логический вопрос, а где искать остальные 69 долин (ущелий, ложбин и т. д.). Более того, даже если мы возьмем за основу все имеющиеся в древнеармянских источниках названия гаваров, которые заканчиваются на «dzor» «hovit», то и это нам мало что даст, поскольку таковые окажутся разбросаны практически по всей Армении (например: гавары Азнвадзор и Салной дзор в Аһдзнике, Аспакунеац дзор в Туруберане, Аруениц дзор и Джермадзор в Мокке, ҺАйоц дзор и Андзахидзор в Васпуракане, Вайоц Дзор и Дзорк в Сюнике, Бердадзор в Арцахе, Урцадзор в Айрарате, Балаһовит в Цопке, Аргастовит в Мокке, Арчишаковит, Куановит, Аһиовит в Васпуракане)².

Для того чтобы попытаться понять, где же все-таки находились эти территории, обратимся к анализу источников.

Практически во всех переводах произведения Страбона слово αὐλῶνας переводят как «долины». Хотя если быть точным, то это слово можно наполнить более конкретным содержанием. По свидетельству античного грамматика Павсания Аттического, оно обозначает «вытянутое, узкое место, словно окруженное со всех сторон»³. Синонимом этого слова являются: ущелье, межгорье, низменность, лощина, впадина, вмятина, ров. Одним словом, речь идет об удлинённой впадине (не всегда равнинной) вдоль речного русла, среди гор или холмов.

И.Х. Дворецкий в своем «Древнегреческо-русском словаре» существенно расширяет список значений слова αὐλῶν:

- 1) лощина, ущелье, долина,
- 2) ров, канава, канал,

¹ Քոչարյան 2022, 310-311:

² Երեմյան 1963

³ Paus. Attic. Fr. 419; Балахванцев 2018, 52.

- 3) пролив,
- 4) водопровод, проток,
- 5) дыхательное горло, трахея¹.

Однако из контекста сведений Страбона, который говорит о том, что «70 долин», представляли из себя несколько областей, такие значения слова αὐλῶν, как «ров», «канава», «канал», «пролив», «водопровод», «проток», «дыхательное горло» или «трахея», не могут быть приняты в расчет.

В переводе Страбона на армянский язык, выполненным лингвистом Р. Ачаряном², армянским эквивалентом греческого слова αὐλῶν, является слово *hovit* «долина», а синонимом последнего, согласно Корневому Словарю Армянского Языка, являются слова *dzog* «ущелье», *khoroach* «расщелина, впадина» и *phokhr (tsatsr) blrak* «маленький (низкий) холм»³.

Если говорить словами реалий Армянского нагорья и четкого объяснения Павсания Аттического, то это могли быть горные долины, ущелья, межгорья, холмистые местности, зачастую с протекающей посередине рекой или горным ручьем.

Говоря о возврате Тиграном «семидесяти долин», Страбон добавляет, что «он даже опустошил их собственную страну – область около Нина и Арбел. Далее, он покорил властителей Гордиены и Атропатены и с их помощью – остальную часть Месопотамии. Перейдя Евфрат, он силой овладел Сирией и Финикией»⁴. Упомянутый фрагмент позволяет сделать ряд важных выводов касательно предполагаемой локализации «семидесяти долин»:

1) До воцарения Тиграна II и уступки парфянам «семидесяти долин», немного севернее Ниневии и Арбел проходил один из участков армяно-парфянской границы (до второй половины 96 года до н.э.). Данное утверждение подтверждает и Плиний Старший, говоря, что «Великая Армения имеет границу до Адиабены, будучи разделенной от нее широким горным хребтом»⁵. Упомянутый Плинием Старшим широкий горный хребет в нынешнем географическом понимании это Нифатские горы.

2) Собственно парфянская территория представляла из себя Атурию, где находилась Ниневия, а также равнины вокруг нее, т.е. Калахену,

¹ Древнегреческо-русский словарь, т. I, 1958, 264.

² Ածաղաղի 1940, 65-67.

³ Ածաղաղի 1977, 116-117.

⁴ Strabo, XI, 14, 15.

⁵ Plin., NH, VI, 9.

Доломену, Хазену и Адиабену¹. У Мемнона эта территория носит общее название Адиабена.

3) Указание Страбона на то, что Тигран при помощи властителей Гордиены и Атропатены подчинил остальную часть Месопотамии, позволяет предполагать, что «семьдесят долин» представляли из себя какую-то часть Месопотамии, которую он подчинил еще без помощи властителей Атропатены и Гордиены. Важно обратить внимание, что среди территорий, подчиненных Тиграном до завоевания т.н. «остальной части Месопотамии», ни Атропатена, ни Гордиена, ни Адиабена, не находились в междуречье Тигра и Евфрата, следовательно не являлись частью Месопотамии. Месопотамией или Междуречьем, как мы знаем, называлась расположенная между Тигром и Евфратом территория, северной границей которой служил Армянский Тавр, южной – Персидский залив, а западной – Аравийская платформа. Из сведений источников отчетливо видно, что в описываемую эпоху собственно Месопотамия делилась на ряд областей, таких как Мигдония, а также зависимых или независимых царств, таких, как Осроена, и несомненно, что северная ее часть находилась под армянским контролем. Собственно, сам Страбон утверждает, что Месопотамия населена армянами, сирийцами и арабами, он же четко делит ее на три части². По данным «Ашхарацуйц»-а, в эпоху Средневековья эта территория называлась «Армянской Месопотамией». Исходя из этого, надо полагать, что «семьдесят долин» или Мегалы Авлоны – это специфические названия, отражающие северные части собственно большой Месопотамии, находящейся под армянским контролем. Мемнон, упоминая Месопотамию и Мегалы Авлоны в одном ряду, естественно знал, что Мегалы Авлоны – это армянская часть Месопотамии, но ему важно было четко донести предложение армянского царя, ибо важность этих долин стратегически была настолько велика, что армянскому царю было важно уточнить для своего парфянского визави, что за поддержку он получит Месопотамию полностью, включая Мегалы Авлоны.

6) Отрывок *«далее перейдя Евфрат, он завоевал Сирию и Финикию»* говорит в пользу того, что эти «семьдесят долин», вне зависимости от того, примыкали ли они к Евфрату или нет, никак не могли находиться за Евфратом (на его правом берегу), поскольку Тигран отобрал «семьдесят долин» еще до того, как перешел Евфрат. Следовательно, искать спорные

¹ Strabo, XVI, 1, 1.

² Strabo, I, 2, 34.

по Диону Кассию территории между Арменией и Парфией следует между левобережьем Евфрата и Каспийским морем, т.е. между западным и восточным пределом.

Здесь важно вспомнить, что между этими естественными пределами Великая Армения и Парфия не везде имели общую границу, так как между ними находился ряд царств, независимых как от Армении, так и от Парфии. Итак, рассмотрим географические и политические аспекты, чтобы понять, где непосредственно соприкасались Армения Арташесидов и Парфия Аршакидов, и какие независимые или полунезависимые территории находились у их границ или в непосредственной близости.

На северо-западе Месопотамии, между реками Евфрат на западе, Хаборм на востоке, Арменией на севере¹ и области проживания мигдонов на юге², территория которых простиралась от Нисибии до Зевгмы на Евфрате³, находилось Осроенское царство со столицей в Эдессе или Урхе.

Оно образовалось в 132 году до н.э. по инициативе селевкидского правителя иранского происхождения Осроя. В 127 году до н.э. там царствовал Абубар Мазур, родоначальник арабской династии, которая в течение нескольких столетий возглавляла Осроену до того, как страна вошла в состав Римской империи⁴.

Между рекой Тигр на западе, рекой Бохтан на севере и рекой Восточный Хабур на юге и востоке, и труднодоступным участком хребта Хакяри, находилась Кордуэна или Гордиена (арм. *Korduk*, сир. *Qardou*)⁵. На севере, западе и востоке ее территория соприкасалась с Арменией, а на юге – с подвластной Парфянскому царству территорией.

Чуть южнее, в треугольнике между рекой Тигр на западе, рекой Диалой на Востоке и Кох-и-Нихораканскими горами на севере, находилась Матиена⁶, которая в тот исторический период, судя по сведениям Страбона, являлась провинцией Мидии⁷. Учитывая, что согласно описанию Страбона, Мидия делилась на две части – Великую Мидию и Атропатену, важно отметить,

¹ Абрамзон 2006, 111.

² Strabo, XI, 14, 2.

³ Strabo, XVI, 1, 1.

⁴ Пигулевская 1976, 81.

⁵ Ибатулин 2000, 333.

⁶ Цатрян, Кобзарь 2021, 9-10.

⁷ Strabo, I, 3, 4; II, 1, 14; XI, 7, 2; XI, 13, 2; XI, 13, 7.

что Матиена составляла часть именно Великой Мидии, поскольку в описании Страбона Атропатена находилась восточнее Армении и Матиены¹.

Восточнее Матиены, вплоть до берегов Каспийского моря, находилась Атропатийская Мидия, которая располагалась между Арменией и подвластной Парфии Великой Мидией.

Учитывая, что по сведениям Страбона, области Армении, именуемые как «семьдесят долин», не имели никакого отношения к собственно Кордуэне, Атропатене, Матиене, Адиабене и, скорее всего, Осроене, у нас имеются лишь две незначительные полосы, где собственно Великая Армения непосредственно соприкасалась с Парфией.

Одной из этих линий соприкосновения являлась Мигдония.

Другой непосредственной точкой соприкосновения являлся исторический Тморик (называвшийся также Кордрик) находящийся севернее Ниневии и Арбел, и восточнее Кордуэны. Эта территория во времена Арташеса I четко фиксируется в составе царства Арташесидов. Доподлинно известно, что сюда, в город-крепость Алки, была переселена часть изгнанного из Каспианы населения².

После возвращения в Армению и воцарения Тиграна II гора Масий стала одним из пограничных пунктов между Арменией и Парфией. Этот вывод исходит из того, что по сведениям Страбона, эта гора одновременно возвышалась над Мцбином и Тигранакертом³, который Тигран основал в том месте, где был коронован тиарой Армении⁴. По данным источников, о чем я писал в своей предыдущей работе, отчетливо видно, что с 129 года до н.э., после смерти царя Великой Армении Тиграна I в дороге под снежным обвалом, Великой Арменией правили два представителя парфянских Аршакидов, Вагаршак I (129-108 гг. до н.э.) и Аршак I (108-96 гг. до н.э.), причем Мцбин служил им столицей⁵. В узком смысле Мцбин был центром Мигдонии и в сведениях Страбона выступает нераздельно со своими окраинами. Из сведений Диона Кассия⁶ можно сделать вывод, что после возвращения Тиграна из плена Мцбин на определенное время перешел под парфянский контроль, хотя до этого находился в составе Великой Армении. Описывая поход Лукулла на Нисибиду-Мцбин, римский

¹ Strabo, XI, 13, 2.

² Мовсес Хоренаци, II, 53.

³ Strabo, XI, 12, 4; Strabo, XVI, 1, 23.

⁴ App. Mithr., 67.

⁵ Kobzar 2023, 19-20.

⁶ Dio Cass., XXXVI, 6, 1-2.

историограф утверждает, что Тигран II незадолго до этого «отобрал его у парфян, оставив там свои сокровища и большую часть своего имущества, поручив брату (Гурасу) охранять город»¹. Значение слова «отобрать», обозначающее «вернуть назад ранее отданное или уступленное», заставляет полагать, что Мцбин являлся одной из составляющих «Семидесяти долин». Напомним, что по сведению Страбона, Нисибия находилась в области проживания мигдонов², территория которых простиралась отсюда (т.е. от Нисибии) до Зевгмы на Евфрате³. Но это лишь указанная Страбоном их протяженность с востока на запад, хотя из труда того же Страбона известно, что в своем приевфратском участке Мигдония тянулась к югу еще как минимум на 2000 стадий (357 км) до древнего моста у Фапсака⁴. С учетом того, что от крайней западной точки расселения мигдонов начиналась классическая Месопотамия⁵, можно с большей долей вероятности полагать, что упомянутые «Семидесят долин» или «Мегалы Авлоны» состояли отчасти из территории проживания мигдонов. Говоря отчасти, я подразумеваю то, что территория проживания мигдонов представляла из себя одну область - Мигдонию, в то время как сам Страбон, характеризуя «семьдесят долин», говорит о них как областях, что позволяет говорить о том, что их должно было быть как минимум две. Учитывая, что часть Месопотамии была равнинна и не совсем подходит под определение слова *αἰών* Павсания Аттического, надо полагать, что остальную часть «70 долин» необходимо искать на территории, изрезанной именно горными долинами Армянской Месопотамии. Здесь важно вспомнить, что немного западнее горы Масий, у подошвы которой находился центр Мигдонии, находится еще одна гора, которая называется Изала. Описывая ее, Феофилакт Симокатта характеризует ее как «вечно спорное место»⁶. Территории, примыкающие к этой горе, вплотную подходили к Евфрату, и контроль над ними имел важное значение, поскольку там фактически находился стык Коммагены и Мелитины, а последняя, согласно сведениям Страбона, составляла десятую часть Каппадокии и выходила к Евфрату⁷. Плиний Старший утверждает, что «часть Каппадокии, простирающаяся

¹ Dio Cass., XXXVI, 6, 1-2.

² Strabo, XI, 14, 2.

³ Strabo, XVI, 1, 1.

⁴ Strabo, XVI, 1, 22-23.

⁵ Strabo, XI, 12, 3.

⁶ Theoph. Sym., II, 1, 1-2.

⁷ Strabo, XII, 1, 1-2; XII, II, 1.

перед Великой Арменией, называется Мелитеной»¹. Важно отметить, что приевфратский участок Месопотамии у моста близ Зевгмы Дион Кассий характеризует как «холмистый»². При такой локализации «70 долин», отошедших на время к парфянскому царю Митридату II Великому, находит свое логическое объяснение и политическую целесообразность отправка парфянским царем посольства в лице Оробаза к Сулле³, который во время каппадокийского кризиса был послан римским сенатом с указанием восстановить царя Ариобарзана на престоле. Вспомним, что когда прибыло посольство, Сулла стоял у Евфрата⁴, и парфянского царя должны были интересовать его намерения, поскольку границы их сфер влияния соприкоснулись.

БИБЛИОГРАФИЯ

Аммиан Марцеллин, Римская История. Перевод с латинского Ю.А. Кулаковского и А.Н. Сонни. Издательство «АСТ», Научно-Издательский центр «Ладомир», Москва, 2005, 636 с.

Аппиан Александрийский, Римская история. Издательство «АСТ-Ладомир», Москва, 2002, 830 с.

Ачарян НР., Этимологический корневой словарь армянского языка, том III, 1977, Ереван, с. 116-117.

Веллей Патеркулл. Флор. Луций Ампелий. Малые римские историки. Москва, 1996.

Древнегреческо-русский словарь. Составил Й.Х. Дворецкий. Под редакцией С.И. Соболевского. В 2 томах. (Т.1 1-1043 с. Т.2 1044-1915 с.), Москва, 1958.

Луций Ампелий, Памятная книжица. Пер. и комм. А.И. Немировского, ВДИ, 1989, № 1; 2-е издание в книге: Малые римские историки, Москва, 1996; 3-е издание, исправленное и дополненное (Серия «Античная библиотека», раздел «Античная история», СПб: Алетейя, 2002, 248 с.

Мовсес Хоренаци, Исторія Арменіи Моисея Хоренскаго. Новый перевод Н.О. Эмина (съ примъчаніями и приложеніями), Москва, 1893.

¹ Plin., Nat. Hist., VI, 9

² Dio Cass., XLIX, 19, 3.

³ Plut., Sulla, 5; Liv., Per., 70; Vell., II, 24, 3; Fest, XV, 2; Flor, I, 46; III, 12; Ampel., XXXI, 2-3.

⁴ Plut., Sulla, 5.

«Этнографіческий фондъ Н.О. Эмина» Выпуск I. Издание Лазаревского Иститута Восточныхъ языковъ. 325 с.

Мовсес Хоренаци, История Армении, перевод, введение и примечания Г.Х. Саркисяна, Ереван, 1990.

Мемнон, «О Геракле». Введение, перевод и комментарий В.П. Дзагуровой. Вестник Древней Истории, 1951, № 1, с. 289-316.

Плиний Старший, Естественная история. Книга VI. Главы 1-51, Вестник Древней Истории, 2018, № 2, с. 160-189.

Плутарх, Сравнительные жизнеописания. В двух томах. Том 1. Издание второе, исправленное и дополненное, Москва, «Наука», 1994.

Секст Руф (Руф Фест), Бревиарий о победах и провинциях римского народа. Перевод Т.И. Кузнецовой в книге: Памятники поздней античности и научно-художественной литературы II-V вв. н.э., Издательство «Наука», Москва, 1964, 415 с.

Страбон, Иностранные источники об армянах (в трех томах), Ереван: Издательство ЕГУ, 1940. Греческие источники. № 1. Страбон / собрал и перевел Н.А. Ачарян, 124 с.

Страбон, География. Перевод и комментарий Г.А. Стратановского, г. Москва, 1964/1994, 944 с.

Тит Ливий «История Рима от основания города». В трех томах.

Феофилакт Симокатта, История. Пер. С.П. Кондратьева, Москва, «Арктос», Вика-пресс, 1996, 272 с. (Памятники мировой культуры).

Dio Cassius. Roman History, Volume III: Books 36-40. Translated by Earnest Cary, Herbert B. Foster. Loeb Classical Library 53. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1914.

Dio Cassius. Roman History, Volume V: Books 46-50. Translated by Earnest Cary, Herbert B. Foster. Loeb Classical Library 82. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1917.

Dio's (Cassius Dio Cocceianus) Roman History with an English translation by E. Cary on the basis of the version of Herbert Baldwin Foster/ In nine volumes. London/New York, 1914-1927

Florus. Epitome of Roman History. Translated by E. S. Forster. Loeb Classical Library 231. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1929.

Moses Khorenats'i. History of the Armenians / trans. R. W. Thomson. - Harvard University Press, 1978.

Radt S.L. (ed. and tr.) «Strabons Geographika». Vols. 1-10. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2002-2011 Moses Khorenats'i. History of the Armenians / trans. R. W. Thomson. - Harvard University Press, 1978.

Paus. Att. - Aelii Dionysii et Pausaniae Atticistarum Fragmenta/ E. Schwabe (ed.). Leipzig, 1890

Strabo. Geography, Volume V: Books 10-12. Translated by Horace Leonard Jones. Loeb Classical Library 211. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1928.

Strabo. Geography, Volume VII: Books 15-16. Translated by Horace Leonard Jones. Loeb Classical Library 241. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1930.

Velleius Paterculus. Compendium of Roman History. Res Gestae Divi Augusti. Translated by Frederick W. Shipley. Loeb Classical Library 152. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1924.

Абрамзон М.Г., Осроена в Римской восточной политике в I в. до н.э. – III веке н.э., Проблемы истории, филологии, культуры, Выпуск XV, Москва-Магнитогорск-Новосибирск, 2006, с. 111-119.

Балахванцев А.С., Политическая история ранней Парфии. Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук, Москва, 2018, 468 с.

Ибатуллин Р.У., Княжество Кордуэна в римско-персидско-армянских отношениях середины IV в. н.э. (R.U. Ibatullin «Corduenean Principality in Roman-Persian-Armenian Relations in the Mid-Fourth Century AD»)// Межгосударственные отношения и дипломатия в античности: в 2 ч., Казань: Мастер Лайн, 2000, ч. 1, с. 333-344.

Кобзарь Р.С., Некоторые дополнения к хронологии ранних Арташесидов в призме нестыковок сведений Эпитомы Юстина и Прологов к труду Промпея Трога, Turan-Name (Туран-наме), №1 (10)-2024, с. 105-125, 197-198, 204-205.

Пигулевская Н.В., Ближний Восток. Византия. Славяне. Академия Наук СССР. Отделение Истории. Издательство «Наука», 1976, 240 с.

Тер-Саркисянц А.Е., История и культура армянского народа с древнейших времен до начала XIX века, Институт этнологии и антропологии имени Н.Н. Миклухо-Маклая, Москва, Восточная литература, 2005, 686 с.; ил., карты. Шервин-Уайт А.-Н., Лукулл в Армении. Кембриджская история Древнего Мира, Том IX. Последний век Римской республики, 146-43 гг. до н.э. В двух полутомах (под редакцией Дж.-А. Крука, Э. Линтона, Э. Роусон;

перевод с английского, предисловие, примечания О.В. Любимовой, С.Э. Таривердиевой, Москва, Ладомир, 1994/2020, 560 с.

Цатрян В.А., Кобзарь Р.С., К вопросу о локализации и этимологии Басоропеды в свете завоеваний Арташеса I у мидян // История и Культура (History and Culture), № 1, 2021, с. 7-22, Ереванский Государственный Университет.

Цатрян В.А., Кобзарь Р.С., Фавена или Фарена (Strabo, XI, 14, 4)? К вопросу о локализации Фарены. Правомерность отождествления Фарены (Strabo XI, 14, 4) и Фавнитиды (Strabo, XI, 14, 5)? Вопросы локализации, Материалы доклада прочитанного на международной научной конференции «Арцах (Нагорный Карабах) в историческом и современном аспекте», 15 сентября 2022 года. Армянский Собор г. Москвы (в печати).

Chaumont M.L., A propos des premieres interventions parthes en Armenie et des circonstances de l'avenement de Tigrane le Grand», Acta Antiqua, XXXI, Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest, 1985-1988, p. 13-25.
Dabrowa E., La politique de l'Etat parthe a l'egard de Rome – d'Artaban II a Vologese I (ca 11-ca 79 de N. E.), 1983, 182 p.

Debevoise N.C., The Rock Reliefs of Ancient Iran. Journal of Near Eastern Studies, Vol. 1, No. 1 (Jan., 1942), pp. 76-105.

Dillmann L., Haute Mesopotamie Orientale et pays adjacents. Paris, 1962.

Kobzar R.S., On the question of circumstances, reasons and date of Tigranes the Great extradition as hostage to the Parthians. A revised Armenian chronology of the period 215-96 BC, Bulletin of the Institute of Oriental Studies, Yerevan, 2023, № 2, p. 15-40.

Markwart J., Eranschahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenaci, Berlin, 1901, 373 S.

Wolski J., L'Armenie dans la politique du Haut Empire parthe (env. 175-77 av. J.C.), Iranica Antiqua, XV, 1980, p. 251-267.

Աճառյան Հ., Ստրաբոն. օտար աղբյուրները հայերի մասին, մատենաշար, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1940, 124 էջ (Ачарян Гр., Страбон: Иноязычные источники об армянах, Ереван, Издательство ЕГУ, 1940, 124 с.):

Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույց»-ի (Փորձ VII դարի հայկական քարտեզի իր վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա), Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիա, Պատմություն Ինստիտուտ, Երևան, 1963, 156 էջ (Еремян, С., Армения по

«Ашхарацуйц»-у (Армянской географии VII века). Опыт реконструкции армянской карты VII века на современной картографической основе, Ереван, 1963, 156 с. (на армянском языке):

Յակոբեան Ա., Պատմա-աշխարհագրական և վիճագրագիտական հետազոտություններ (Արցախ եւ Ուտիք), Մխիթարեան հրատարակչություն, Վիեննա - Երևան, 2009, 476 էջ (Алексан А., Историко-географические и эпиграфические исследования (Арцах и Утик). Изд. Мхитаристов. Вена-Ереван, 2009, 476 с.):

Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխահացոյց»-ի, Մաս Ա, Երևան, 2001, 404 էջ (մեծադիր քարտեզով) (Арутюнян Б., Система административно-политического деления Великой Армении по «Ашхарацуйц»-у, часть 1, Ереван, 2001, 401 с. (с большой картой):

Մանասերյան Ռ., Տիգրան Մեծ. Հայաստանի պայքարը Հռոմի և Պարթևաստանի դեմ, Երևան, մ.թ.ա. 94-64 թթ., 1987/2007, 241/260 էջ (Manaseryan R., Tigran Mets. Hayastani pajkhary Hromi ev Parthevastani dem m. t. a 94-64 tt. (Tigran the Great. The struggle of Armenia against Rome and Parthia 94-64 B.C.), Yerevan), «Հայաստան»/ «Լուսակն» հրատ., 1987/2007, 241 էջ (in Armenian):

Քոսյան Ա., Բաբելոնյան «Աստղագիտական օրագրերը» Տիգրան Մեծի մասին, Պատմա-բանասիրական հանդես, № 3, 2022, էջ 304-314 (Косян А., Вавилонские «Астрономические дневники» о Тигране Великом, Историко-филологический журнал, Ереван, № 3, 2022, с. 304-314):

**«ՅՈԹԱՆԱՍՈՒՆ ՀՈՎԻՏՆԵՐԻ» ՏԵՂԱԴՐՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՐՅԸ (ՍՏՐԱԲՈՆ, XI, 14, 15)**

Բանալի բառեր՝ 70 հովիտներ, Տիգրան II, Դիոն Կասիոս, Հայաստան, Պարթևստան, Ադիաբենե, Միջագետք:

Ստրաբոնի աշխատությունից հայտնի է դառնում, որ Մեծ Հայք վերադառնալու և գահ բարձրանալու համար Տիգրան II-ը ստիպված է եղել պարթևներին զիջել «Յոթանասուն հովիտներ» անվանումով տարածքները Հայաստանից (Ստրաբոն, XI, 14, 15): Ինքը՝ Ստրաբոնն իր աշխատության մեջ, բնագրում, այդ տարածքները փոխանցում է հետևյալ կերպ (εβδόμηκοντα αυλώνας της Αρμενίας): Ինչպես տեսնում ենք, այս տերմինը Ստրաբոնը փոխանցում է ոչ թե որպես մեծատառով տեղանուն, այլ թվային տեսքով, այսինքն քանակական իմաստով: Անտիկ աշխարհագրագետը չի հստակեցնում, թե որտեղ են գտնվել այդ տարածքները, որի հետևանքով էլ դրանց ստույգ գտնվելու վայրը հայտնի չէ: Դատելով Դիոն Կասիոսի (XXXVI, 1...) վկայությունից՝ դրանք Հայաստանի և Պարթևստանի միջև վիճելի որոշ տարածքներ էին: Հատկանշական է, որ Մեմնոնը, հիշատակելով «Մեծ հովիտները» (Μεγάλους Αυλώνας), նշում է, որ Տիգրանը խոստացել էր այդ տարածքները զիջել պարթևների թագավոր Հրահատ III-ին Միջագետքի և Ադիաբենեի հետ միասին, եթե նա ռազմական օգնություն ցուցաբերեր հայերին ընդդեմ հռոմեացիների (*Memn*, 38): Մեծ է հավանականությունը, որ Ստրաբոնի «յոթանասուն հովիտները» և Մեմնոնի հիշատակած «Մեծ հովիտները» նույնն են:

TO THE QUESTION OF LOCALIZATION OF «SEVENTY VALLEYS» (STRABO, XI, 14, 15)

Keywords: 70 valleys, Tigran II, Dio Cassius, Armenia, Parthia, Adiabene, Mesopotamia.

From the work of Strabo it is known that for permission to return to Greater Armenia and take the throne, Tigran II was forced to cede to the Parthians the territories known as “Seventy Valleys in Armenia” (Strabo, XI, 14, 15). In his work, Strabo himself, in the original language, conveys these territories with a term (εβδομήκοντα αυλώνας της ,Αρμενίας). As we can see, this term is conveyed by Strabo not as a toponymic name with a capital letter, but as a total-numerical, i.e. quantitative designation. The ancient geographer does not specify where exactly these territories were located, due to which their exact location is unknown. According to Dio Cassius (XXXVI, 1...), these were some disputed territories between Armenia and Parthia. It is noteworthy that Memnon, mentioning “Great Glen” (Μεγάλους Αυλώνας), says that Tigranes II the Great promised to cede these territories to the Parthian king Phraates III along with Mesopotamia and Adiabene if he provided military assistance in the struggle of the Armenians against the Romans (Memn, 38). It is highly likely that “seventy valleys” in Strabo and “Great Glen” in Memnon are one and the same.

РЕСПУБЛИКА АРМЕНИЯ 1918–1920 ГГ. В ФОКУСЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОТИВОРЕЧИЙ США, ВЕЛИКОБРИТАНИИ И ФРАНЦИИ

США, Великобритания и Франция применили в 1918–1920 гг. три разные политические стратегии для утверждения в Республике Армения (сокращенно РА). Ими стали военная оккупация и регулирование территориальных конфликтов силами британской армии, гуманитарная интервенция¹ американцев, осуществляющих объемные гуманитарные поставки продовольствия, и прагматичная политика французов, развивавших торговлю и культурные связи. Каждый указанный метод определял позиции держав на Парижской мирной конференции, их взаимоотношения с правительством РА, включая позиции и характер участия в местных территориальных конфликтах, отношение к разбитой Османской империи и революционной России, а также возможности сотрудничества с Советским строем при восстановлении российской власти в регионе.

Применяя метод сравнительного анализа, автор выявляет основные методы передела мировых сфер господства странами-победительницами Первой мировой войны, особенности их утверждения в Армении, а также возможности и наиболее оптимальные методы сотрудничества властей РА с державами, признавшими их республику младшим военным союзником Антанты, который в одиночку воевал на Кавказском фронте с 5–12 февраля по 4 июня 1918 г., оказывая ограниченное сопротивление османской армии вплоть до подписания Мудросского перемирия 30 октября того же года. Актуальность темы военно-политического и экономического проникновения США и европейских держав в жизнь РА и других независимых государств требует углубленного изучения обозначенной проблемы.

Ключевые слова: Республика Армения 1918–1920 гг., США, Великобритания, Франция, международные отношения, Парижская мирная конференция 1919–1920 гг.

¹ См. например: The Emergence of Humanitarian Intervention 2016, 200–201.

Британская 39-я дивизия прибыла 17 ноября 1918 г. в Баку, а 27-я дивизия высадилась 15–22 декабря в Батуми, осуществляя две разных – ресурсную и территориальную – политики их империи. С 16 марта 1919 г. их региональные штабы подчинили единому центру в Тифлисе. Причем 27-я дивизия разместила свои части во всех стратегических пунктах Республики Армения: Карсе (12 января 1919 г.), Шаруре (26 января), Лори (27 января), Нахиджеване (29 января), Ереване (1 февраля), Александрополе (11 февраля), Сарикамыше, Мерденеке, Шуши (29 декабря 1918 г.), Кагызване, Ардагане (16 июня) и Сурмалу. Во всех спорных районах с военным противостоянием они требовали отвода армянских частей¹, утверждая военные генерал-губернаторства под командованием британских офицеров. В эти регионы вводили британские или индийские подразделения, причем в пунктах стратегической важности размещали европейских солдат.

Командование оккупационных сил говорило от имени всей Антанты, но действовало только в собственных имперских целях, оттесняя американцев от политических решений и вызывая раздражение французов. Все вопросы экономики и политики решались, исходя из числа своей армии, и британцы никогда не требовали от турецких или татарских жителей РА того, что не могли навязать военной силой. Не они, а Мусульманские советы Карса и Нахиджевана игнорировали англичан, которых считали временным явлением, войсками, которые ставят сырьевые интересы империи выше территориальных. Тем не менее, командование 27-й дивизии призывало свое правительство остаться в Закавказье, включая РА, так как местных ресурсов хватало для содержания войск и вывоза их в метрополию. Не военные, а политики во главе с премьером Д. Ллойд Джорджем, требовали обязательной эвакуации имперских войск, так как не находили денег для закрепления в крае².

На деле Британия наращивала свои войска вплоть до марта, после чего провела 12 апреля 1919 г. день ареста Карсского меджлиса и передала 19 апреля всю область под управление правительства РА. Ее эвакуация из Армении привела также к передаче 3 мая 1919 г. под

¹ Национальный архив Армении, Ереван, 200/1/209/37; 201/1/45/78; оп. 2/605/1 (далее: НАА); United States National Archives, Washington, D.C., RG 256, 184.021/7 (далее: US NA); Ազնոյն-սլան 1996, 192; Նախիջևան-Շարուրը 1918–1921 թթ., 1993, 80:

² Кертман 1990, 361–362, 535; Silverlight 1970, 266.

армянский суверенитет и всего Нахиджевана. Армия Республики Армения не имела сил, чтобы самостоятельно утвердиться в этих областях и районах, которые были переданы ереванскому кабинету при прямом участии и диктате британских войск. Для имперского утверждения методом военной оккупации было характерно доминирование географии и статуса-кво в регулировании территориальных споров. Этнический состав населения, его стремления, исторические, культурные и даже экономические факторы игнорировались, как и транспортно-коммуникационные потребности РА.

Британское командование рассматривало четыре спорных района - Карс, Нахиджеван, Зангезур и Карабах - как единый массив, которое оно разделило пополам. Трудно поддававшиеся контролю Карс и Нахиджеван с его преобладавшим татарским населением признавали за Республикой Армения, а Зангезур и 95% армянский по составу Карабах выделяли Баку. Только откровенное обещание Зангезурского Армянского Национального совета на переговорах с генералом Д. Шаттлвортом 9 мая 1919 г. в Горисе перейти к вооруженной борьбе с англичанами, если те попытаются оторвать их от Родины, заставило непрошенных гостей отступить и потребовать 29 мая от Азербайджана, чтобы тот оставил Зангезур в покое. Однако по отношению к Карабаху (Арцаху), который рассматривали как плату Азербайджану за вывозимую нефть и лояльность, включая поставки продовольствия для британских подразделений в Баку, было сделано все, чтобы оторвать его от Родины. В этом случае применили полную транспортную и продовольственную блокаду, торговый бойкот, убийство мирных жителей на дорогах, арест и депортацию руководителей местного АНС, прямое нападение татарских банд на селения Кайбалишен, Пахлул, Кркжан и Джамилли под Шуши 5 июня 1919 г., где было убито 600 человек при бездействии размещенного в городе британского гарнизона.

Метод утверждения каждой державы в первой независимой Республике Армения жестко коррелирует с ее отношением к Советской России. Британия не сомневалась в военно-политическом возвращении этой страны в регион, не допускала прямого столкновения с ней, но делала все возможное, чтобы отдалить этот приход, дать Турции возможность восстановиться и как можно больше ослабить будущие российские позиции в Закавказье. В этом плане особенно перспективным был Азербайджан, имевший в качестве надежного союзника как османскую армию, так и кемалистов.

Характерно, что британские генералы требовали от ереванского правительства признать их территориальные решения как окончательные, без дальнейшего утверждения на Парижской мирной конференции. Чтобы навязать свои решения, они шантажировали правительство запретом на репатриацию беженцев, обещали ему огромное расширение границ в Западной Армении. На многосторонних переговорах в Париже, в Лондоне (12 февраля – 10 апреля 1920 г.) и в Сан-Ремо (18 – 26 апреля) Великобритания всегда сохраняла за собой первую позицию, создавая временные альянсы с Соединенными Штатами или Францией, но активно не допуская прихода в Закавказье обещавших выделить для этого войска итальянцев. В январе – июне 1919 г. наиболее активное дипломатическое столкновение происходило с Францией, но после выхода в ноябре 1919 г. из Восточной политики США и вывода собственных войск в августе этого года, англичане начали быстрое сближение с Францией, ставшее бесспорным в декабре 1919 – августе 1920 гг. При этом министр иностранных дел Дж. Керзон строил новый, пирамидальный мир, в котором каждый освобожденный народ и новое независимое государство должны были получить конкретного опекуна.

В свою очередь президент США В. Вильсон и премьер-министр Франции Ж. Клемансо стремились к контрактным и партнерским отношениям, при котором новые государства получали статус младшего партнера в многосторонних отношениях, включая полноправное членство в постоянной всемирной Лиге Наций.

США входили в послевоенный передел мировых рынков с собственной концепцией, чтобы утвердиться на Востоке, не вызывая враждебности Британской империи. В январе 1919 г. президент этой страны В. Вильсон предложил Парижской конференции концепцию мандатов, с возможностью американской опеки не только над османской – Западной, но и российской – Восточной Арменией. К 27 января его мандаты отличались от режима колонии тем, что все державы-победители одинаково торговали на рынках подмандатной территории, выплачивая одинаковые пошлины в свободной, конкурентной торговле, без монопольного права назначать цены на ввоз или вывоз товаров¹.

В. Вильсон не только говорил о своем намерении принять армянский мандат, но и получил полное согласие всех его главных партнеров.

¹ US NA, RG 256, 180.03101/19; Paper Relating, Paris, 1943, vol. III, 738–748; Armenia in Documents, 2020, 46.

Поскольку США не объявляли войны и не воевали против Османской империи, главным методом утверждения США в Республике Армения стала гуманитарная интервенция. Имея давний опыт миссионерства и гуманитарной помощи в западноармянских провинциях, Соединенные Штаты быстро откликнулись на катастрофическое состояние жителей РА, где голод, резня, разруха, межнациональные столкновения и эпидемии косили не только местных крестьян, но и 500 тыс. беженцев. Это были 350 тыс. растерзанных западных армян, ставших скитальцами с 1915 г., а также жители разрушенных домов Карсской области, Александрополя, Сурмалу, Вагаршапата, Шарура-Даралагяза, Нахиджевана, Ахалкалака, Цалки, Шемахи, Нухи, Ареша, Салмаста и Хоя¹.

В США благотворительную кампанию начал общественный Американский комитет помощи Армении и Сирии, затем 6 августа 1919 г. эстафету приняла созданная Конгрессом государственная корпорация Американский комитет Помощи на Ближнем Востоке (далее: ПБВ), ставшая частью программы Межсоюзнического правления для координации работы по оказанию помощи, действовавшего как орган Парижской конференции. Правление возглавлял генеральный директор помощи и восстановления, будущий президент США Г. Гувер, вдвое увеличивший к 10 марта нормы питания в Армении, доведенные до 453 г. муки в день, исходя из катастрофического состояния ее жителей². Государственная программа длилась до 1 августа 1920 г., затем работа с беженцами и сиротами снова вернулась и до 1923 г. осуществлялась общественными активистами, особенно миссионерами из Американского правления уполномоченных по иностранным миссиям.

Отметим, что гуманитарные поставки хлеба и медикаментов спасли РА от угрозы глобального вымирания. 44% этих грузов были бесплатными, остальные 56% подлежали к оплате правительством республики до 1985 г.³ Эта работа была оформлена 29 марта – 12 апреля 1919 г. договором, который подписали министр призрения РА С. Торосян и капитан армии США Дж. Элдер при участии американского консула в Тифлисе Ф. В. Смита⁴. Согласно договору, все сиротские дома республики, пищевые пункты, больницы, бездомные дети и сироты в Грузии переходили в ведение АКПБВ. Тесно сотрудничая с кабинетами О. Качазнуни, А. Хатисяна и А. Оганджяна,

¹ НАА 200/1/193-2/334.

² НАА 200/1/193/332.

³ Hoover 1952, 389; НАА 200/1/576/142 об.; д. 638/235–238 об.; Papers Relating, 1920, 1936, vol. III, p. 785–786.

⁴ НАА 275/5/101/20; 205/1/619/1.

ПБВ открыл в Армении больницы и сиротские приюты, школы и пункты питания, пекарни, мастерские и бригады по строительству дорог, ремонту жилья и других общественных работ. Он выдавал крестьянам пахотный скот с инвентарем, помогая заселить заброшенные села и обработать поля. Сироты обучались ремеслу, а взрослые работали в ремесленных цехах, продукция которых уходила на экспорт. Политика ПБВ состояла в том, что платежеспособные оплачивали хлеб, и что местные жители получали помощь наравне с беженцами из Западной Армении.

Отражая высокий уровень двусторонних связей, президент США принял 17 апреля 1919 г. в Париже делегацию Армении в составе председателя делегации РА А. Агароняна, председателя Армянской национальной делегации Погоса Нубара и секретаря делегации РА А. Тер-Акопяна, сообщив им: «Если Америка вообще когда-либо примет мандат на какую-либо страну, то это безусловно будет Армения». Помощь ей «является единственной причиной, способной вывести Америку из состояния нейтральности и вмешать ее в дела Азии. Американскому народу можно предлагать мандат только на Армению. ... Вы можете испытывать удовлетворение, что ваш вопрос развивается очень удачно»¹.

Несколькими днями ранее, 8 апреля, глава государственной Американской администрации помощи Г. Гувер подписал там же в Париже с А. Агароняном и Погосом Нубаром соглашение о продовольственных поставках. ААП выделяла с апреля по июль 1919 г. по 5.000 тонн муки в месяц, сопровождая их товарным кредитом на своих условиях. ААП опиралась на доклады инспекторов АКПБВ о кредитоспособности Республики Армения, при выдаче ей кредитов под 5% годовых и сроком не менее 20 лет. Инспекторы считали, что надежность РА выше, чем у многих европейских стран, и при полноценной мирной обстановке население сможет стать самообеспечиваемым в течение 2–3 лет.

По апрельскому соглашению «Республика Армения и Армянская национальная делегация, от своего имени, и от имени любых своих преемников по правлению Арменией или любой ее частью» обязывалась оплатить грузы или предоставить ААП «такие государственные обязательства, какие смогут ее удовлетворить»². ААП получала право предъявлять обязательные по их содержанию счета, которые можно было

¹ НАА 200/2/51/6; а также д. 49/1; 200/1/35/118-119; 275/5/97/72.

² НАА 200/1/303/13; полный текст в: Վրացյալի 1993, 637-638; Armenia in Documents, 2020, 83-85.

оплачивать сырьем – хлопком, кожами, или продукцией. Поэтому армянская сторона бралась предоставить ААП список пригодных для вывоза товаров, причем распределение муки подлежало одобрению службой Гувера. 28 апреля соглашение о поставках скрепили в Ереване премьер-министр РА О. Качазнуни и директор константинопольского бюро Американской продовольственной администрации Г. Хейнц.

Летом, 7 августа того же года, О. Качазнуни как дипломатический представитель РА подписал в Париже торговое соглашение с Чикагской международной корпорацией. Чикаго Интернешнл обязалась предоставить Республике Армении грузы на 50 млн. долл. с доставкой их в Батуми или передачей правительственной Закупочной комиссии непосредственно в Нью-Йорке. Цены и ассортимент следовало согласовать за 4 месяца, а все разногласия регулировал арбитражный Трибунал из трех человек: одного выдвигала Закупочная комиссия, второго – корпорация, третьего стороны утверждали совместно. Причем «решения Трибунала не подлежали пересмотру и выполнялись немедленно»¹. Правительство РА получало от 6 до 18 месяцев на оплату контракта и могло выпустить целевые бонды для размещения в избранном им американском банке под 6% годовых.

В политике курс США на мандат потерпел в 1919 г. два крупных поражения. Сначала премьер-министр Франции Ж. Клемансо заставил 21–30 мая В. Вильсона отказаться от глобального мандата, предложив ему намного больше территорий, чем тот мог принять. Затем 19 ноября верхняя палата Конгресса 39 голосами против 55 не ратифицировала Версальский договор, отвергнув тем самым возможности мандата. 19 марта 1920 г. Сенат подтвердил свой отказ от конкретно выдвинутых османских мандатов, которым отдал 49 голосов против 35, не набрав нужного квалифицированного большинства. Это фактически вывело США из международной Восточной политики, администрация которых перешла от концепции опеки к прямой военно-финансовой поддержке армянской независимости.

Примечательно, что не имея в Закавказье или Армении войск, Соединенные Штаты поддерживали официальный Ереван в вопросах Карабаха и Зангезура, не искали дальнейшей конфронтации с Советской Россией и не требовали активного антисоветского курса от РА. Аналогичную и еще более активную позицию по Арцаху занимали политики Франции. Причем в российском вопросе они были готовы сотрудничать с любой

¹ НАА 200/1/20/154.

властью, кроме советской. В первой половине 1919 г. французская сторона действовала в рамках Парижской конференции, где до 21 мая она противостояла англо-американскому тандему. 21–31 мая премьер-министр и военный министр страны Ж. Клемансо добился перелома, не отнимая, а предлагая США столь большие приобретения, что В. Вильсону пришлось идти на попятную. С 31 мая 1919 г. Франция стала вторым игроком в армянской политике, и после кардинального отступления США к 19 ноября этого года, уже 22–23 декабря на I Лондонской конференции замминистра иностранных дел Ф. Бертело активно формировал границу РА и объединенной Армении, включая Арцах с Зангезуром и Нахиджеваном, Эрзерум, равнину Муша и бассейн о. Ван¹. На II Лондонской конференции 12 февраля – 10 апреля 1920 г. новый премьер-министр А. Мильеран, посол Франции в Великобритании Ж. Камбон, к 16 февраля Ф. Бертело, 17–21 февраля замдиректора по делам Азии в МИД А. Каммерер и полковник Шардиньи разрабатывали вопросы Эрзерума и железной дороги, после чего британцы Ллойд Джордж и шеф Форин оффиса Дж. Керзон, дипломат Р. Ванситарт и подполковник У. Гриббон вносили свои, окончательные изменения².

В отношении Республики Армения именно Клемансо изучил обзор своего военного представителя в Армении капитана А. Пуадебара от 28 апреля 1919 г., озаглавленный «Кавказские армяне в ходе войны 1914–1918 гг.»³. Данный обзор опирался на меморандум начальника штаба кавалерийской бригады Армянского корпуса А. Егиазаряна (Богдана Егиазарова) от того же числа и на доклад командира Армянского корпуса генерала-лейтенанта Т. Назарбеяна от 14 февраля 1919 г.⁴ Их записки вместе с докладом армянской комиссии в Тифлисе были составлены по запросу военного атташе на Кавказе полковника П.-О. Шардиньи для пересылки в Париж. Главная мысль Пуадебара перекликалась с тезисом писателя и журналиста Мориса Пракса, опубликованным в газете «Пти Паризьен» 2 и 11 января 1919 г.⁵ Их общий подход отразился также в справке 2-го бюро генштаба французской армии «О событиях на Кавказе, развернувшихся с марта

¹ Great Britain, Foreign Office Archives, London, FO 371/4239, 166415/15167/44/Encl.; FO 371/3865, 158987/150/ 34; FO 371/ 4236, 166415/15167/44/App. и Document on British Foreign Policy, 1952, vol. 4, 953–955, 1263.

² Подробнее: Hovannisian 1996, 20–30.

³ Les Grandes Puissances, 1983, 737–742.

⁴ HAA 121/2/92/6–12 об.; Archive du ministère de l'Europe et des Affaires étrangères, La Courneuve, France, Cote 117CPCOM/article 626/12–18 (далее: AMAE).

⁵ Перепечатка статьи в: «La Voix de l'Arménie» 1919, 103–104.

1917 по июнь 1918 г.»¹, подготовленной 11 марта 1919 г. для Клемансо и министра иностранных дел С. Пишона. Оценив ход боев на Кавказском фронте с 5–12 февраля по 4 июня 1918 г., Клемансо квалифицировал РА как младшего союзника Антанты в Первой мировой войне. Ультимативный Батумский договор был признан недействительным, поскольку он не был ратифицирован ни одной из сторон, а потом и дезавуирован Османской империей.

Помимо дипломатии, французы строили свою политику в Ресублике Армения на развитии торгово-экономических связей. Уже в середине февраля 1919 г. ее предприниматели потребовали активизации своего правительства, а известный горный инженер, геолог и археолог Жан-Жак де Морган обрисовал коммерческие перспективы в Персии, Армении и Грузии, когда товары отправятся в Марсель через Батум и Трапезунд². Франции предлагалось поддержать полную независимость РА и получить торговый путь Батум–Тифлис–Ереван–Джюльфа с линиями Батум–Тифлис–Баку и Трапезунд–Баберд–Эрзерум–Хой. Вывод британских войск из региона лишь активизировал политику Франции.

10 сентября 1919 г. депутат парламента Андре Лебей передал в МИД ноту «Французские интересы в Армении», одобренную правительством 16-го числа. Документ запрашивал министерского одобрения на создание частных Франко-армянского исследовательского банка и Франко-армянского общества импорта-экспорта. Получив официальную поддержку, 23 сентября было основано «Сосиете дю Манганез», нацеленное на вытеснение германского капитала. В конце ноября в Париже создали франко-русское «Коммерческое, промышленное и финансовое общество по России» с уставным капиталом в 50 млн. франков. В Закавказье и Армении торговали «Юнион Коммерсиаль Франко-Рюс», «Банк Коммерсиаль Рюс Пур ле Левант», торговые дома «Шабриер, Морель и Ко», «Панасье», «Сосьете Индустриель э Металлуржик дю Кокас», «Сосиете дю Манганез де Пари», «Ампер», французский «Опторг»³.

Дальнейший вакуум силы, ставший очевидным на II Лондонской конференции 12 февраля – 10 апреля 1920 г., заставил премьер-министров Франции А. Мильерана и Ж. Лейга отослать 12 февраля, 20 сентября и 4

¹ АМАЕ, 117СРСОМ/626/206–207, 211.

² «La Voix de l'Arménie» 1919, 80–83.

³ АМАЕ, 46СРСОМ/7/87; Documents diplomatiques, 1999, t. II, 217–218; HAA 200/1/85/107; Jevakhoff 2011, 204–213.

ноября 1920 г. три инструкции своим Верховным комиссарам в Тифлисе, в которых четко формулировалась политика их страны в отношении РА. Если раньше дипломаты занимались поддержкой Армении в ее противостоянии большевизму, то в феврале 1920 г. Верховный комиссар Франции в Закавказье граф Д. де Мартель получил задания по всем направлениям его деятельности. Ему следовало организовать кавказскую конфедерацию, чтобы затем обеспечить союз всего региона с независимой Арменией¹. Мильеран ждал похода большевиков в Закавказье и требовал усилить прозападный курс в крае, чтобы экспортировать свою квоту в 25% местной нефти. В Армении вызывали интерес вывоз кожи, хлопка, сельхозпродукции, разработка меди Каджарана и железная дорога от Джульфы к берегу Каспия.

Инструкция требовала от дипломатов ограничивать прорусские настроения в Армении и протурецкие в Азербайджане, укреплять их независимость и создавать тем самым поле для собственной деятельности. Второй документ Мильерана от 20 сентября 1920 г. был составлен через месяц после заключения Севрского договора². Его не отослали новому Верховному комиссару Д. А. Шевалье в силу внутренней обстановки. В этот раз Мильеран называл грозным большевистско-турецкое военное сотрудничество, требуя улучшить связь и обеспечить Армению с Грузией безвозмездной военной помощью.

Наконец, Инструкция Ж. Лейга от 4 ноября 1920 г. поручала Д. Шевалье объединить все силы Кавказа для борьбы против Советов. Республика Армения по-прежнему рассматривалась как будущий центр объединенной Армении, предусмотренной Севрским договором. Лейг считал, что Россия согласится с таким решением, поскольку новое государство будет нуждаться в защите и будет полезным в распространении московского влияния на Восток. Франция готова была предоставлять Еревану оружие и моральную поддержку, так как Республика Армения, стиснутая между XI Красной армией и вторжением кемалистов, находилась в критическом положении. Дипломату по-прежнему надлежало способствовать торговле и горному делу, чтобы обеспечивать Францию жизненно важным сырьем, а Ереванский армянский народный университет мог стать филиалом Парижского университета. Таковой, в целом, была французская политика в первой Республике Армения в 1918–1920 годах ее независимости.

¹ Documents diplomatiques, 1997, t. I, 170–174.

² Documents diplomatiques, 1999, t. II, 646–648.

БИБЛИОГРАФИЯ

Национальный архив Армении, Ереван, фонд 121, опись 2, дело 92; фонд 200, оп. 1, д. 20, 35, 85, 193, 209, 303, 576, 638; оп. 2, д. 49, 51; фонд 201, оп. 1, д. 45; оп. 2, д. 605; фонд 205, оп. 1, д. 619; фонд 275, оп. 5, д. 97, 101

Кертман Л.Е., Джозеф Чемберлен и сыновья, Москва, 1990, 544 с.

Ավետիսյան Մ. Ա., Նախիջևանի պատմության վավերագրեր (1889–1920 թթ.), ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1996, № 3, էջ 186–196:

Նախիջևան-Շարուրը 1918–1921 թթ., Փաստաթղթեր և նյութեր, խմբ. Վ.Ն. Ղազարեցյան, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 1993, № 1–2, էջ 24–387:

Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, 704 էջ:

Archive du ministère de l'Europe et des Affaires étrangères, Centre des Archives diplomatiques, La Courneuve, France, Correspondance politique et commerciale (1918–1940), Série E - Levant, Cote 46 Arménie, 1918–1940, article 7; Série Z - Europe, Cote 117 URSS 1918–1929, article 626.

Armenia in Documents of the U.S. Department of State, comp. and transl. G. Makhmourian, Yerevan, 2020, 560 p.

Documents diplomatiques français 1920–1932, 1920, tome I, Paris, 1997, 689 p.

Documents diplomatiques français 1920–1932, 1920, tome II, Paris, 1999, 750 p.

Documents on British Foreign Policy 1919–1939, ed. E.L. Woodward, R. Butler, 1st Series, in 27 vols., vol. 4, London, 1952, 841 p.

The Emergence of Humanitarian Intervention: Ideas and Practice from the Nineteenth Century to the Present, ed. F. Klose, Cambridge MA, 2016, 364 p.

Les Grandes Puissances, l'Empire Ottoman et les Arméniens dans les archives françaises (1914–1918), reun. A. Beylerian, Paris, 1983, 792 p.

Great Britain, Foreign Office Archives, Public Record Office, London, class 371, volume 3865, document 158987, file 150, index 34; vol. 4236, doc. 166415 App., file 151671, index 44; vol. 4239, doc. 166415 Encl., file 15167, index 44.

Hoover H., The Memoirs of Herbert Hoover. Years of adventure 1874–1920, New York, 1952, 496 p.

Hovannisian R., The Republic of Armenia, vol. III From London to Sèvres February – August 1920, Berkeley-Los Angeles-London, 1996, 534 p.

Jevakhoff A., Les russes blancs, Paris, 2011, 605 p.

Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1919. The Paris Peace Conference, in 12 vols., vol. III, Washington D.C., 1943, 1062 p.

Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1920, in 3 vols., vol. III, Washington D.C., 1936, 832 p.

Silverlight J.S., The Victor's Dilemma, Allied Intervention in the Russian Civil War 1917–1920, New York, 1970, 392 p.

United States National Archives, Washington D.C., Record Group 256, class 180.03101, document 19; class 184.021, doc. 7.

«La Voix de l'Arménie» 1919, Revue bi-mensuelle. Paris, 1er–15 Février, tome 2, N° 27-28, 128 p.

Պայանե Մախմուրյան (Հայաստան, Երևան)

1918–1920 ԹԹ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՄՆ-Ի, ՄԵԾ ԲՐԻՏԱՆԻԱՅԻ ԵՎ ՖՐԱՆՍԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱԿԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԻՋԱԿԵՏՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ 1918–1920 թթ. Հայաստանի Հանրապետություն, ԱՄՆ, Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա, միջազգային հարաբերություններ, 1919–1920 թթ. Փարիզի հաշտության կոնֆերանս:

Առաջին աշխարհամարտից հետո Մեծ Բրիտանիան, ԱՄՆ-ն ու Ֆրանսիան տարբեր եղանակներով էին հաստատվում Հայաստանի Հանրապետությունում: Բրիտանացիներն ակտիվորեն խառնվում էին Հայաստանի Հանրապետության ներքին գործերին և երբեմն իրենց կամքը թելադրում: Աշխարհագրական տեսանկյունով դիտարկելով հարցը՝ անգլիացիները ՀՀ տարածքներ հայտարարեցին Կարսի մարզն ու Նախիջևանը, բայց ՀՀ-ից զատեցին Ջանգեզուրն ու Արցախը: Ամերիկացիները գործադրեցին մարդասիրական ներթափանցում՝ տրամադրելով անվճար օգնություն ու վարկավորելով պետական բեռների գնումը: Նրանք բացեցին մանկատներ, հիվանդանոցներ ու արհեստանոցներ, որոնց արտադրանքը արտահանվում

էր Ամերիկա: ԱՄՆ-ը պատրաստակամութիւն հայտնեց նաև ստանձնելու Հայաստանի մանդատը, իսկ 1919 թ. նոյեմբերից անցավ ՀՀ անկախության անմիջական աջակցությանը: Նա ՀՀ-ի հետ կնքել է պաշտոնական առևտրային պայմանագիր, իսկ տեղում գործում էր Մերձավոր Արևելքում նպաստամատույց պետական կոմիտեն: Ֆրանսիացիները զարգացրին առևտրատնտեսական կապեր՝ Հայաստանի հումքի դիմաց վաճառելով զենք: Նրանք սատարում էին ՀՀ անկախությանը, հայկական էին ճանաչում Արցախը, Զանգեզուրն ու Նախիջևանը:

Gayane Makhmourian (Armenia, Yerevan)

THE REPUBLIC OF ARMENIA, 1918–1920, IN THE FOCUS OF THE POLITICAL CONTRADICTIONS BETWEEN THE USA, GREAT BRITAIN AND FRANCE

Keywords: Republic of Armenia 1918-1920, USA, Great Britain, France, international relations, Paris Peace Conference 1919-1920.

Great Britain, the USA and France applied different methods of installation in the Republic of Armenia. They were British military occupation, when they managed territorial conflicts by force, created Governorships and ousted Armenian troops. Defining borders on geographic basis, the British incorporated Kars Region and Nakhijevan in Armenia, but separated from it Zangezur with Karabakh. Americans organized humanitarian intervention. They provided charity and credited the sale of government cargo; opened shelters, hospitals and workshops with their production exported overseas. The USA welcomed an Armenian mandate, though from November 1919 its administration proceeded to the direct support of Armenian independence. Two sides concluded an official trade contract and the State-run Near East Relief worked on the spot. The French developed rational economic ties. Fierce anti-Bolsheviks, they bartered weapons for raw materials, supported Armenian independence with belonging of Artsakh (Karabakh), Zangezur and Nakhijevan to this nation. On 12 February and 20 September 1920, the Prime Minister A. Millerand compiled Instructions on the French policy in the RA. On 4 November the new Prime Minister G. Leygues wrote similar Instructions.

АРМЯНЕ БЕЛАРУСИ: ОТ ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА ЛИТОВСКОГО ДО СОВРЕМЕННОСТИ

История присутствия армян на территории Беларуси изучается главным образом с конца XX в. Научный интерес к данному вопросу появился в связи с различными миграционными процессами с конца 1980-х гг. Миграции стали также одним из факторов формирования современной армянской диаспоры Беларуси. Между тем история контактов и культурных связей между Арменией и Беларусью насчитывает более 500 лет. С XIV в. через белорусские земли проезжали армянские купцы, в период Великого княжества Литовского и Речи Посполитой переводчики-армяне служили при монарших дворах, а в городах селились ремесленники и купцы. В XVIII в. Ян (Ованес) Маджарский создал в Слуцке мануфактуру для производства «контушовых поясов», известных впоследствии как слуцкие. В этот период они были одним из узнаваемых элементов одежды шляхетских элит, а уже в XX и в начале XXI вв. стали одним из символов Беларуси. В XX в. многие армяне внесли значительный вклад в развитие образования, науки, культуры, техники, государственного управления в Беларуси. В период Великой Отечественной войны они воевали в составе антифашистского подполья, партизанских отрядов, участвовали в оборонительных боях и в освобождении Беларуси. В конце XX в. постепенно сложилась организационная структура армянского сообщества в стране. Современная диаспора сохраняет язык, культуру, традиции и активно участвует в общественной жизни. Армяне являются исторической этнической группой в Беларуси, проживающей на протяжении нескольких столетий и оказывающей значимое влияние на развитие страны.

Ключевые слова: армяне, Беларусь, Армения, Великое княжество Литовское, диаспора, этнические группы.

Интерес исследователей к истории и настоящему различных этнических сообществ является одним из существенных элементов развития

гуманитарных наук в Беларуси после 1991 г. В литературе предмета проживающие на территории Беларуси этнические группы как правило, подразделяются на «исторические» и «новые» (обычно указывается, что данные диаспоры сложились в XX в.). Такое деление не является формальным, но встречается в научных публикациях, журналистских текстах и публицистике. В существующем законодательстве при этом нет утверждённого списка признанных национальных групп или языков меньшинств, а все национальности признаются равноправными. Большинство исследователей, работающих в области гуманитарных наук, при этом используют упомянутое выше деление и считают, что армяне являются «новой» этнической группой в Беларуси, которая сложилась лишь в XX в.¹ Такое мнение связано главным образом с тем, что численность армян в Беларуси до XX в. была весьма скромной.

Действительно, в период средневековья и раннего Нового времени на территории Беларуси не сложились армянские общины с собственной инфраструктурой, однако присутствие отдельных армянских семей оказало существенное влияние на развитие экономики и культуры. Если обратиться к данным археологических исследований, то можно говорить о том, что, как минимум, опосредованные контакты между белорусскими и армянскими землями существовали уже в раннем средневековье. В статье Рипсимэ Джанполадян-Пиотровской, посвящённой найденным в 1958 г. стеклянным сосудам во время археологических раскопок в Новогрудке, указывается, что эти находки имеют общие черты византийского художественного стиля (понимаемого в широком смысле), а также прослеживаются определённые аналогии с сосудами, найденными в Двине и Ани. Данные предметы датируются XI-XII вв. и указывают на связи городов белорусских земель с Кавказом, Передней Азией и Византией².

Первоначальное эпизодическое появление армян на землях Великого княжества Литовского было связано с тем, что на территории Галиции, Подолии и Польши сложились армянские общины, которые активно контактировали между собой. Армянские купцы и переводчики играли важную роль в развитии торговли, политики и коммуникации между различными регионами Великого княжества Литовского (ВКЛ), а впоследствии - Речи Посполитой. Первые упоминания об армянах относят к XIV-XV вв., а с XVI в. можно говорить об их постоянном присутствии

¹ Беларусь. Этнічныя супольнасці, 2017, 142.

² Джанполадян 1961, 169-170.

на белорусских землях. С 1508 г. имеется свидетельство о появлении на территории современной Беларуси купцов и переводчиков – Беята из Каффы и Демьяна из Киева. Сын Демьяна, Ленька Демьянович постепенно стал частью шляхетской элиты Мозырского повета ВКЛ. К середине XVI в. его потомки также продолжали жить в Мозырском повете уже под фамилией Ленкевичи-Инногорские, а наибольший расцвет рода пришёлся на XVIII и XIX вв. При этом потомки Леньки Демьяновича на протяжении последующих столетий сохраняли сведения о своём предке и его этническом происхождении. В 1528 г. в документах был упомянут Богдан Орменчик в Мстиславском повете, а в XVII в. его потомки были известны как Арменчиковичи-Сутоцкие¹. К 1501 г. относится одно из первых упоминаний о существовании армянской общины в столице ВКЛ – Вильно². Кроме того, она упоминалась в документе короля и великого князя Сигизмунда II Августа в 1653 г.³, а также в документе папского легата Джованни Андреа Калигари в 1578 г.⁴. В XVIII в. самой известной армянской семьёй на белорусских землях были Маджарские – Ян (Ованес) и его сын Леон, которые в Несвиже и Слуцке создали знаменитую мануфактуру по производству «стамбульских», «контушовых» или «слуцких» поясов. Слуцкие пояса в XVIII в. стали неотъемлемым атрибутом шляхетского сословия, одним из символов «сарматской культуры» Речи Посполитой, а в XX в. и начале XXI в. стали также одним из признанных исторических символов Беларуси⁵. Фрагменты слуцких поясов в XVIII-XIX вв. стали одним из элементов литургических одежд духовенства Римско-католической церкви (орнаментов, стол, велумов). Некоторые из них хранятся в различных музейных собраниях Беларуси, например, это литургические ткани из костёла Пресвятой Девы Марии из деревни Репля Волковысского района Гродненской области (находятся в фондах Гродненского государственного музея истории религии). Одним из потомков Маджарских (по матери) был также знаменитый польский и белорусский композитор Станислав Монюшко⁶.

Приведённые факты позволяют утверждать, что присутствие армян на белорусских землях насчитывает более 500 лет. Если принять во

¹ Лісейчыкаў 2022, 176-178.

² Tichomirow 2016, 109.

³ Лісейчыкаў 2022, 178.

⁴ Tichomirow 2016, 109.

⁵ Лісейчыков, Глинский 2023, 10-26.

⁶ Хечоян 2023, 145.

внимание, что чаще всего именно длительное присутствие представителей какого-либо народа на определённой территории является одним из решающих факторов, чтобы признать его «историческим», то можно также утверждать, что армяне являются исторической этнической группой в Беларуси. Существенным фактором также является и то, что представители армянского народа внесли значимый вклад в развитие белорусских земель ещё со времён Великого княжества Литовского.

В связи с малочисленностью армянского населения в период ВКЛ и Речи Посполитой стоит также упомянуть об ассимиляционных процессах, которые выражались в принятии местных языков и обычаев. Конфессиональный фактор также играл немаловажную роль, так как после религиозной унии с Римско-католической церковью армяне Речи Посполитой в значительной степени стали армяно-католиками. Стоит отметить то, что при этом сохранение армянского обряда способствовало сбережению исторической памяти, литургического языка, традиции и связи с предыдущими поколениями.

В XIX - начале XX в. на белорусских землях отмечается присутствие различных выдающихся деятелей, имевших армянское происхождение. Кроме упомянутого уже Станислава Монюшко это были художник Ян Рустем, дворянин и дипломат Сергей Лашкарёв, генерал-лейтенант Григорий Лашкарёв, подполковник Валериан Мадатов и целый ряд других военных и гражданских деятелей, служивших на территории Беларуси в период Российской империи¹. Статистические сведения об армянах в этот период весьма фрагментарны. Из-за малочисленности они весьма редко включались в рубрики о национальности и вероисповедании, а в случае с переписью 1897 г. имеются определённые сложности в трактовке её результатов. Категория «национальность» в результатах переписи отсутствовала, а вместо неё указывался родной язык и вероисповедание. По нашим подсчётам, на территории пяти губерний (Виленской, Витебской, Гродненской, Минской и Могилёвской) проживало 258 представителей «армянских вероисповеданий» (верующих Армянской Апостольской церкви и армяно-католиков), из них 181 – армяно-католиков. Если же учитывать лишь декларацию о языке, то 106 человек указали армянский в качестве родного. Помня также о том, что территории губерний периода Российской империи не совпадают с современными государственными и административными границами, то в границах современной Беларуси

¹ Хечоян 2023, 146-148.

проживало 182 представителя двух «армянских вероисповеданий»¹. Согласно подсчётам Евгения Гуринова, в границах пяти губерний проживало 342 армянина, а границах современной Беларуси – 236 армян².

Переписи населения, которые проводились в XX в. на территории Беларуси, показывают рост численности армян. Согласно результатам переписи 1926 г. в Белорусской ССР (без западно-белорусских регионов) проживало 99 армян, а уже в 1939 г. – 1 841 армянин³. Польские переписи населения, которые проводились в западно-белорусских регионах в 1921 г. и 1931 г., также фиксировали небольшое число армян, но, к сожалению, в общих опубликованных результатах они не были отражены⁴.

В период между Первой и Второй мировыми войнами значимыми государственными и военными деятелями Белорусской ССР были армяне Александр Мясников (Мясникян) – революционер, партийный и государственный деятель, председатель Центрального бюро Коммунистической партии (большевиков) Белоруссии, председатель ЦИК Советской Беларуси и нарком по военным делам и Гая Гай (Гайк Бжишкянц) – военачальник, участник Гражданской и Советско-польской войны, начальник военного гарнизона Минска в 1924-1925 гг.⁵.

Представители армянского народа принимали участие на всех этапах Великой Отечественной войны: в начальном этапе военных действий, подпольном и партизанском движении, в освобождении Беларуси от немецко-фашистских захватчиков. Так, около 200 армян принимало участие в обороне Брестской крепости в 1941 г., свыше 650 армян боролись с врагом в подпольном и партизанском движении⁶. В настоящее время установлено, что более 3 400 армян погибло или пропало без вести в Беларуси в период Великой Отечественной войны, свыше 2 200 армян получили боевые ордена и медали за подвиги, совершённые в Беларуси, из них 15 армян были удостоены звания Героя Советского Союза⁷. Значительный вклад в освобождение Беларуси внесли маршал И. Х. Баграмян, маршал А. Х. Бабаджанян, генерал С. А. Сардаров и другие⁸.

¹ Tichomirow 2016, 110-111.

² Гуринов 2023, 133.

³ Tichomirow 2016, 111.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

⁶ Tichomirow 2016, 111; Хечоян 2023, 149.

⁷ Хечоян 2023, 149.

⁸ Tichomirow 2016, 112.

В послевоенный период численность армян росла и в 1959 г. уже составляла 1 759 чел.¹. В основном это были военные и бывшие партизаны, которые осели после войны в Беларуси и продолжили работу в различных сферах промышленности, сельского хозяйства, связи, науки и культуры, а также специалисты, которые прибывали для восстановления экономики и развития различных её отраслей в последующие десятилетия. Белорусские армяне внесли значимый вклад в развитие строительной отрасли, промышленность, связи, фундаментальной науки, среднего и высшего образования, медицины в 1960-1980-е гг.

В 1970 г. численность армян в Белорусской ССР составляла 2 362 чел., в 1979 г. - 2 751 чел. Согласно данным последней советской переписи населения 1989 г., в Беларуси уже проживало 4 993 армянина². Резкий рост численности представителей армянского народа был тесно связан с миграционной активностью во второй половине 1980-х гг., вызванной, главным образом, межэтническими конфликтами в различных регионах Советского Союза. Основная часть армян прибыла в Беларусь в три этапа: после погрома в феврале 1988 г. в Сумгаите и январе 1990 г. в Баку; после 1990 г. и конфликта в Нагорно-Карабахской автономной области и Шаумяновском районе Азербайджанской ССР (Арцахе); после вооружённых конфликтов в Грузии (грузино-абхазская война 1992-1993 гг.), Чечне, Таджикистане и других регионах. Также определённая часть армян переселялась из других республик СССР по экономическим и социальным причинам³. Среди факторов, способствовавших миграции отмечаются следующие: личные знакомства и наличие уже налаженных социальных связей среди армян Беларуси, стабильная социальная ситуация, высокий уровень образования и социальных навыков, хорошее знание русского языка и общее толерантное отношение населения. Также немаловажным фактором, повлиявшим на миграцию, было землетрясение в Армении 7 декабря 1988 г. – одно из наиболее трагических событий конца 1980-х гг.

Все эти факторы привели к значительному увеличению численности армянского населения в Беларуси. Первая перепись населения, проведённая в независимой Беларуси в 1999 г., показала увеличение численности армян в более чем в два раза - 10 191 чел.⁴. В последующие десятилетия

¹ Там же.

² Там же, 112-113.

³ Там же.

⁴ Там же, 113.

численность армянского населения в Беларуси стабилизировалась: согласно данным переписи 2009 г., в Беларуси проживало 8 512 армян¹, а в 2019 г. – 9 392 армянина².

Существенные демографические изменения, произошедшие с армянским сообществом в Беларуси в 1980-1990-е гг., были одним из факторов, повлиявших на формирование организационной структуры армянской диаспоры. Другим важным фактором была политика «перестройки» и изменение отношения руководства республики к вопросу национальных меньшинств. До второй половины 1980-х гг. в Белорусской ССР основные этнические сообщества не могли создавать собственные национально-культурные объединения, язык национальных меньшинств не преподавался в школах, не велась работа по поддержанию культуры и этнического самосознания. На фоне активности местных польского, литовского, татарского, русского и других сообществ армяне также начали процесс организационного оформления собственной диаспоры. Помощь пострадавшим от землетрясения в 1988 г. была существенным толчком в этом процессе. В 1990 г. первым было зарегистрировано Минское городское армянское культурно-просветительное общество «Айастан», которое первоначально действовало в качестве структурного подразделения Фонда культуры Белорусской ССР, а с 1992 г. действует как самостоятельная организация. Основателями организации были хореограф и деятель культуры Мамикон Киракозов, театровед Левон Егаян, художник Левон Дарбинян, архитектор и преподаватель Армен Сардаров, художник Грегор Данелян, инженер Георгий Егиазарян. Общество «Айастан» ведёт большую организационную, культурно-просветительскую работу, активно представляет армянскую диаспору на мероприятиях не только в Минске, но и по всей Беларуси. С 1998 г. при обществе существует фольклорный ансамбль «Эребуни» (с октября 2005 г. работает при Республиканском центре национальных культур). В репертуаре коллектива – танцы и хореографические постановки, демонстрирующие всё многообразие армянского фольклорного и современного танцевального искусства. Руководителем ансамбля является Рузанна Аванесян³. Важным элементом деятельности армянской диаспоры в Минске является передача знаний молодому поколению. С 2006 г. в Минске действует армянская воскресная

¹ Там же, 113.

² Итоги, 2021, 228.

³ Tichomirow 2016, 116.

школа, где преподают армянский язык, армянскую литературу, историю Армении, народные песни и танцы. Сохранение родного языка, передача традиции новым поколениям является одним из главных элементов поддержания этнического самосознания, связью с исторической родиной – Арменией. С 2007 г. в Минске также действует детский танцевальный ансамбль «Аревик». В других городах Беларуси также были созданы общественные организации армянской диаспоры – общественная организация армян «Урарту» в Бобруйске, областное благотворительное армянское общественное объединение «Масис» в Могилёве, региональное общественное объединение армян «Мусалер» в Гродно. Значительную деятельность по поддержанию национального самосознания, научному изучению истории армян в Беларуси проводит Фонд арменоведческих исследований «Анив» (генеральный директор Армен Хечоян). Фонд проводит международные научные конференции, активно занимается исследовательской и издательской деятельностью, популяризацией вклада армян в историю Беларуси и сопредельных стран.

Армянская диаспора Беларуси принимает активное участие в различных культурных мероприятиях, направленных на поддержание и развитие традиций и культуры этнических сообществ. С 1996 г. в Гродно каждые два года проводятся заключительные мероприятия Республиканского фестиваля национальных культур, которые привлекают большое число участников и зрителей. В течение двух лет представители различных этнических сообществ выступают на отборочных турах на региональном уровне и на мероприятиях в Гродно представляют свои диаспоры. Каждое сообщество участвует в организации своего подворья в историческом центре Гродно, где демонстрирует различные обряды, танцы, песни, национальную кухню, литературу и знакомит с ними широкий круг зрителей. Армяне Беларуси с самого начала активно участвуют в этом мероприятии, организуют своё подворье, а армянские коллективы получают заслуженные награды и внимание зрителей. Культурные мероприятия, направленные на поддержание самосознания национальных диаспор, проводятся и в других городах. Например, в Минске, в Верхнем городе проводится цикл дней культуры различных народов, в том числе и армянского, который пользуется большой популярностью. Армянская диаспора Беларуси участвует также в создании художественных выставок в музеях и галереях Беларуси, проведении концертов на различных сценических площадках, научных и просветительских форумах. В 2008-2011 г. издавалась газета

армян Беларуси «Миасин», которая в настоящее время функционирует как интернет-издание.

Фактором, влияющим на узнаваемость армянской диаспоры в Беларуси, является также то, что на профессиональной сцене страны в последние десятилетия работают певцы и музыканты армянского происхождения: Стелла, Искуи Абальян, Павел Аракелян, Егиазар Фарамян (в 2010 г. в составе группы «3+2» представлял Беларусь на конкурсе песни Евровидение), Владимир Арутюнян. В 2024 г. на конкурсе песни Евровидение Армению представляла группа «Ladaniva», солисткой которой является Жаклин Багдасарян, длительное время жившая в Минске и получившая там музыкальное образование.

В 1991 г. в Минске на Военном кладбище был установлен хачкар, посвященный памяти жертв землетрясения 1988 г., в 2015 г. в Бресте и Могилёве были установлены хачкары к 100-летию геноцида армян в Османской империи, в 2018 г. в Городке (Витебская область) был открыт бюст маршала И. Х. Баграмяна¹. В 2004 г. в Минске была зарегистрирована религиозная община Армянской Апостольской церкви «Святой Григорий Просветитель», ведётся активное строительство здания церкви. Видимые места памяти важны для армянской диаспоры Беларуси, они подчёркивают её связь с традициями предков и знакомят других жителей страны с армянским культурным наследием.

Армяне являются исторической этнической группой в Беларуси и проживают на её территории более 500 лет. Представители армянского народа, несмотря на свою малочисленность в период средневековья и Нового времени, внесли значимый вклад в развитие политической, экономической и культурной жизни белорусских земель. Современная армянская диаспора в Беларуси как организованное сообщество сложилась в конце XX – начале XXI вв. В 1980-е – начале 1990-х гг. проходил процесс организационного оформления диаспоры, в 2000-е гг. стабилизировалась численность армянского населения, активизировалась культурная деятельность, начался процесс межкультурного диалога, с 2010-х гг. происходит процесс большего самосознания, изучения собственного прошлого в Беларуси, расширяются возможности для саморепрезентации диаспоры, поддержания и развития культуры и традиций.

¹ Хечоян 2023, 151.

БИБЛИОГРАФИЯ

Беларусь. Этнічныя супольнасці / Гурко А. В. [і інш.], Мінск, 2017, БелЭн, 164 с.

Гуринов Е., Численность армян, проживавших в границах современной Беларуси, по данным переписи населения Российской империи 1897 г. // Сборник материалов международной научной конференции «От Балтики до Чёрного моря: армяне в культурных, экономических и политических процессах»: материалы междунар. науч. конф. (Ереван, 15–18 октября 2018 г.) / сост. и отв. ред. Т. Саргсян; Фонд развития и поддержки арменоведческих исследований «Анив», Москва, 2023, ИД «Арк Медиа», с. 130-135.

Джанполадян Р., Два стеклянных сосуда из Новогрудка // Византийский временник. Т. XIX, Москва, 1961, с. 166-171.

Итоги переписи населения Республики Беларусь 2019 года. Вынікі перапісу насельніцтва Рэспублікі Беларусь 2019 года. Статистический сборник, Т. 2, Минск, 2021, «Альтиора Форте», 487 с.

Лисейчиков Д., Глинский Е. Маджарские: армянский род в истории Беларуси, Ереван, Минск, 2023, Фонд «Анив», Национальный исторический архив Беларуси, 487 с.

Лісейчыкаў Д., Армяне ва ўсходніх ваяводствах Вялікага Княства Літоўскага ў XVI-XVIII стст. // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі: матэрыялы VIII Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі (Полацк, 1-2 лістапада 2022 г.), Полацк, 2022, Полацкае кніжнае выдавецтва, с. 175-180.

Хечоян А., Армяне в Беларуси: краткий исторический обзор // Сборник материалов международной научной конференции «От Балтики до Чёрного моря: армяне в культурных, экономических и политических процессах»: материалы междунар. науч. конф. (Ереван, 15–18 октября 2018 г.) / сост. и отв. ред. Т. Саргсян; Фонд развития и поддержки арменоведческих исследований «Анив», Москва, 2023, ИД «Арк Медиа», с. 143-153.

Tichomirow A., Armenians in Belarus Today and in the Past // Armenians in Post-Socialist Europe, ed. by K. Siekierski and S. Troebst, Köln, Weimar, Wien, 2016, Böhlau Verlag, p. 107-120.

ԲԵԼԱՌՈՒՍԻ ՀԱՅԵՐԸ. ԼԻՏՎԱԿԱՆ ՄԵԾ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՓՈՒԼԸ

Բանալի բառեր՝ հայեր, Բելառուս, Հայաստան, Լիտվական մեծ իշխանություն, սփյուռք, էթնիկական խմբեր:

Բելառուսի տարածքում հայերի ներկայության պատմությունն ուսումնասիրվել է հիմնականում 20-րդ դարի վերջից: Այս հարցի նկատմամբ գիտական հետաքրքրություն է առաջացել հատկապես 1980-ականների վերջից՝ կապված տարբեր միգրացիոն գործընթացների հետ: Միգրացիան դարձել է նաև Բելառուսում ժամանակակից հայկական սփյուռքի ձևավորման գործոններից մեկը: Մինչդեռ Հայաստանի և Բելառուսի միջև շփումների և մշակութային կապերի պատմությունը ավելի քան 500 տարվա պատմություն ունի: Հայ վաճառականները Բելառուսի տարածքով անցել են 14-րդ դարից սկսած: Լիտվայի Մեծ իշխանության և Ռեչ Պոսպոլիտայի ժամանակաշրջանում հայերը թագավորական արքունիքում ծառայել են որպես թարգմանիչներ: 18-րդ դարում Յան (Հովհաննես) Մաջարսկին Սլուցկում ստեղծել է «կոնտուշ գոտիների» արտադրության արտադրամաս, որը հետագայում հայտնի դարձավ որպես Սլուցկի գոտիներ, որոնք ավելի ուշ դարձան Բելառուսի խորհրդանիշներից մեկը: 20-րդ դարում հայերը նշանակալի ներդրում են ունեցել Բելառուսի կրթության, գիտության, մշակույթի, տեխնոլոգիաների և պետական կառավարման զարգացման գործում: Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին նրանք կռվել են հակաֆաշիստական ընդհատակյա, պարտիզանական ջոկատների կազմում, մասնակցել պաշտպանական մարտերին և Բելառուսի ազատագրմանը:

Բելառուսի ժամանակակից հայկական սփյուռքը պահպանում է իր լեզուն, մշակույթը, ավանդույթները և ակտիվորեն մասնակցում հասարակական կյանքին:

ARMENIANS OF BELARUS: FROM THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA TO THE PRESENT DAY

Keywords: Armenians, Belarus, Armenia, Grand Duchy of Lithuania, diaspora, ethnic groups.

The history of the presence of Armenians in Belarus has been studied mainly since the end of the 20th century. Scientific interest in this issue arose in connection with various migration processes since the end of the 1980s. Migrations also became one of the factors in the formation of the modern Armenian diaspora in Belarus. Meanwhile, the history of contacts and cultural ties between Armenia and Belarus goes back more than 500 years. Since the 14th century, Armenian merchants passed through Belarusian lands, during the period of the Grand Duchy of Lithuania and the Polish-Lithuanian Commonwealth, Armenian translators served at the royal courts, and artisans and merchants settled in the cities. In the 18th century, Jan (Ovanes) Madzharsky created a manufactory in Slutsk for the production of “kontusch belts”, later known as Slutsk belts. During this period, they were one of the recognizable elements of clothing of the nobelmen, and already in the 20th and early 21st centuries they became one of the symbols of Belarus. In the 20th century, many Armenians made a significant contribution to the development of education, science, culture, technology, and public administration in Belarus. During the Great Patriotic War, they fought as part of the anti-fascist underground, partisan detachments, participated in defensive battles and in the liberation of Belarus. At the end of the 20th century, the organizational structure of the Armenian community in the country gradually took shape. The modern diaspora preserves the language, culture, traditions, and actively participates in public life of Belarus. Armenians are a historical ethnic group in Belarus, living for several centuries and exerting a significant influence on the development of the country.

ОСЕТИНСКИЙ НАРТСКИЙ ЭПОС - ТРАДИЦИИ ВОСПИТАНИЯ И ПРОБЛЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ¹

На протяжении многих веков осетинские эпические сказания о нартах были своеобразным институтом воспитания подрастающих поколений: с самого раннего возраста в сердце и ум ребенка проникали дух, идеалы, стремления народа, творчески отраженные в эпосе. В наше время ценность использования нартского эпоса в качестве содержательной основы этнопедагогизации учебно-воспитательного процесса учебных заведений региона особенно велика, так как в условиях глобализации и нивелировки культурного разнообразия служит одним из рычагов противостояния тотальной вестернизации жизни и образования. В таких условиях эпический материал, художественно притягательный и понятный для учащихся, позволяет пробудить интерес к этническим корням, мифологическим образам, этическим нормам и символам. Доля национально-регионального компонента в общем объеме содержания образования хотя и невелика, но вполне позволяет заложить добрую основу в душу и поведенческий стереотип ребенка, а обращение к нартскому эпосу, мощному пласту осетинского этнокультурного наследия, будит историческую память и формирует духовно-нравственный стержень.

Ключевые слова: этнокультурное образование, осетинский нартский эпос, этнопедагогика, образование, фольклор, традиции народного воспитания.

В настоящее время в сфере образования формируются тенденции, отражающие, с одной стороны, закономерности мирового педагогического процесса, с другой - национально-региональные особенности, обусловленные историческими, демографическими, экономическими,

¹ Статья выполнена в рамках тем НИР: «Общегражданские и этнокультурные ценности в образовании российской молодежи: поиск баланса» (в рамках Программы научных исследований, связанных с изучением этнокультурного многообразия российского общества и направленных на укрепление российской идентичности, 2023-2025 гг.); «Народы Северного и Южного Кавказа: цивилизационные и этнокультурные взаимодействия».

этнокультурными факторами, менталитетом народа. В условиях актуализации вопросов стратегии формирования личности подрастающих граждан страны важно выявление содержания и практических средств, методов и приемов этнокультурного образования и просвещения в многоэтнической и многоязычной России, и, в первую очередь, рассмотрение фольклорного эпического наследия каждого региона как содержательной основы этнокультурного образования.

Для Осетии рассмотрение содержательной основы этнокультурного образования учащихся предполагает прежде всего анализ традиций воспитания, отраженных в национальном эпосе «Нарты», который на протяжении веков был эффективным средством и важным фактором формирования духовности. И здесь нам представляется важным сделать акцент на степени полноты, архаичности и степени соотнесенности эпоса и истории осетин, озвученный самым авторитетным нартоведом – В.И. Абаевым: «В системе многонационального нартовского эпоса народов Кавказа осетинские нартские сказания представляют собой наиболее архаичную и полную версию, в яркой художественной форме отразившую историю, этнографию, психологию и нравы народа»¹.

Осетины, вошедшие в историю Европы и Азии под именем алан, вплоть до XX века сохранили свой древний эпос, в образной художественной форме запечатлевший жизнь народа от родового строя до периода феодальной раздробленности средневекового Аланского царства. Первые документальные записи осетинских нартских сказаний, произведенные В. Цораевым и Д. Чонкадзе, были переведены на русский язык, прокомментированы и опубликованы российским академиком А. А. Шифнером в приложении к 14-му тому «Записок Академии наук» в 1868 году в Санкт-Петербурге. Неоценимый вклад в сохранение осетинского эпического наследия внесли академики А.М. Шегрен и В.Ф. Миллер, а также первые представители осетинской интеллигенции².

После появления серии письменных фиксаций нартские сказания становятся объектом лингвистического, фольклористического и культурологического изучения. Научный инструментарий этих наук позволил ученым сделать выводы относительно их возникновения, форм и

¹ Нарты, 1990, 4.

² Калоев 1999, 147-152; Чибиров 2018, 5-14.

ареала бытования, степени архаичности и исторической обусловленности, особенностей поэтики и сюжетно-фабульного разнообразия¹.

Наряду с этим во многих нартоведческих работах содержались и ремарки относительно их воспитательного значения, однако объектом специального этнопедагогического изучения они стали лишь в последние полвека, когда сформировалась этнопедагогическая научная школа, был изложен ее основной понятийный аппарат и появились работы по теории и методологии этнопедагогических исследований. Это, прежде всего, исследовательские работы академика Г.Н. Волкова, начиная с середины XXв., а также работы учеников его научной школы, в которых анализируются сквозь призму этнопедагогики соответствующие пласты этнокультурного наследия народов страны². Как правило, структура всех этих работ – двухаспектна: в них, во-первых, происходит выявление этнопедагогического потенциала эпоса, конкретизируются специфические, национально-особенные вопросы этнологии детства: выявление методов, средств и форм народного воспитания, периодизация формирования личности ребенка от рождения, младенчества и до юности; во-вторых, предлагается методологическое преломление материала для учебной аудитории, – а это не только адаптирование текстов эпоса, но и методика подготовки преподавателя к работе с данным материалом; разработка учебной модели оптимального освоения данного пласта народной культуры, проведение экспериментальной работы по выявлению педагогических условий успешного обучения.

Авторы статей, монографических изданий и диссертационных исследований по этнопедагогике работают над эпическим материалом в двух направлениях: 1) методика преподавания и изучения собственно эпоса в учебных заведениях с целью наилучшего и всестороннего освоения знаний по данному предмету; 2) изучение материала с целью выявления в нем специфики национального народного воспитания, использование его как средства воспитания тех или иных личностных качеств учащихся (трудовое, экологическое, духовно-нравственное, патриотическое воспитание).

Еще один аспект изучения данного материала – освоение его не только в моноэтническом, но и в региональном аспекте, – сравнительно-сопоставительное рассмотрение осетинского эпоса и эпоса соседних или

¹ Абаев, 1990, 7-77; Калоев 1999, 145-166.

² Волков, 1999.

родственных народов. Такие разработки в основном предназначены для углубленной кружковой работы и как основа спецкурсов для студентов, специализирующихся в соответствующих областях научного и педагогического знания.

Анализ работ по этнопедагогике осетинского нартского эпоса позволяет констатировать, что объективно воспитательное действие эпоса выражалось в том, что он реально формировал мировоззрение подрастающих поколений, был той духовной эстафетной палочкой, передавая которую, поколения обогащались опытом предков и сами вносили в него свой вклад. При кажущейся казуальности в сюжетах фабульных построениях и характерах героев эпоса нет несогласованности: и сказания, и циклы сказаний, дополняя друг друга рисуют эталонные для осетин типы совершенной личности – война, охотника, матери и т.д. А суммарный идеал героев нартских сказаний стал эталонным: «...повсюду наивысшей похвалой человеку было сравнение его с нартом», – отмечает французский ученый Жорж Дюмезиль¹.

Аналитическая работа с эпическим материалом выводит исследователя на важное этнопедагогическое понятие – эталон, идеал, идея совершенной личности в эпосе². А важно оно потому, что является ключевым моментом во всем процессе воспитания. В современной мировой педагогической науке существует целый ряд определений воспитания, которые все без исключения имеют одну общую составляющую: в них воспитание рассматривается как целенаправленный процесс формирования личности. Цель формирования граждан и их мировоззрения присуща любому обществу. Как «...суммарное, синтетическое представление о целях народного воспитания» предлагает рассматривать народный идеал совершенного человека Г.Н. Волков, подчеркивающий, что «... нравственный идеал несет в себе громадный социальный заряд, играя очищающую, призывающую, мобилизующую, вдохновляющую роль»³.

Не имея образовательных концепций и учебно-воспитательных стратегий, создатели нартского эпоса свои воспитательные цели вкладывали в образы идеальных эпических героев, обладающих предпочтительными чертами характера и эталонным поведением. Создатели эпоса наделили образы идеальных героев Нартиады качествами, которые позволили им

¹ Дюмезиль 1976, 7.

² Волков 1999, 47-63.

³ Волков 1999, 47.

стать действенным средством, фактором воспитательного воздействия на подрастающие поколения, привития предпочитаемых в данном социуме черт личности. Любовь к свободе, чувство товарищества, долга и ответственности, бесстрашия и находчивости в бою с врагами, уважение к женщине, к старшим, – основные характеристики нартских героев. Они звучат из уст старейшин нартв: «Нарты до тех пор были нартами, пока умели умирать за свой народ ..., сдерживали свои страсти ..., когда из уст нартвского человека можно было услышать только правду ..., когда были воздержаны в еде, знали меру в питье ронга, пока умели почитать старших»¹. Именно эти эталонные черты были призваны формировать характер горца. Совершенно непререкаемы в эпосе вошедшие в пословичные клише и функционирующие в современной осетинской паремиологии предпочтительные личностные качества, носителем которых, как указывал В.И. Абаев, является нарт Батрадз: доблесть в бою, воздержанность в пище, уважение к женщине².

Пример воспитания силы воли, сопряженный с формированием здорового образа жизни и экологического мировосприятия в сюжете Батрадзовского цикла «Собрание нартв или кто из нартв самый лучший» сопряжен с созданием поисковой ситуации, пробуждающей познавательный интерес слушателя: «Целую неделю пировали нартв. Батрадза посадили так, что ни до одного кушанья и ни до одного напитка не смог он дотянуться. Всю неделю сидел на пиру Батрадз, и ни кусочка еды и ни глотка ронга не попало в рот его, но пел он веселее всех и плясал лучше всех. – А где научился ты умеренности в пище и питье? – спросили Батрадза.», – после такой интригующей преамбулы следует ответ призванный запечатлеться в сознании: «– Было это давно, еще в молодости моей, – ответил он. – Однажды на привале послали старшие нас, младших, за водой. Дорогой один из нас споткнулся о какой-то маленький комочек, похожий на сморщенный кожаный мешок. Прихватили мы этот мешочек, чтобы набрать в него лишней воды, подошли к роднику, который бежал со скалы, наполнили наши кувшины и подставили наш мешочек. Катится вода в мешок, и чем больше наливается в него воды, тем больше он растягивается, но доверху так и не наполнился. Принесли мы воды, напились охотники, и тут мы спросили старших: «Что это за удивительный мешок, который можно без конца растягивать?» Долго рассуждали бывалые

¹ Нарты 1990: 423.

² Абаев 1990: 38.

люди и рассматривали этот мешочек. И решили они, что это человеческий желудок. На всю жизнь запомнился мне этот случай! «Чрезмерная еда – лютая чума!» – сказал я себе и стал приучать себя с тех пор к умеренности, стал закалять свой желудок. Хлеб разламывал я на четыре части, и сначала съедал я только три четверти. А силы у меня не убавилось, и работал я по-прежнему. Потом стал я откладывать еще одну четверть, и оказалось, что полхлеба так же утоляет голод, как и целый хлеб»¹. Нельзя сказать, что этот эпизод потерял свою актуальность; в детской аудитории, как правило, он находит своего внимательного слушателя.

Важной составляющей стороной идеала человека является потребность самосовершенствования. Психологи возникновения в человеке какой-либо потребности связывают с неудовлетворенностью человека чем-либо, со стремлением человека достичь соответствующей цели. Потребности, как и идеалы, носят конкретно-исторический характер. Понятно, что каждая эпоха вырабатывает свою систему потребностей; и само собой разумеется, что идеальные герои нартовского эпоса осетин в художественно-образной форме отразили определенные потребности соответствующего общественного развития. Так, например, еще один герой нартского эпоса – Сослан, как и Батрадз, осознавая свое несовершенство, стремясь отвечать духу времени, подвергает себя закалке. Оценка героем своего физического состояния и стремление к совершенству, неуязвимости происходит из потребности определенного вида деятельности – героического, необходимого ему для защиты всего нартовского народа, для соответствия требованиям героической эпохи. В эпосе выделяются четыре завета богатырства (героизма): любовь к своему народу, защита его от врага; деятельная помощь своим боевым друзьям, товарищам; воинская доблесть; забота о своей чести, высокое сознание своего достоинства (Нарты 1990: 278-280). Эти признаки героизма в органическом единстве образуют стержень идеала нартовского эпоса осетин. Идеальными мужчинами в эпосе являются Урузмаг, Сослан, Батрадз, Ацамаз, каждый из которых совершил героические подвиги во имя общества, в котором он живет.

В сказании «Собрание Нартов, или кто из Нартов самый лучший» наиболее полно высвечивается проблема идеала. На совете (собрании) старейшин нарты создают словесный образ идеального нарта. Этот образ относительно прост, но достаточно возвышен и социально значим,

¹ Нарты 1990, 275.

качества идеального члена родовой общины придают ему пассионарность: он дает людям нравственные ориентиры, проявляя функцию социального контроля, оберегая от социального аутсайдерства. Только обладая такой целью можно было быть адекватным вызовам эпохи. «Целостный образ идеального человека, созданного творцами нартовского эпоса осетин, – пишет Дробницкий О.Г., – носит программный характер»¹.

Эпос не только создает образ идеального человека, но и указывает пути и средства достижения человеком такого идеального состояния. Выше уже отмечалось, каким образом Батрадз достигает такого совершенства. Но даже признав Батрадза абсолютным идеалом, нарты продолжают проверять его право на звание самого лучшего из соплеменников, немалые трудности и препятствия преодолевает Батрадз, доказывая нартам свое право носить это имя. Педагогически сфокусированное внимание современных учащихся позволит уловить достаточно прозрачный эпический подтекст: быть героем – это постоянная работа над собой, борьба, труд; здесь нет почивания на лаврах.

В образе нарта Батрадза кроется всегда соседствующая с эпическим обликом гармоничного человека еще одна важная универсалия совершенной личности – связь внешней красоты, физического совершенства с духовно-нравственной наполненностью и острым умом. Примечательно, что красивый и отважный стальной Батрадз, закаленный в небесной кузнице Курдалагона, – выдающийся воин и защитник нартов, – вместе с тем и умен, и справедлив. Его эпическая притягательность заключается не только в его необычайных физических способностях, но и в правоте того дела, за которое он борется, защищая свой народ. Для сравнения: физически сильные, но нравственно несостоятельные противники нартов всегда терпят поражение.

Умственные способности человека, нарты высоко ценили и подчас ставили выше физических, человеку внушалась вера в свои силы, подчеркивалось значение познавательной активности в умственном развитии, приветствовался интеллектуальный поиск. В эпосе часто звучат вопросы: «Что это такое? Чем это вызвано? Почему это так?».

В отдельных сюжетах нартского эпоса заметную роль играют загадки, иносказательный язык. Язык эпоса пестрит благопожеланиями, пословицами и поговорками, резюмирующими основные идеи нартиады. Речь эпических героев пронизана мудрыми афоризмами, столетиями

¹ Дробницкий 1977, 48.

звучащими в их устах. Этот фактор – максимальная близость к разговорному языку и паремическому фольклору – также способствовал реалистичности нартского эпоса, проникновению его вековой мудрости в обыденное мышление посредством эпических образов, метафор, афористических поучений и наставлений. Известный иранист, выдающийся исследователь осетинского нартского эпоса В.И. Абаев пишет: «Можно сказать, что у осетина прошлых веков было два «университета»: одним из них была жизнь, другим – эпос. Но между этими двумя «университетами» не было никакой пропасти, никакого разлада. Жизнь сама была насыщена эпическим духом, а эпос – это была сама жизнь, преломленная сквозь призму народно-поэтического вымысла... Великую свою воспитательную силу эпос не утратил вплоть до наших дней»¹.

В нартском эпосе фактором воспитания молодого поколения были семья, род и общественное самоуправление «ныхас», которые успешно социализировали подрастающие поколения. Это был тот элемент реальной действительности создателей эпоса, который, по словам В.И. Абаева «властно вторгается в мифы», и именно поэтому «всякий народный эпос – это не только собрание мифов и сказок, но и ценный исторический источник». Этот исторический источник нартоведы датируют хронологическим периодом от античности до позднего средневековья, а территориально прикрепляют к югу России и Северному Кавказу, на котором в этот период шел процесс воздействия индоевропеизации на северокавказские племена восточноиранских диалектов, носителями которых последовательно являлись киммерийцы, скифы и сармато-аланы. «В результате этого процесса, – отмечает С.А. Арутюнов, – не только вся равнинная часть Северного Кавказа к 10–12 векам н.э. оказалась занятой Аланами, но по речным долинам они проникали глубоко в горные области и оказывали ассимилирующее воздействие на проживавшие здесь северокавказские племена»². Отмечая, что именно к этому периоду относится христианизация алан, С.А. Арутюнов констатирует, что христианство не пустило в аланской среде столь глубоких корней, как в Грузии и Армении: «Видимо, основным выразителем этнической идеологии здесь продолжали оставаться понятия и ценности скифо-сарматского язычества, нашедшие свое более яркое выражение в нартском эпосе. Мы вовсе не хотим здесь абсолютизировать ни восточноиранскую принадлежность Алан,

¹ Абаев 1990, 72.

² Арутюнов 1994, 129.

ни иранскую или скифо-сарматскую принадлежность нартского эпоса. Вполне возможно, что тесно связанные с кочевым миром евразийских степей, аланы еще с гуннского времени включали в свою этническую культурную общность существенные неиранские, в частности, тюркские компоненты. Несомненно, что во всех вариантах нартского эпоса тесно переплетаются мотивы глубокой древности с отголосками исторических событий эпохи средневековья, иранские внекавказские образы и сюжеты – со специфическими горскими кавказскими. Но все же основной стержень Аланского и «нартовского» этнокультурного достояния нельзя определять иначе, как продолжающие скифо-сарматские культурные традиции»¹.

На протяжении многих веков сказания о нартах были и своеобразным институтом воспитания детей: с раннего возраста в сердце и ум ребенка проникал могучий творческий дух народа, отраженный в эпосе, его взгляды на жизнь, идеалы, стремления. В наше время ценность использования нартского эпоса в качестве содержательной основы этнопедагогизации учебно-воспитательного процесса учебных заведений региона особенно велика, так как глобализация и массовая культура нивелируют до безликости цивилизационное и культурное разнообразие, поддаваясь тотальной вестернизации жизни и образования. В таких условиях эпический материал, художественно притягательный и понятный для учащихся, позволяет пробудить интерес к этническим корням, мифологическим образам, этическим нормам и символам. Доля национально-регионального компонента в общем объеме содержания образования хотя и невелика, но вполне позволяет заложить добрую основу в душу и поведенческий стереотип ребенка, а обращение к нартскому эпосу, мощному пласту осетинского этнокультурного наследия, будит историческую память и формирует духовно-нравственный стержень.

Рассмотрение нартского эпоса сквозь призму этнопедагогики помогает не только четко увидеть воспитательный осетинский потенциал героических сказаний, но и дает методологический ключ и методические алгоритмы практического использования этого огромного ресурса этнического воспитания в ходе системной этнопедагогизации учебно-воспитательной работы всех звеньев образовательной системы. Само собой разумеется, что для осуществления такой работы на подобающем уровне необходима соответствующая профессиональная подготовка учителя посредством спецкурсов и практикумов, а также изучение методики преподавания и

¹ Арутюнов 1994, 129-130.

изучения собственно эпоса в учебных заведениях с целью наилучшего и всестороннего освоения знаний по данному предмету (это, к примеру, изучение эпической этнопоэтики – разнообразных средств художественной изобразительности – метафора, эпитет, сравнение, гипербола, литота и т.д.). Дополнительную ценность такой работе придает подключение межпредметных связей, когда те же тропы и содержащие их тексты переводятся на другие изучаемые языки.

Дает свои практические результаты и изучение данного материала с целью выявления в нем специфики национального народного воспитания, а затем использование его как средства формирования тех или иных личностных качеств учащихся (трудовое, экологическое, духовно-нравственное, патриотическое воспитание). Свое логическое продолжение такая работа находит во внеурочной и кружковой работе – музыкальное исполнение стихотворных форм эпоса, инсценировка прозаических отрывков; своеобразной деятельностной формой освоения материала является подготовка атрибутики и костюмов для такого сценического выступления.

Еще один аспект изучения данного материала – освоение его не только в моноэтническом, но и в региональном аспекте, – сравнительно-сопоставительное рассмотрение совокупности двух и более национальных версий Нартиады. Такая работа наиболее плодотворна в полиэтничных коллективах, когда можно к иллюстрации материалов осетинской версии привлечь другие северокавказские параллели (карачаевские, балкарские, черкесские, кабардинские, абхазские, чеченские, ингушские, абазинские и др.) в исполнении детей–носителей соответствующего языка.

Следующий уровень сравнительно-сопоставительного изучения эпоса – выход на изучаемые или рекомендуемые к прочтению эпические памятники народов России и мира: русский былинный эпос, калмыцкий Джангар, бурятский Гесер, среднеазиатский Манас, армянский Давид Сасунский, якутские Олонхо, карело-финская Калевала, французская Песнь о Роланде, испанская Песнь о Сиде, германская Песнь о Нибелунгах и ряд других. Такое привлечение эпического наследия народов мира для проведения широких сравнительных сопоставлений формирует знание о сюжетном реестре и типологическом родстве фольклорно-мифологических мотивов. Весьма результативным является и изучение смежных художественных проекций эпоса в экранизациях, анимации, изобразительном искусстве, художественных промыслах, музыке,

хореографии и т.д. Еще один, набирающий все больший вес, источник эрудированности детей – создание соответствующих интернет-сайтов и иных источников цифровой информации об эпосе. Эпические мотивы всегда выигрышны и в оформлении учебных помещений, территории школы, микрорайона, города.

Таким образом, резюмируя выводы о том, что богатейший педагогический потенциал нартского эпоса и сегодня остается востребованным и актуальными в формировании и развитии подрастающего поколения, невольно констатируешь истинность приписываемой Платону фразы о том, что Гомер воспитал Элладу (имеются в виду “Илиада” и “Одиссея”, в основу которых легли древнегреческие сказания и мифы).

БИБЛИОГРАФИЯ

Абаев В.И., Нартовский эпос осетин. Нарты. Осетинский героический эпос. т. 1, Москва, «Наука», 1990, с. 7-77.

Арутюнов С.А., Глоттогенез и этногенез на Кавказе. Народы Кавказа: антропология, лингвистика, хозяйство. Москва, 1994, с. 92-154.

Волков Г.Н., Этнопедагогика, Москва, 1999.

Дюмезиль Ж., Осетинский эпос и мифология, Москва, Наука, 1976.

Дробницкий О.Г., Проблемы нравственности, Москва, 1977.

Калоев Б.А., Некоторые этнографические параллели к осетинскому нартскому эпосу. Осетинские историко-этнографические этюды, Москва, Наука, 1999, с. 124-145.

Калоев Б.А., История записи и публикации нартского эпоса. Осетинские историко-этнографические этюды, Москва, «Наука», 1999, с. 145-166.

Нарты. Осетинский героический эпос. Книга 1. Москва, Восточная литература, 1990.

Чибиров Л.А., В.И. Абаев об исторической подоснове нартских сказаний. Известия СОИГСИ. Вып. 29 (68), 2018, с. 5-14.

**ՕՍԱԿԱՆ ՆԱՐՏՅԱՆ ԴՅՈՒՑԱԶՆԱՎԵՊԸ.
ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒՅԹՆԵՐԸ ԵՎ
ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ**

Բանալի բառեր՝ էթնոմշակութային կրթություն, օսական նարտյան դյուցազնավեպ, էթնոմանկավարժություն, կրթություն, բանահյուսություն, ժողովրդական դաստիարակության ավանդույթներ:

Դարեր շարունակ նարտերի մասին օսական դյուցազներգական հեքիաթները երիտասարդ սերունդներին կրթելու եզակի համակարգ էին: Շատ վաղ տարիքից ժողովրդի ոգին, իղծերն ու ձգտումները, որոնք արտացոլված են դյուցազներգությունում, թափանցում էին երեխայի սիրտն ու միտքը: Տարածաշրջանի ուսումնական հաստատությունների կրթական գործընթացի էթնոմանկավարժականացման համար մեր ժամանակներում հատկապես մեծ է նարտյան դյուցազնավեպը՝ որպես բովանդակալից հիմք օգտագործելու կարիքը: Հատկապես, հաշվի առնելով, որ համաշխարհայնացման և մշակութային բազմազանության համահարթեցման պայմաններում այն կարող է ծառայել որպես կյանքի և կրթության համատարած արևմտականացման դեմ լծակ: Նման պայմաններում ուսանողների համար գեղարվեստորեն գրավիչ և հասկանալի էպիկական նյութը հնարավորություն է տալիս հետաքրքրություն ստեղծել ազգային արմատների, առասպելական պատկերների, էթիկական նորմերի և խորհրդանիշների նկատմամբ:

OSSETIAN NART EPIC - TRADITIONS OF EDUCATION AND PROBLEMS OF EDUCATION

Keywords: ethnocultural education, Ossetian Nart epic, ethnopedagogy, education, folklore, traditions of folk education.

For many centuries, Ossetian epic tales about the Narts were a kind of institution for the education of younger generations: from the earliest age, the spirit, ideals, and aspirations of the people, creatively reflected in the epic, penetrated the heart and mind of the child. In our time, the value of using the Nart epic as a substantive basis for the ethnopedagogization of the educational process of educational institutions in the region is especially great, since in the context of globalization and the leveling of cultural diversity, it serves as one of the levers of resistance to the total Westernization of life and education. In such conditions, epic material, artistically attractive and understandable for students, allows to awaken interest in ethnic roots, mythological images, ethical norms and symbols. The share of the national-regional component in the total volume of educational content, although small, allows to lay a good foundation in the soul and behavioral stereotype of the child, and the appeal to the Nart epic, a powerful layer of the Ossetian ethnocultural heritage, awakens historical memory and forms a spiritual and moral core.

АРМЯНЕ В АБХАЗИИ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Статья посвящена армянам, переселившимся из Турции в Абхазию, спасаясь как от нужды и малоземелья, так и «ужасов национально-религиозного гнета». Показано, как армяне стали появляться в конце 60-х годов XIX века в Абхазии, нанимаясь арендаторами к помещикам на сельскохозяйственные работы, в частности на занятие табаководством, создавали поселения во многих селах Абхазии. Так, в 1897 г. численность армян в Абхазии составляла 6552 человека. С началом Первой мировой войны сложные межнациональные и межконфессиональные отношения, сложившиеся в Османской Турции, создали новую волну высленцев греков и особенно армян, которые впоследствии нашли убежище в Абхазии. В годы Советской власти численность абхазских армян росла, в 1989 г. она доходила до 76541 человек. Сегодня в Абхазии численность армян составляет 42 тысячи человек.

Ключевые слова: XIX век, Турция, Абхазия, армяне, переселение, поселения, табаководство, образование, традиции.

Земли народов Кавказа, опустошенные Кавказской войной (1817-1864 гг.), стали местом жительства переселенцев из российских губерний. Российская империя щедро раздавала десятины каждой семье для ведения хозяйства. Оставшаяся в Абхазском княжестве земля после насильственного переселения ее жителей (абхазов) в различные области России, выселения их в Османскую Турцию, была распределена между переселенцами из русских, армян, немцев, эстонцев, мегрелов и других этносов. Несмотря на то, что заселение Абхазии началось еще в 30-х годах XIX столетия, массовым оно стало после ликвидации Абхазского княжества в 1864 году и превращения его в один из регионов Российской империи.

Сведения об армянах, переселявшихся из Турции в Абхазию, стали появляться в конце 60-х годов XIX века и продолжались до начала XX в. Армяне нанимались арендаторами к помещикам на сельскохозяйственные работы. Рост «товарного табаководства в Абхазии» привлекал к переселению

«сюда как табаководов – армян, греков и лазов – из Турции, так и крестьян из западногрузинских районов». Кроме того, в Абхазии оседали также «многочисленные беженцы (армяне и греки) из Турции, спасавшиеся как от нужды и малоземелья, так и от «ужасов национально-религиозного гнета». В 1879 году в Абхазии высадилось 125 армян, бежавших из Турции (Трапезундского вилайета)¹. Переселения в Абхазию продолжались и в последующие годы. В 1881 г. было образовано армянское село Мцара, состоявшее из 128 домов². В записке главноуправляющего гражданской частью на Кавказе А.М. Дондукова-Корсакова о преобразовании управления государственным имуществом, составленной в 1889 г., отмечено, что в с. Мцара Гудаутского участка на 1210 десятинах 1600 сажень проживало 115 семей пришлого армянского населения³. Например, по данным вопросных листов, составленных по поселкам Сухумского округа в 1896 г. Статистическим комитетом Министерства внутренних дел, в с. Мцара (на земле Мцарского общества) в 126 дворах проживало 948 чел. (490 мужского пола и 458 женского пола), в селе функционировали армяно-григорианская церковь, школа и здание сельского управления. Старшиной села был Карапет Мисалемян⁴. В армянском поселке Яштуха, что в пригороде Сухума, в 57 домах проживали 190 человек (120 мужского пола и 70 женского пола) армян хлебопашцев и табачных плантаторов. В с. Эшера (Армянское) проживало 278 человек в 53 дворах, в том числе 147 мужского пола и 131 женского пола. Старшиной был «Хачик, неграмотный», в с. Гумское-Армянское на реке Гумиста проживало в 37 дворах 250 человек, в том числе 135 мужского пола и 115 женского пола. В Цебельде армянское общество было расположено на владельческой земле и составляло 680 человек, в том числе 395 мужского пола и 285 женского пола, и проживали они в 129 дворах⁵. Земельные наделы переселенцев составляли от 12 до 34 десятин, что намного превышала норму, установленную для массовых переселенцев (15 десятин), русских чиновников (от 11 до 25 десятин) и мегрелов (от 5 до 10 десятин)⁶. Более достоверную и обобщенную статистику по «абхазским армянам» дают материалы Первой всеобщей переписи населения Российской империи

¹ Дзидзария 1974, 432-433.

² РГИА. Ф. 593. Оп. 1. Д. 328. Л. 18-18об.

³ РГВИА. Ф. 400. Оп. 1. Д. 1286. Л. 122.

⁴ РГИА. Ф. 1290. Оп. 11. Д. 1146. Л. 140-140об.).

⁵ РГИА. Ф. 1290. Оп. 11. Д. 1146. Л. 16, 211-211об., 214-214об.; Цвижба 2000, 102-108.

⁶ Цвижба 2000, 103.

1897 г. Так, численность армян в Абхазии на указанный период составляла 6552 человека, что соответствовало 6,2% населения Абхазии¹.

Что касается вероисповедания армян в Абхазии, к сожалению, такая информация выявлена незначительная. Так, среди жителей г. Сухум в 1896 г. армяно-григорианского вероисповедания значилось 576 человек мужского пола и 453 женского пола, армяно-католического вероисповедания 31 человек мужского пола и 4 человека женского пола².

Усилившийся поток эмигрантов на Кавказ создавал земельную проблему, что вынудило соответствующие структуры принять определенные меры. В 1896 г. Министерством внутренних дел было направлено в Кабинет министров представление о запрещении иностранцам приобретать недвижимость в Закавказском крае. В нем отмечалось, что в Сухумском округе земельные наделы усиленно приобретают армянские эмигранты из Турции, ввиду чего возникла необходимость запретить турецким подданным приобретать недвижимое имущество в некоторых участках Закавказья³. Эта мера была направлена на сохранение земель для русских предпринимателей. Тем не менее, табаководство в Абхазии развивается, им занимались преимущественно армяне, греки и, отчасти, русские и абхазы. Одна десятая абхазской земли в среднем давала 65 пудов табака, который продавался примерно по 30 рублей за пуд⁴. Табак (листовой) вывозили в южные города Российской империи: в Одессу, Новороссийск, Феодосию, Керчь, Батум, Поты, Николаев, Севастополь, Сочи, Александр, Херсон, Туапсе. По данным Сухумской таможни в 1913 г., табака было вывезено 443670 пудов⁵. К 1916 г. численность армян, считавшихся коренными, т.е. имевших земельные наделы, составляла в с. Мцара 744 человека, проживавших в 127 дворах, в м. Гудаута – 57 чел., в поселке Веселый – 61 чел.; временно проживавших было в 18 населенных пунктах – 2572 человека, среди них наибольшая численность армян отмечена в Псырцхе – 649 человек, в Гудауте – 397, в Анухве – 375, в Мцаре – 267 и в Звандрипше – 220 человек⁶.

С началом Первой мировой войны сложные межнациональные и межконфессиональные отношения, сложившиеся в османской Турции,

¹ Первая всеобщая перепись населения, 1905, с. 88-93.

² РГИА. Ф. 1290. Оп. 11. Д. 1146. Л. 1154-1155об.

³ РГВИА. Ф. 400. Оп. 1. Д. 2293. Л. 1-9.

⁴ РГИА. Ф. 376. Оп. 1. Д. 493. Л. 53.

⁵ РГИА. Ф. 376. Оп. 1. Д. 493. Л. 11об.

⁶ РГИА. Ф. 376. Оп. 1. Д. 493. Л. 53об.

создали новую волну выселенцев. Вновь тысячи турецкоподданных греков и особенно армян покинули свои дома, но нашли убежище в Абхазии. В годы Советской власти численность абхазских армян значительно выросла: от 30 тысяч в 1926 г. до 76,541 человек в 1989 г.¹ Сегодня в Республике Абхазия (по переписи населения 2011 г.) проживает 42 тысячи армян².

Для общины важна популяризация армянской (амшенской) культуры. На это направлена деятельность фонда «Амшен», которая при поддержке Армянской общины Республики Абхазия проводит этнографический фестиваль культуры и быта «Амшен». **Амшен** - **традиционный праздник урожая армян, живущих в Абхазии**. Его отмечают ежегодно, как правило, в одном из сел Абхазии. Населенные пункты, в которых проводились мероприятия – это Алахадзы, Махадыр, Пшاپ, Яштху, Гагра. На амшенских праздниках много гостей не только абхазских, но и из России, которые знакомятся с разнообразной национальной кухней, будь то баран на вертеле, хапама, долма, турша и др. Это лишь малая часть разнообразия национальных блюд, представленных в павильонах на празднике «Амшен» в селе Яштуха в ноябре 2019 г.³

Армяне в госструктурах Абхазии. Представителей 42-тысячной Армянской общины Абхазии можно встретить во всех государственных общественных структурах Республики. Например, в должности вице-премьера правительства Абхазии, на посту министра по социальному блоку, в должности заместителя министра Министерства чрезвычайных ситуаций Абхазии, заместителя министра Министерства сельского хозяйства и т.д.⁴. Опыт назначения армян в различные государственные структуры Абхазии - эта норма для абхазского общества. Как рассказал Герой Абхазии Галуст Трапизонян: «Армянское население представлено в администрации президента, в частности, в отделе протокола, в отделе информации. Наши соотечественники, среди которых молодые люди, трудятся сегодня в правительстве республики, заседают в парламенте. Можно с уверенностью

¹ История последних переписей населения в Абхазии: URL: https://mail.ru/search?search_source=mailru_desktop_safe&msid=1&src=suggest_T&encoded_text= . (дата обращения: 10.02.2024).

² В Абхазии обнародовали итоги переписи: URL: <https://lenta.ru/news/2011/12/29/census/?ysclid=lrnx8usuil371282740> (дата обращения: 10.02.2024).

³ Авидзба Бадрак. По дедовским рецептам: армяне Абхазии отметили праздник «Амшен». URL: <https://sputnik-abkhazia.ru/20191107/Prazdnik-urozhaya-i-druzhby-armyane-Abkhazii-otmetili-Amshen-1028777507.html?ysclid=ltxg9d3hmt591651792> (дата обращения: 15.05.2024).

⁴ Чем дышат армяне Абхазии: школы на родном языке и связь с Арменией. URL: <https://russia-armenia.info/node/32651?ysclid=ltxhpk5vf0820657636> . (дата обращения: 15.02.2024).

сказать, что политика Абхазии, многонациональной республики, в части национальной изменилась»¹.

В Абхазии созданы условия для получения национального образования. На одной из встреч с представителями Армянской общины Президент Аслан Бжания отметил важность преподавания абхазского языка в армянских школах и выразил готовность оказать содействие в вопросе обеспечения школ учителями абхазского языка². Член общественной палаты Республики Абхазия Хачик Миносян считает, что большим достижением для армян является то, что Конституция Абхазии позволяет учиться армянам на родном языке. Периодически группа армянских специалистов из Абхазии приезжает в Армению для повышения уровня квалификации преподавателей. В настоящее время в Абхазии действует свыше 35 армянских школ, где учатся 2800 детей. Как сказал сопредседатель местной армянской общины и депутат парламента Абхазии Галуст Трапизонян, преподавание в этих школах ведется на армянском языке и в соответствии с учебными программами Министерства образования и науки Армении. Он также отметил, что в Абхазском государственном университете (АГУ) открылся педагогический факультет, на котором обучаются армянские студенты – будущие педагоги армянских школ. Редактор газеты «Дзайн амшенакан», зампреда земляческо-благотворительного союза «Амшен» Сергей Варданян обратил внимание на то, что число учащихся в армянских школах заметно уменьшилось, частично из-за миграции армянских семей в годы грузино-абхазского конфликта. По его словам, «в 1970-х годах в этих школах учились 20000 детей»³.

В Абхазии гордятся своими земляками – братьями Кесян: режиссером Ашотом и актером Араратом. «Мой дед по отцу Ашот, его дед Ованес вместе с отцом ушли из западной Армении в Новороссийск на пароходе. Побыв там некоторое время, они ушли в местечко, которое расположено в Абхазии выше Сальмы, затем отец Ашота Кесяна перебрался в Гагру». Переехав в Москву, «Арарат стал актером, а Ашот режиссером и актером.

¹ Галуст Трапизонян: У Абхазии большое будущее. URL: <https://noev-kovcheg.ru/mag/2020-08/7043.html?ysclid=lw71ll1v92664054> (дата обращения: 16.02.2024).

² Армянская община Абхазии выступает за популяризацию абхазского языка в армянских школах. URL: <https://archive.apsnypress.info/ru/item/3930-armyanskaya-obshchina-abkhazii-vystupaet-za-populyarizatsiyu-abkhazskogo-yazyka-v-armyanskikh-shkolakh> (дата обращения: 16.02.2024).

³ В Абхазии действует 37 армянских школ. URL: <https://armenpress.am/rus/news/548706/v-abkhazii-deistvuet-37-armyanskikh-shkol.html> (дата обращения: 16.02.2024).

Свою режиссерскую дипломную работу «Алхас и Джульетта» Ашот Кещян снимал в Абхазии, а эпизод фильма – в селе Яштуха»¹.

Не так давно в Армянской общине произошло знаменательное событие. Так, 1 марта 2024 г. в Сухумской армянской школе №9 состоялась презентация книги главы Армянской общины Сухума Самвела Карапетяна «Я думаю иначе», посвященная первому президенту Абхазии, основоположнику современного абхазского государства Владиславу Ардзинба².

На презентации депутат Парламента Республики Абхазия Левон Галустян поздравил автора с дебютной книгой, в основе сюжета которой лежит Грузино-абхазская война 1992-1993 годов. «Самвел Карапетян – талантливый человек, бизнесмен, он возглавляет Армянскую общину Сухума, а сегодня он открылся нам как автор книги. «Я думаю иначе» — это замечательное литературное произведение, в котором главный герой становится настоящим проводником читателя по своим воспоминаниям, радостям и печалям. Его жизненный опыт проливает свет на многие аспекты жизни в этом уголке мира, раскрывая важность прожитых лет. Эта небольшая книжка заставляет читателя задуматься о том, каким образом прошлое формирует наше настоящее, о жизни, о любви, об утраченном времени и том, какой след мы оставим в этом мире», – отметил Галустян.

Этот небольшой исторический экскурс о жизни армян в Абхазии показывает, что сегодня армяне, как и в прошлые времена, являются полноправными ее гражданами и живут активной политической, общественной, культурной жизнью страны, ставшей издавна им Родиной! Они сохранили обычаи, традиции своих предков, которые, вступив на абхазскую землю, не потеряли свою этническую историю, передавая из поколения в поколение, донесли ее до настоящего времени.

¹ Авидзба Бадрак. По дедовским рецептам: армяне Абхазии отметили праздник «Амшен». URL: <https://sputnik-abkhazia.ru/20191107/Prazdnik-urozhaya-i-druzhby-armyane-Abkhazii-otmetili-Amshen-1028777507.html?ysclid=ltxg9d3hmt591651792> (дата обращения: 15.05.2024).

² «Я думаю иначе»: в Сухуме презентовали книгу Самвела Карапетяна, посвященную Владиславу Ардзинба. URL: <https://apsnypress.info/ru/home/novosti/item/10149-ya-dumayu-inache-v-sukhume-prezentovali-knigu-samvela-karapetyana-posvyashchennuyu-vladislavu-ardzinba> (дата обращения: 10.05.2024).

БИБЛИОГРАФИЯ

Архивные документы

Российский государственный исторический архив (РГИА). Ф. 376. Оп. 1. Д. 493. РГИА. Ф.593. Оп.1. Д.328.

РГИА. Ф.1290. Оп.11. Д.1146.

Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА). Ф. 400. Оп. 1. Д.1286.; Д. 2293.

Литература

Дзидзария Г.А., Махаджирство и проблемы истории Абхазии XIX столетия. Сухуми, 1974, изд. «Алашара».

Первая всеобщая перепись населения российской империи 1897 г. Ч.XVI. Кутаисская губерния, Санкт-Петербург, 1905.

Ходжаа Р., Армянский батальон в Отечественной войне народа Абхазии 1992-1993 гг., Сухум, 2005, изд. Дом печати.

Цвижба, Л.И., Этно-демографические процессы в Абхазии в XIX веке. Сухум, 2000, изд. «Алашара».

Электронные ресурсы

Авидзба Бадрак. По дедовским рецептам: армяне Абхазии отметили праздник «Амшен». URL: <https://sputnik-abkhazia.ru/20191107/Prazd-nik-urozhaya-i-druzhby-armyane-Abkhazii-otmetili-Amshen-1028777507.html?ysclid=ltxg9d3hmt591651792> (дата обращения: 15.05.2024).

Армянская община Абхазии выступает за популяризацию абхазского языка в армянских школах. URL: <https://archive.apsnypress.info/ru/item/3930-armyanskaya-obshchina-abkhazii-vystupaet-za-populyarizatsiyu-abkhazskogo-yazyka-v-armyanskikh-shkolakh> (дата обращения: 16.02.2024).

В Абхазии обнародовали итоги переписи: URL: <https://lenta.ru/news/2011/12/29/census/?ysclid=lrnx8usuil371282740> (дата обращения: 10.02.2024).

В Абхазии действует 37 армянских школ. URL: <https://armenpress.am/rus/news/548706/v-abkhazii-deiystvuet-37-armyanskikh-shkol.html> (дата обращения: 16.02.2024).

История последних переписей населения в Абхазии: URL: https://mail.ru/search?search_source=mailru_desktop_safe&msid=1&src=suggest_T&encoded_tex. (дата обращения: 10.02.2024).

Трапизонян Галуст. У Абхазии большое будущее. URL: <https://noev-kovcheg.ru/mag/2020-08/7043.html?ysclid=lw7l1l1v92664054> ((дата обращения: 16.02.2024).

Чем дышат армяне Абхазии: школы на родном языке и связь с Арменией. URL: <https://russia-armenia.info/node/32651?ysclid=ltxhpk5vf0820657636> (дата обращения: 15.02.2024).

«Я думаю иначе»: в Сухуме презентовали книгу Самвела Карапетяна, посвященную Владиславу Ардзинба. URL: <https://apsnypress.info/ru/home/novosti/item/10149-ya-dumayu-inache-v-sukhume-prezentovali-knigu-samvela-karapetyana-posvyashchennuyu-vladislavu-ardzinba> (дата обращения: 10.05.2024).

**ՀԱՅԵՐՆ ԱՐԽԱԶԻԱՅՈՒՄ.
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ**

Քանալի բառեր՝ XIX դար, Թուրքիա, Արխագիա, հայեր, վերաբնակեցում, բնակավայրեր, ծխախոտագործություն, կրթություն, ավանդույթներ:

Հոդվածը նվիրված է Արխագիայում բնակվող հայերին, որոնց նախնիները Թուրքիայից Արխագիա էին գաղթել ինչպես աղքատության պատճառով, այնպես էլ հողի պակասից, «ազգային-կրոնական ճնշումների սարսափներից»:

Ցույց է տրվում, թե ինչպես հայերը Արխագիայում սկսեցին հայտնվել դեռևս 19-րդ դարի 60-ականների վերջին: Արխագիայում նրանք հիմնականում զբաղվում էին գյուղատնտեսական աշխատանքներով, մասնավորապես՝ ծխախոտագործությամբ: 1897 թվականին Արխագիայի հայերի թիվը կազմում էր 6552 մարդ: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում Թուրքիայից արտաքսված հույների և հատկապես հայերի նոր ալիք է սկսվում դեպի Արխագիա: Խորհրդային իշխանության տարիներին Արխագիայի հայերի թիվն աճել է, և 1989 թվականին այն հասել է 76541 մարդ: Այսօր Արխագիայում հայերի թիվը կազմում է 42 հազար մարդ:

ARMENIANS IN ABKHAZIA: HISTORY AND MODERNITY

Keywords: 19th century, Turkey, Abkhazia, Armenians, resettlement, settlements, tobacco growing, education, traditions.

The article is dedicated to Armenians who moved from Turkey to Abkhazia, fleeing both poverty and land shortage, and the «horrors of national-religious oppression». It is shown how Armenians began to appear in Abkhazia in the late 60s of the 19th century, hiring themselves out as tenants to landowners for agricultural work, in particular for tobacco growing, and creating settlements in many villages of Abkhazia. Thus, in 1897, the number of Armenians in Abkhazia was 6,552 people. With the outbreak of World War I, the complex interethnic and interfaith relations that developed in Ottoman Turkey created a new wave of Greek and especially Armenian deportees, who subsequently found refuge in Abkhazia. During the Soviet era, the number of Abkhazian Armenians grew, reaching 76,541 in 1989. Today, there are 42,000 Armenians in Abkhazia.

АРМЕНИЯ КАК МЕЖЦИВИЛИЗАЦИОННАЯ ПЛОЩАДКА ДИАЛОГА В ЕВРАЗИЙСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ

В статье проводится анализ геополитического положения Армении, основанный на исследовании соперничества ключевых геополитических игроков за транспортно-логистические интересы. В условиях поляризации мира и углубления противоречий между основными акторами на международной арене обострились противоречия между двумя глобальными транспортными проектами: ТРАСЕКА и МТК «Север – Юг». Армения входит в эти международные проекты, однако ее транспортные связи не участвуют в их реализации.

Проект «Перекресток мира», инициированный премьер-министром Армении Н. Пашиняном, предусматривает делимитацию и демаркацию армяно-азербайджанской границы, подписание мирного договора с Азербайджаном, а также разблокирование региональных коммуникаций под суверенитетом и юрисдикцией тех стран, через которые они проходят. В русле практической реализации концепции «Перекрестка мира» А. Мирзоян в ходе официального визита в Нью-Дели в марте 2023 г. предложил связать через Армению кратчайшим путем Индию и Иран со странами ЕС и ЕАЭС. Предложенный Арменией транспортно-логистический проект, соединяющий Индию и Иран со странами ЕС и ЕАЭС, является не просто отражением экономических интересов, а представляет собой геополитическое видение собственного места и роли в регионе и на международной арене в целом.

Ключевые слова: Армения, ТРАСЕКА, ЕС, «Север – Юг» «Перекресток мира».

По своему географическому положению и исторически сложившимся обстоятельствам Армения с древнейших времен находилась на перекрестке цивилизаций. В настоящее время в силу объективных и субъективных обстоятельств Армения – не перекресток, а тупик, без транспортных коридоров и выходов. На протяжении почти четверти века она находится в состоянии замороженного конфликта с Азербайджаном, который

перекрыл все транспортные коммуникации с Россией. Турция является стратегическим партнёром Азербайджана и участвует в транспортной блокаде Армении.

Общее индоевропейское родство объединяет армян и иранцев. Тысячелетняя история их взаимоотношений служит надежным фундаментом успешных политических и торгово-экономических отношений между Ереваном и Тегераном. Однако определённые ограничения на их взаимное сотрудничество накладывают санкции Запада на Иран, который в своей региональной политике вынужден учитывать наличие в стране большой азербайджанской диаспоры. Грузия является единственной транзитной страной для Армении. В развитии армяно-грузинских отношений важную роль играет российский фактор: в ходе грузино-абхазской войны 1992 – 1993 гг. было прекращено железнодорожное сообщение, а после известных событий 2008 г. Грузия разорвала дипломатические отношения с Россией.

В силу своего геополитического и геостратегического положения Южный Кавказ, и, в частности, Армения, являются ареной столкновения интересов не только региональных сил, но и ключевых геополитических игроков, таких как Россия, Иран, Турция, Китай и Индия. Основное соперничество между ними разворачивается за транспортно-логистические интересы, а именно между двумя глобальными транспортными проектами: ТРАСЕКА и МТК «Север – Юг».

ТРАСЕКА/TRACECA (Transport Corridor Europe–Caucasus–Asia) – транспортный коридор «Европа–Кавказ–Азия» – многосторонняя программа сотрудничества, которая была предложена Европейским Союзом (ЕС) в 1993 г., в качестве технической помощи по международному железнодорожному и автомобильному транспорту, торговому судоходству, а также по таможенным процедурам и обработке документов. Многостороннее соглашение о международном транспорте по развитию коридора «Европа–Кавказ–Азия» было подписано в 1998 г. на международной конференции в Баку (ТРАСЕКА, 2024). Армения присоединилась к данному соглашению, однако ее транспортные связи не входят в программу технической помощи. По политическим мотивам Россию не включили в программу технической помощи ТРАСЕКА.

Армения также стала участником Международного Транспортного Коридора (МТК) «Север – Юг», образованным в сентябре 2000 г. Россией, Ираном и Индией. МТК «Север – Юг» предусматривает три основных

маршрута следования грузов, но ни в один из них не вовлечены дороги Армении.

Особое место в МТК «Север – Юг» уделяется железнодорожному сообщению. В мае 2023 г. Россия и Иран подписали соглашение по завершению строительства участка железной дороги Решт – Астара, который позволит соединить транспортные коммуникации России, Азербайджана и Ирана. Российская сторона выделила межгосударственный кредит в €1,3 млрд¹, а строительные работы начнутся в начале 2024 г.².

В условиях украинского кризиса Россия расширяет долгосрочное сотрудничество с югом Евразии через транспортные артерии Прикаспия и Ирана, создавая определенный противовес влиянию там Турции. Взаимодействие России и Ирана может выйти за пределы транспортного проекта и обрести значение трансрегионального интеграционного проекта под названием «Меридианная Евразия»³.

Участие Армении в этом проекте могло бы выразиться в строительстве железной дороги Иран – Армения протяжённостью около 300 км. После присоединения Армении к ЕАЭС, а затем и подписания временного соглашения о формировании зоны свободной торговли между ЕАЭС и Ираном, тема строительства данной магистрали вновь стала активно обсуждаться. Для Армении налаживание железнодорожного сообщения с Ираном во многом решило бы проблемы транспортной блокады, способствовало бы развитию торгово-экономических связей не только между двумя странами, но и с государствами Ближнего Востока и Центральной Азии.

В настоящее время стоимость строительства железной дороги Иран – Армения оценивается примерно в 3,5 млрд долл. Однако, уже упомянутый проект Решт–Астара, как часть МТК «Север – Юг» существенно снижает вероятность этого строительства из-за «тупиковости железной дороги Армении, невозможности ее прямого выхода на российские просторы и отсутствия финансирования». На эти проблемы обратил внимание и министр транспорта Ирана: ни в одном из перспективных направлений железнодорожного сообщения со странами региона Армения не присутствовала⁴.

¹ Скорлыгина 2023.

² Архипов 2023.

³ Тарасов 2022.

⁴ Бадалян 2017.

В 2008 г. Армения передала государственное ЗАО «Армянская железная дорога» в концессионное управление ОАО «Российские железные дороги» в лице ЗАО «Южно-Кавказская железная дорога» (ЮКЖД) сроком на 30 лет. В настоящее время отсутствие заинтересованности у ЗАО ЮКЖД в строительстве железной дороги Иран – Армения и незначительные экономические выгоды от концессионного соглашения в целом ограничивают свободу действий правительства страны по развитию железнодорожного транспорта.

После карабахской войны 2020 г. встал вопрос об открытии транспортных коммуникаций, в частности, железнодорожного сообщения между Нахичеванью и основной территорией Азербайджана. Согласно пункту 9 трехстороннего Соглашения о мире между И. Алиевым, Н. Пашиняном и В. Путиным от 9 ноября 2020 г., «разблокируются все экономические и транспортные связи в регионе. Республика Армения гарантирует безопасность транспортного сообщения между западными районами Азербайджанской Республики и Нахичеванской Автономной Республикой с целью организации беспрепятственного движения граждан, транспортных средств и грузов в обоих направлениях. Контроль за транспортным сообщением осуществляют органы Пограничной службы ФСБ России»¹.

В январе 2021 г. в Москве руководители Армении, Азербайджана и России приняли решение о создании межправительственной рабочей группы для руководства этим процессом². После встречи лидеров Армении и Азербайджана в Брюсселе 14 декабря 2021 г. премьер-министр Армении Н. Пашинян заявил, что стороны достигли договорённости о перезапуске железных дорог на основе международно признанных пограничных и таможенных правил, руководствуясь принципом взаимности, под суверенитетом и властью соответствующих стран³. При этом Н. Пашинян подчеркнул, что армянская сторона не согласится предоставить автомобильную дорогу в Азербайджан без таможенного контроля и пошлин⁴.

В свою очередь, президент Азербайджана И. Алиев заявил, что «такие ограничительные правила могут применяться к Транскавказской трассе только в том случае, если они будут применяться и к Лачинскому коридору,

¹ www.Kremlin.ru, 2020.

² Филипенко, Гордеев 2021.

³ Гусейнов 2022.

⁴ www.armenpress.arm, 2021.

который связывает Армению с карабахским регионом Азербайджана, находящимся под временным контролем российской миротворческой миссии»¹.

19 сентября 2023 г. Минобороны Азербайджана заявило о начале проведения «антитеррористических мероприятий локального характера» в Нагорном Карабахе для «восстановления конституционного строя». Азербайджан силовым способом захватил Лачинский коридор, который перестал быть актуальным в повестке дня открытия транспортных коммуникаций. Однако, азербайджанская сторона в ходе переговоров продолжает настаивать на особом статусе так называемого «Зангезурского коридора», рассчитывая на «облегченный проход» и внедрение «калининградской модели» транзита. По словам помощника президента Азербайджана Х. Гаджиева, это значит, что не должно быть «таможенных пошлин и пограничных проверок»².

На фоне воинственной азербайджанской риторики по силовому открытию так называемого «Зангезурского коридора», Азербайджан и Иран подписали 6 октября 2023 г протокол о намерениях по строительству железной дороги, которая соединит основную часть страны с Нахичеванью через территорию исламской республики³. При этом все понимают, что подобные заявления об альтернативном коридоре через Иран выглядят не более чем риторикой: ни о какой экстерриториальности не может быть и речи, да и строительство обойдется значительно дороже.

После новостей о сближении Азербайджана и Ирана армянское руководство представило свой проект под названием «Перекресток мира». В рамках этой инициативы предполагается разблокировать все коммуникации на Южном Кавказе, вся инфраструктура которых должна действовать под суверенитетом и юрисдикцией тех стран, через которые они проходят⁴.

Потеря суверенитета над Сюником или даже над какой-либо его частью будет означать для Армении утрату суверенитета. Выгодно ли это России? Открытие так называемого «Зангезурского коридора» обеспечит ей железнодорожное сообщение с Арменией и Турцией. Коридор будет выгоден России как в экономическом, так и в геостратегическом плане.

¹ Гусейнов 2022.

² Кармазин 2024.

³ www.kommersant.ru, 2023.

⁴ Кармазин 2024.

Однако экономический расчет на создание «Зангезурского коридора» может и не компенсировать резкого усиления коалиции Анкара – Баку в регионе.

Так называемый «Зангезурский коридор» вписывается в проект «Среднего коридора» ТРАСЕКА, предусматривающий организацию мультимодального транспортного сообщения Китай–Европа через территорию Центральной Азии и Южного Кавказа в обход России. В этой связи Запад приветствовал «Ташкентскую декларацию», подписанную Турцией, Узбекистаном и Азербайджаном в 2022 г. В декларации, в частности, подчеркивается важное значение открытия «Зангезурского коридора» для расширения международных транспортных связей¹.

Единственной дорогой, соединяющей Армению с Россией и европейскими странами, остается автодорожный маршрут «Север – Юг» общей протяженностью в 556 км, проходящий по Военно-грузинской дороге через перевалы Большого Кавказского хребта и погранпереходом Верхний Ларс». Для модернизации дорожной инфраструктуры властям Армении на протяжении двух десятилетий удалось привлечь около \$350 млн общих инвестиций Азиатского банка развития (АБР), Европейского банка реконструкции и развития (ЕБРР), Фонда «Линси», американской корпорации «Вызовы тысячелетия» и Всемирного банка (ВБ). Однако после вступления в таможенный союз и ЕАЭС и отказа парафировать соглашение об ассоциации с ЕС, Армения фактически лишила себя потенциальных источников инвестиций².

В 2013 г. между РА и Европейским инвестиционным банком (ЕИБ) было подписано Соглашение «Дорожный коридор Север-Юг», предусматривающее строительство автомагистрали через территорию Армении (Мегри-Капан-Горис-Ереван-Аштарак-Гюмри-Бавра) и Грузии с выходом к Черному морю и к европейским странам. На реализацию проекта Армения привлекла также кредит Азиатского банка развития и Евразийского банка развития. Программа «Север-Юг» на сегодня оценивается в \$3.5 млрд., (на момент старта проекта указывалась сумма менее \$1 млрд.), и предполагает создание транспортных коммуникаций, соединяющих Иран с Грузией через территорию Армении и удовлетворяющих высоким международным стандартам, и выход на мировые рынки³.

¹ www.eadaily.com, 2022.

² Егиазарян 2014.

³ Бадалян 2023.

В русле практической реализации концепции «Перекрестка мира» А. Мирзоян в ходе официального визита в Нью-Дели в марте 2023 г. предложил связать через Армению кратчайшим путем Индию и Иран со странами ЕС и ЕАЭС. Этот логистический трек будет проходить параллельно МТК «Север – Юг». Индия заинтересована создать достойную альтернативу китайскому проекту «Один пояс – один путь», а также составить конкуренцию Пакистану. По соглашению с Ираном Индия планирует инвестировать свыше \$600 млн в иранский глубоководный порт Чабахар. В свою очередь Иран стремится через Армению развивать торгово-экономические отношения со странами ЕАЭС.

По мнению экспертов, армянский маршрут может на 40% сократить расстояние между странами Балтии и Индией, и в итоге снизить стоимость транспортировки грузов на 30%. Новый проект позволит создать еще один торговый путь в обход Суэцкого канала, чтобы избежать напряженности между Россией и странами Запада. По словам бывшего министра экономики В. Кербяна, маршрут через Иран, связывающий Армению и Индию, планируется открыть к маю 2024 г.¹.

Анализ торгово-экономических отношений Армении с ключевыми геополитическими игроками за 2021 – 2023 гг. показывает существенный рост товарооборота с Россией, ЕС, Китаем и ОАЭ.

Таблица

Внешнеторговый оборот Армении с ведущими странами (в \$млн)
(www.dzen.ru, 2023).

	2021 г.	2022 г.	2023 г.	% к пред. г.
Россия	2,1	3,8	5,3	40,8
ЕС	1,5	1,9	2,4	27
Китай	1,3	1,5	1,9	27
ОАЭ	0,111	0,555	1,5	2, 7 раза
Грузия	0,422	1,1	0,950	-13
Иран	0,503	0,700	0,650	-0,2
США	0,207	0,465	0,610	13

¹ www.dzen.ru, 2024.

Из таблицы видно, что во внешнеторговом обороте Армении в 2023 г. ведущие позиции занимали Россия, ЕС, Китай и ОАЭ. Общий товарооборот Армении в 2021 г. составлял 8,4 млрд., в 2022 г. – 14,1 млрд., а в 2023 г. – 18,1 млрд¹. Доля России в этой сфере в 2022 г. увеличилась в годовом разрезе с 31,6% до 34,3%. В том же году произошло фактическое удвоение объемов двусторонней торговли за счет 4-х кратного роста экспорта из Армении в Россию, что привело к практическому паритету во внешнеторговых отношениях. Резкий рост армянского экспорта, по мнению экспертов, в основном обусловлен реэкспортом в размере \$1,3 млрд., который обусловлен последствиями российско-украинского конфликта, в частности, с санкциями, примененными против России². Общий объем российских инвестиций в 2023 г. составлял почти 40% (\$ 2 млрд) от суммы иностранных инвестиций в экономику Армении³.

Таким образом, в силу объективных и субъективных обстоятельств Армения оказалась исключенной практически из всех международных транспортных коридоров (МТК), сформированных на Южном Кавказе. Проект «Перекресток мира», инициированный премьер-министром Армении Н. Пашиняном, предполагает подписание мирного договора с Азербайджаном, делимитацию и демаркацию армяно-азербайджанской границы, а также разблокирование региональных коммуникаций, вся инфраструктура которых должна действовать под суверенитетом и юрисдикцией тех стран, через которые они проходят.

Однако перспективы восстановления транспортных коммуникаций через территорию Азербайджана связаны с рядом рисков для Армении, прежде всего, военно-политического контекста. В национальных интересах Армении не только активная интеграция в МТК «Север – Юг», но и диверсификация всех внешнеэкономических связей. Предложенный Арменией транспортно-логистический проект, соединяющий Индию и Иран со странами ЕС и ЕАЭС, является не просто отражением экономических интересов, а представляет собой геополитическое видение собственного места и роли в регионе и на международной арене в целом.

¹ www.cis.minsk.by, 2024.

² www.arka.am, 2022.

³ www.economy.gov, 2022.

БИБЛИОГРАФИЯ

«Антитеррористическая операция» Азербайджана в Карабахе. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/6224102> (дата обращения: 16.01.2024).

Армения планирует наладить торговый маршрут из Индии через Иран к маю 2024 года URL: <https://dzen.ru/a/ZaTFhshPYUgzcl5C> (дата обращения: 19.01.2024).

Архипов Д. Иран назвал сроки строительства коридора в Азербайджан. ж/д коридор между Ираном и Азербайджаном начнут строить в начале 2024-го <https://www.gazeta.ru/business/news/2023/12/17/21944389.shtm> (дата обращения: 13.01.2024).

Бадалян Н. Армения вносит изменение в соглашение с ЕИБ по строительству коридора «Север-Юг». https://finport.am/full_news.php?id=48971 (дата обращения: 17.01.2024).

Бадалян Н. Казнить нельзя помиловать: или судьба проекта строительства железной дороги «Иран- Армения» все более туманна. URL: https://finport.am/full_news.php?id=27882 (дата обращения: 12.01.2024).

Гусейнов В. Зангезурский коридор – краеугольный камень сотрудничества на Южном Кавказе. URL: <https://ru.valdaiclub.com/a/highlights/zangezurskiy-koridor/> (дата обращения: 14.01.2024).

Егизарян А. Армения: основы транзита для страны, не имеющей выхода к морю URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/armeniya-osnovy-tranzita-dlya-strany-ne-imeyuschey-vyhoda-k-moryu> (дата обращения: 18.01.2024).

Зангезурский коридор: из-за чего спорят Ереван и Баку URL: <https://www.kommersant.ru/doc/6298724> . (дата обращения: 14.01.2024).

Заявление Президента Азербайджанской Республики, Премьер-министра Республики Армения и Президента Российской Федерации. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/64384> (дата обращения: 14.01.2024).

Значительную часть экспорта из Армении в 2022 году составлял реэкспорт объемом более \$1,3 млрд. URL: https://arka.am/ru/news/economy/znachitelnuyu_chast_eksporta_iz_armenii_v_2022_godu_sostavlyal_reeksport_obemom_bole_1_3_mlrld_fond (дата обращения: 12.10.2023).

Кармазин И. Уступите дорогу: Турция принуждает Армению открыть Зангезурский коридор URL: <https://iz.ru/1632326/igor-karmazin/ustupite-dorogu-turtciia-prinuzhdaet-armeniiu-otkryt-zangezurskii-koridor> (дата обращения: 12.01.2024).

После встречи в Брюсселе Пашинян увидел возможности решения открытия автодорожной коммуникации. URL: <https://armenpress.am/rus/news/1071651.html> (дата обращения: 29.04.2024).

Пылин А.Р. Международные транспортные коридоры на Южном Кавказе и их транзитный потенциал// Научно-аналитический журнал Постсоветский материк. Геоэкономика энергетики специальный выпуск. М., 2018. № 4. С. 127.

Россия и Армения подвели итоги двустороннего сотрудничества за 2022 год URL: https://www.economy.gov.ru/material/news/rossiya_i_armeniya_podveli_itogi_dvustoronnego_sotrudnichestva_za_2022_god.html (дата обращения: 12.10.2023).

Скорлыгина Н. Зачем Россия за свои деньги будет достраивать железную дорогу в Иран. URL: https://sia.ru/?section=484&action=show_news&id=449682 (дата обращения: 13.01.2024).

Таблица составлена по: Внешнеторговый оборот Армении за 10 месяцев вырос на 41,2%: Россия, Китай и ОАЭ лидируют. URL: <https://dzen.ru/a/ZY8Yz4ZaWR2LIXza> (дата обращения: 19.02.2024).

Тарасов С. Железная дорога Решт–Астара изменит политику России URL: <https://regnum.ru/article/3664122> (дата обращения: 13.01.2024).

Товарооборот Армении со странами СНГ вырос за 11 месяцев 2023 года почти на 40% URL: https://cis.minsk.by/news/26755/tovarooborot_armenii_so_stranami_sng_vyros_za_11_mesjacev_2023_goda_pochti_na_40 (дата обращения: 18.01.2024).

Турция, Узбекистан и Азербайджан подписали Ташкентскую декларацию URL: <https://eadaily.com/ru/news/2022/08/03/turciya-uzbekistan-i-azerbaydzhan-podpisali-tashkentskuyu-deklaraciju> (дата обращения: 05.05.2024).

Филипенко А., Гордеев В. Путин, Алиев и Пашинян приняли заявление о Карабахе. URL: <https://www.rbc.ru/politics/11/01/2021/5ffc-676f9a794718f2c0e3c6?from=copy> (дата обращения: 14.01.2024).

TRACECA. URL: <https://www.traceca-org.org/ru/glavnaja/bakinskaja-iniciativa-i-sammit-1998-g/> (дата обращения: 12.01.2024).

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՈՐՊԵՍ ԵՐԿԽՈՍՈՒԹՅԱՆ
ՄԻՋՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ ՀԱՐԹԱԿ
ԵՎՐԱՍԻԱԿԱՆ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆՈՒՄ**

Բանալի բառեր՝ Հայաստան, ՏՐԱՍԵԿԱ, ԵՄ, «Հյուսիս-Հարավ» «Խաղաղության խաչմերուկ»:

Հոգվածում վերլուծության է ենթարկվում Հայաստանի աշխարհաքաղաքական իրավիճակը՝ հիմնվելով տրանսպորտային և լոգիստիկ շահերի համար աշխարհաքաղաքական հիմնական խաղացողների մրցակցության ուսումնասիրության վրա: Աշխարհի բևեռացման և միջազգային ասպարեզում հիմնական դերակատարների միջև խորացող հակասությունների համատեքստում կան հակասություններ նաև երկու գլոբալ տրանսպորտային նախագծերի՝ TRACECA-ի և «Հյուսիս-Հարավ»-ի միջև: Հայաստանն ընդգրկված է այս միջազգային նախագծերում, սակայն նրա տրանսպորտային կապերը չեն մասնակցում դրանց իրականացմանը:

ՀՀ վարչապետ Ն. Փաշինյանի նախաձեռնած «Խաղաղության խաչմերուկ» նախագիծը նախատեսում է նաև հայ-ադրբեջանական սահմանի սահմանազատում, Ադրբեջանի հետ խաղաղության պայմանագրի ստորագրում, ինչպես նաև տարածաշրջանային հաղորդակցությունների ապաշրջափակում այն երկրների ինքնիշխանության և իրավասության ներքո, որոնցով նրանք անցնում են: «Խաղաղության խաչմերուկ» հայեցակարգի գործնական իրականացմանը համահունչ՝ Ա. Միրզոյանը 2023 թվականի մարտին Նյու Դելի կատարած պաշտոնական այցի ժամանակ առաջարկել է նաև Հնդկաստանն ու Իրանն ամենակարճ ճանապարհով կապել ԵՄ-ի և ԵԱՏՄ-ի երկրների հետ: Հայաստանի առաջարկած տրանսպորտային և լոգիստիկ նախագիծը, որը կապում է Հնդկաստանն ու Իրանը ԵՄ-ի և ԵԱՏՄ-ի երկրների հետ, ոչ միայն Հայաստանի տնտեսական շահերի արտացոլումն է, այլև ներկայացնում է իր սեփական տեղի և դերի աշխարհաքաղաքական տեսլականը տարածաշրջանում և միջազգային ասպարեզում:

ARMENIA AS AN INTER-CIVILIZATIONAL DIALOGUE PLATFORM IN THE EURASIAN SPACE

Keywords: Armenia, TRACECA, EU, “North-South” “Crossroads of the peace”.

The article analyzes the geopolitical position of Armenia, based on a study of the rivalry of key geopolitical players for transport and logistics interests. In the context of the polarization of the world and the deepening contradictions between the main actors in the international arena, the contradictions between two global transport projects have intensified: TRACECA and the ITC “North-South”. Armenia is included in these international projects, but its transport links do not participate in their implementation.

The Crossroads of the World project, initiated by Armenian Prime Minister N. Pashinyan, envisages the delimitation and demarcation of the Armenian-Azerbaijani border, the signing of a peace treaty with Azerbaijan, as well as the unblocking of regional communications under the sovereignty and jurisdiction of the countries through which they pass. In line with the practical implementation of the Crossroads of the Peace concept, A. Mirzoyan, during an official visit to New Delhi in March 2023, proposed connecting India and Iran with the EU and EAEU countries via Armenia by the shortest route. The transport and logistics project proposed by Armenia, connecting India and Iran with the EU and EAEU countries, is not just a reflection of economic interests, but is a geopolitical vision of its own place and role in the region and in the international arena as a whole.

«Խաղաղության խաչմերուկ» նախագիծ

THE GOVERNMENT OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

Our region needs long-term peace, that is, a state of affairs where all the regional countries live with open borders, are connected by active economic, political, and cultural ties, with accumulated experience and tradition of solving all issues diplomatically and through dialogue.

P2P, B2B, B2C, P2B, P2G contacts are the cornerstones on which long-term peace and stability are built, and they ultimately greatly influence and predetermine the level and substance of interstate relations.

The Crossroads of Peace project is about creating channels for such contacts or improving the scope and quality of the existing ones, and creating this new reality is primarily the responsibility of governments.

With this project, the Government of the Republic of Armenia reaffirms its commitment to contribute its share to the region's peace and stability, and our goal is to best demonstrate the readiness and vision of the Republic of Armenia and to embark upon the phase of practical discussions.

We look forward to the response and support of the expert community, non-governmental organizations, regional representatives, parliaments and governments.

Nikol Pashinyan
Prime Minister of RA

THE PRINCIPLES OF PEACE AGREEMENT BETWEEN
ARMENIA AND AZERBAIJAN

Principle 1. Armenia and Azerbaijan fully recognize each other's territorial integrity and sovereignty, based on the understanding that Armenia's territory covers 29,800 km² and Azerbaijan's 86,600 km².

Principle 2. Armenia and Azerbaijan confirm their unequivocal commitment to the 1991 Almaty Declaration as a political framework for the delimitation.

Principle 3. Future transport arrangements for unblocking transport and economic links in the region will respect the principles of sovereignty, jurisdiction, reciprocity and equality of all countries.

Agreed at the trilateral meetings of President Michel, President Aliyev, and Prime minister Pashinyan in Brussels, on 14 May and 15 July, 2023.

PRINCIPLES OF THE CROSSROADS OF PEACE

- All infrastructures, including roads, railways, airways, pipelines, cables, and power lines, operate under the sovereignty and jurisdiction of the countries through which they pass
 - Each country, through its state institutions, in its territory ensures border, customs control and security of all the infrastructures, including the passage through its territory of vehicles, cargo, and people
 - All infrastructures can be used for both international and domestic transportation
 - Countries use all the infrastructures on the basis of reciprocity and equality
- In accordance with these principles, border and customs controls can be facilitated through mutual consent and agreement

ARMENIA IS READY

- To establish 7 checkpoints on the Armenia-Azerbaijan (Kayan, Sotk, near Karahuri), Yerashk, near Anghelakel) and Armenia-Türkiye (Akhurik, Margani) borders for road infrastructure

- To ensure communication between Armenia, Azerbaijan, and Türkiye by restoring the following 4 railway sections in the territory of the Republic of Armenia:

1. Ninnadzor-Agharik (43 km)
2. The depleted parts of the railway from Hrazdan to Kayan (80 km)
3. From Yerashk to the border of the NAR (1 km)
4. The depleted parts of the railway from Gyumri to the border of Türkiye (6 km)

- To establish 5 checkpoints for railway infrastructure, including 4 on the Armenia-Azerbaijan (Ninnadzor, Agharik, Yerashk, Kayan) and one on the Armenia-Türkiye (Akhurik) borders

This will create new links between all countries of the region

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՈՐՊԵՍ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ ԽԱՉՄԵՐՈՒԿ.
ԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

Միջազգային գիտաժողովի նյութեր

**ARMENIA AS A
CIVILIZATIONAL CROSSROAD:
HISTORICAL AND CULTURAL RELATIONS**

Proceedings of the International Scientific Conference

**АРМЕНИЯ КАК ЦИВИЛИЗАЦИОННЫЙ ПЕРЕКРЁСТОК:
ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ**

Материалы международной научной конференции

Անտարես

«Անտարես» հրատարակչություն
ՀՀ, Երևան-0009, Մաշտոցի 50ա/1
Հեռ.՝ (+374 10) 58 10 59
antares@antares.am
www.antares.am

ՆԿԱՏՎԱԾ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Տիրուհի Բայրուրյանի «Աղբբեջանի պատմության կերտումը և տեղաբնիկության թեզերի առաջաշարժումը 1940-ական թթ. խորհրդային պատմագրության կողմից (Ի.Պ. Պետրուշևսկիի օրինակով) հոդվածում (էջ 83) տրվել է Բաբեք, պետք է լիներ՝ Բաբեկ:

Վիլեն Գաբրիելյանի «Ցարական Բաքուն որպես հայկական կապիտալի ներդրման կենտրոն» հոդվածում (էջ 95) «Հատկանշական է, որ տեղի մուսուլման նավատերերն իրենց նավերն անվանում էին հայկական անուններով...» նախադասության վերջում որպես հղում է տրվել Ստեփանյան 2011, 42, այնինչ պետք է լիներ Դադայան 2006, 45: Իսկ Ստեփանյան 2011, 42 հղումը վերաբերում է մեկ նախադասություն վերև տրվածին, այն է՝ ... Հակոբ անունով մի հայ, որը Կասպից ծովի վրա շահագործել է 35 տոննա տարողությամբ նավ:

Կարեն Մկրտչյանի «Հայության մասին ակնարկներն իրանական խոսույթում» հոդվածում (էջ 119) 3, 4, 5, 6 թվերը հղման հերթական համարներն են, այլ ոչ թե թվեր:

ՆԿԱՏՎԱԾ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Տիրուհի Բայրուրյանի «Աղբբեջանի պատմության կերտումը և տեղաբնիկության թեզերի առաջաշարժումը 1940-ական թթ. խորհրդային պատմագրության կողմից (Ի.Պ. Պետրուշևսկիի օրինակով) հոդվածում (էջ 83) տրվել է Բաբեք, պետք է լիներ՝ Բաբեկ:

Վիլեն Գաբրիելյանի «Ցարական Բաքուն որպես հայկական կապիտալի ներդրման կենտրոն» հոդվածում (էջ 95) «Հատկանշական է, որ տեղի մուսուլման նավատերերն իրենց նավերն անվանում էին հայկական անուններով...» նախադասության վերջում որպես հղում է տրվել Ստեփանյան 2011, 42, այնինչ պետք է լիներ Դադայան 2006, 45: Իսկ Ստեփանյան 2011, 42 հղումը վերաբերում է մեկ նախադասություն վերև տրվածին, այն է՝ ... Հակոբ անունով մի հայ, որը Կասպից ծովի վրա շահագործել է 35 տոննա տարողությամբ նավ:

Կարեն Մկրտչյանի «Հայության մասին ակնարկներն իրանական խոսույթում» հոդվածում (էջ 119) 3, 4, 5, 6 թվերը հղման հերթական համարներն են, այլ ոչ թե թվեր:

ՆԿԱՏՎԱԾ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Տիրուհի Բայրուրյանի «Աղբբեջանի պատմության կերտումը և տեղաբնիկության թեզերի առաջաշարժումը 1940-ական թթ. խորհրդային պատմագրության կողմից (Ի.Պ. Պետրուշևսկիի օրինակով) հոդվածում (էջ 83) տրվել է Բաբեք, պետք է լիներ՝ Բաբեկ:

Վիլեն Գաբրիելյանի «Ցարական Բաքուն որպես հայկական կապիտալի ներդրման կենտրոն» հոդվածում (էջ 95) «Հատկանշական է, որ տեղի մուսուլման նավատերերն իրենց նավերն անվանում էին հայկական անուններով...» նախադասության վերջում որպես հղում է տրվել Ստեփանյան 2011, 42, այնինչ պետք է լիներ Դադայան 2006, 45: Իսկ Ստեփանյան 2011, 42 հղումը վերաբերում է մեկ նախադասություն վերև տրվածին, այն է՝ ... Հակոբ անունով մի հայ, որը Կասպից ծովի վրա շահագործել է 35 տոննա տարողությամբ նավ:

Կարեն Մկրտչյանի «Հայության մասին ակնարկներն իրանական խոսույթում» հոդվածում (էջ 119) 3, 4, 5, 6 թվերը հղման հերթական համարներն են, այլ ոչ թե թվեր:

ՆԿԱՏՎԱԾ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Տիրուհի Բայրուրյանի «Աղբբեջանի պատմության կերտումը և տեղաբնիկության թեզերի առաջաշարժումը 1940-ական թթ. խորհրդային պատմագրության կողմից (Ի.Պ. Պետրուշևսկիի օրինակով) հոդվածում (էջ 83) տրվել է Բաբեք, պետք է լիներ՝ Բաբեկ:

Վիլեն Գաբրիելյանի «Ցարական Բաքուն որպես հայկական կապիտալի ներդրման կենտրոն» հոդվածում (էջ 95) «Հատկանշական է, որ տեղի մուսուլման նավատերերն իրենց նավերն անվանում էին հայկական անուններով...» նախադասության վերջում որպես հղում է տրվել Ստեփանյան 2011, 42, այնինչ պետք է լիներ Դադայան 2006, 45: Իսկ Ստեփանյան 2011, 42 հղումը վերաբերում է մեկ նախադասություն վերև տրվածին, այն է՝ ... Հակոբ անունով մի հայ, որը Կասպից ծովի վրա շահագործել է 35 տոննա տարողությամբ նավ:

Կարեն Մկրտչյանի «Հայության մասին ակնարկներն իրանական խոսույթում» հոդվածում (էջ 119) 3, 4, 5, 6 թվերը հղման հերթական համարներն են, այլ ոչ թե թվեր:
